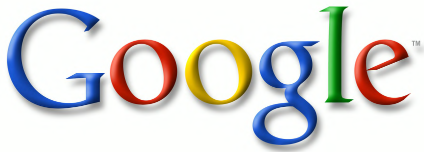
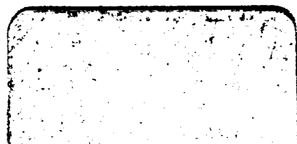

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817

ՀԱՅՈՑ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

Shovrean, M.
G. Khalateantsi

Գ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑԻ Hayots..

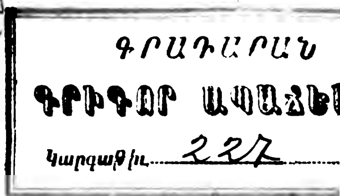
"ՀԱՅՈՑ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՒՈՅ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ"

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Մ. ՇՈՎՐԵԱՆԻ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1904

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Լազարեան ճեմարանի պրոֆ. Գր. Խալաթեանց նորերումս լոյս ընծայեց իր մի ստուար երկասիրութիւնը in 8°. բաղկացած 556 էջերից, որի խորագիրն է՝ «Հայոց Արշակունիք Մ. Խորենացու Հայոց Պատմութեան մէջ: փորձ աղբիւրների քննադատութեան: Մաս I — Հետազօտութիւններ. մ. II — Նիւթեր». Մոսկվա 1903: Հեղինակի յառաջաբանը և նիւթերի ցանկը գրաւում են 12 էջ. բուն հետազօտութիւնները — 397 էջ. Նիւթերը 143 էջ։

Երեք էջ յառաջաբանում յարգելի պրօֆեսորը այն միտքն է յայտնում, թէ Խորենացու Հայոց Պատմութեան նուիրուած քննութիւնները մինչև այժմ ընդգրկում էին միայն առանձին հատուածներ, ուրոյն գլուխներ, առանց շօշափելու նորա պատմական ծուծը, ամբողջութիւնը: Ուստի հեղինակի կէտ նպատակն է այն երկում ուսումնասիրել Խորենացու Պատմութիւնը դորա բոլոր ծաւալով, հետեւել նորան քայլ առ քայլ, գտնել, որչափ հնար է, նորա բուն աղբիւրները, բացատրել նորա վարմունքը դոցա վերաբերութեամբ: Այս եղանակով, թւում է նորան, կարելի է ամբողջութեամբ ըմբռնել հայ պատմագրի երկը և հանել հասարակաց և վճռողական եզրակացութիւններին: Այնուհետեւ Պ. Գր. Խալաթեանցը կրկնելով իր առաջին երկում (հրատ. 1896 թ.) յիշուած հինգ եզրակացութիւնները շարունակում է այսպէս. «Ներկայ հետազօտութիւնը նուիրուած է Խորենացու երկի երկրորդ կամ պատմական մասին, վերաբերեալ Հայոց Արշակունեաց. և դա ընդգրկում է Հայոց Պատմութեան մասամբ Երկրորդ և ամբողջովին Երրորդ գիրքը:

Տակաւին Գուտշմիդի և մանաւանդ Կառիերի յօդուածների շնորհիւ խախտուեցաւ աւանդական հայեացքը ժամանակի խնդրի մասին, թէ երբ էր ապրում Մ. Խորենացին: Իմ երկրորդ հետազօտութեանս մէջն ես նպատակս չէ, ոչ միայն հաստատել նոր փաստերով յիշեալ քննադատների եզրակացութիւնները, այլ և մանրամասն ուսումնասիրութեամբ ու ուշիմ ստուգութեամբ բացատրել մի կողմից, ըստ չափու կարողութեան, մեր հեղինակի բոլոր աղբիւրները, միւսից, որ, թուցէ, աւելի էական խնդիր է, – Խորենացու երկի արժանահաւատութիւնը, իբրեւ պատմական յիշատակարանի: Այս խնդրի ճշգրիտ լուծումից կախուած կ'լինի մեծաւ մասամբ հին Հայոց պատմութեան գիտական մշակումն»[2].

Թողնենք մի կողմ ցանկը և անցնենք բուն հետազօտութեան, որ ամփոփուած են 17 գլուխների մէջ: Ապա հետեւում են եզրակացութիւնները: Առաջին գլխի խորագիրն է «Արշակունեաց մասին», (էջ 1–16): Այստեղ աւանդվում է Արշակունեաց երեւելի պատմական ասպարիզում, նոցա պատերազմները և աշխարհակալութիւնները մինչեւ մեր Մեծն Տիգրանը 94–55[1] և նորա որդի Արտաւազդն՝ ըստ Գուտշմիդի (Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem grossen bis zum Untergang der Arsakiden, Fulingen, 1888), Պողիբիոսի, XXVI, 6[2], և Ստրաբոնի (հատ. Բ) XI, ԺԴ, 5 և 15, (հատ. Գ) XVI, Ա, 19:

Արտաւազդ զոհ է լինում Անտոնիոսի լարած որոգայթներին: Ապա Հռոմի գերիշխանութեան ներքոյ Հայաստանում կառավարում են ութը թագաւորներ՝ մեծաւ մասամբ Տիգրանի ցեղից – մինչեւ 16 տարին Քրիստոսից յետոյ, երբ Առաջաւոր Ասիոյ տիրապետութեան համար մղած պատերազմներում Պարթեւացիք մի առ ժամանակ յաղթում են Հռովմայեցւոց:

1. Պ. Գր. Խալաթեանցի մօտ – ԽԶ, 4. որ թիւրիմացութիւն է կամ տպագրական սխալ. Ծան. Մ. Շ:
2. Ըստ Գարդթաուզենի–Տիգրան 86–36. Մ. Շ:

Գորանից. սակայն է, ասում է Գր. Խալաթեանցը, որ Պարթեւ Արշակունի հարստութիւնը, հակառակն Մ. Խորենացու և նորա աղբիւրների — Մար — Ագաթանգեղոսի կամ Մար-Աբասի՝ աւանդելոյն, կարող էր Հայաստանում հաստատուել միայն Տիգրանի և նորա յաջորդներից յետոյ, համարեա երկու դարով ուշ, քան թէ ասուած է յիշեալ հեղինակների մօտ: Այդ իրողութիւնը տեղի ունեցած պիտի լինի կամ 34 տարում Քրիստոսից և կամ 53 թ., երբ Հայաստանը յանձնուեցաւ Արտաւանի III Պահլաւի որդի Արշակին (34 թ.) կամ երբ Հայոց թագաւոր նշանակուեցաւ (53 թ.) Վաղարշ I Պահլաւի որդի Տրդատ I-ը (էջ 1-5): Ցաւով քան քննել Արշակունեաց հարստութեան պատմութիւնը ըստ Խորենացու, որ. Խալաթեանցը մէջ է բերում իւրին ռուսերէն թարգմանութեամբ Խորենացու Երկ. Գրքի Ա. և Բ. գլուխները[1] ամբողջութեամբ (էջ 6-7):

Հետեւեալ քանի տողերի մէջ արտաշուած են Արշակունեաց ծագման վերաբերեալ Խորենացու աղբիւրները, որոնք են՝ Եւսեբիոսի ժամանակագրութիւնը, Աստուածաշունչ գիրքը, Անանունը, Անանիա Շիրակացի, Պրոկոպիոս Կեսարացի գուցէ և Յաճախապատում ճառք Գ. Լուսաւորչի: Հետեւում են քաղուածքներ Եւսեբիոսի ժամանակագրութիւնից, թուով ութը, յունարէն բնագրից (Syncellos) Մասն I. էջ 141, 153, 155, 91, 163. Մասն II. էջ 128, 130. Մասն I. էջ 166, որոնք համապատասխանում են Մ. Վ. Աւգերեանի հրատարակութեան (Վեն. 1818 թ.) հետեւեալ էջերին՝ Ա. 232. Մ. II. «Պարթեւք ի մակեդոնացւոց ապստամբեցին. և ի նոցանէ թագաւորեաց Արշակ. ուստի և Արշակունիք»: (Աւգերեանի առաջին մասում մենք չկարողացանք գտնել յիշեալ քաղուածքը, գուցէ, վրիպեցաւ մեր ուշադրութիւնից: Բ — 324 — ի Կարանեայ՝ որ զառաջինն միախառնումբ կալաւ զմակեդոնացւոց հարստութիւնն, մինչեւ ցԱղեքսանդրոս՝ որ զա-

1. Գարագաշեանը նոյնն է անում. տե՛ս Քննական Պատ. Հայ. մասն առաջին. էջ 204-205. Թիֆլիս 1895 թ: Մ. Շ:

տիրացող աշխարհն վկանդեաց, համարին քսան և չորս թագաւորք: Գ — 329 — «Պիւռոս ընկենու զնա՝ որքայ Եպիրացւոց՝ քաներորդ երրորդ յԱքիզղեայ որդւոյ Թետոյ. որպէս թէ նմա իսկ էր անկ իշխանութիւն յետ Փիլիպպեայ ազգին՝ վասն Ողոմպեայ մօր Աղեքսանդրի»: Դ — 344. Ե — 226 մ. II: Ե — 345: Զ — 349 և 350 և այլն: Աւելորդ է մի առ մի կրկնել բոլոր քաղուածքները, որոնց անմիջապէս նոյն ամաթիւ հետևում են երեք ուրիշը Անանունից: (Տես գրքի 8, 9, 11 էջերը): Այդ ցոյցներից մինն, թէ խորենացին ծանօթ էր Անանունին, խորհրդածում է պրոֆեսորը, այն է, որ նա յիշում է Պարթևաց ապստամբութեան մասին «յետ վաթսուն[1] ամի մահուանն Աղեքսանդրի»: Բանն այն է, շարունակում է նա, որ Անտիոքոս Թէոսի 11-դ. (մետասաներորդ) տարին, երբ ըստ Մովսէսի, ապստամբուեցաւ Արշակը, համապատասխանում է երրորդ տարուն 132-րորդ ողիմպիադի կամ 1766-րորդ տարուն Աբրահամից, ըստ Եւսեբիոսի, ուր այդ տեղում, արդարև գրուած է «Պարթևք ի մակեդոնացւոց ապստամբեցին և զառաջին թագաւորեաց Արշակ. ուստի և Արշակունիք»: (Chronicon, II. pp. 130–131 – Παρυσι τῆς Μακεδόνων ἀρχῆς ἀπέστησαν καὶ πρῶτος βασιλεύει Ἀρσάκης, ἀφ' οὗ οἱ Πάρτων βασιλεῖς Ἀρσακίδαι ἐχρημάτισαν).

Իսկ Աղեքսանդրոսը մեռաւ, ըստ Եւսեբիոսի, առաջին տարին 144-րորդ Ողիմպիադի կամ 1662 թ. Աբրահամից. ուրեմն Արշակի ապստամբութեան ոչ թէ վաթսուն, այլ եօթանասուն տարի Աղեքսանդրոսի մահից յետոյ[2]: Այսպէս մեր պատմիչը կրկնում է նոյն անճշդութիւնը, ինչ որ նորա աղբիւր Անանունի մօտն է:

1. Անանունը ասում է՝ «Յառաջեցին Պարթևք Մակեդոնացւոց ամս ԿԱ», որ մի տարով տարբեր է խորենացուց: Մ. Հ:

2. Գարագաշեանի մօտ (տե՛ս Մասն առաջին. էջ 221). կարդում ենք՝ գիտելի է, զի ի մէջ վաթսներորդ ամի մահուան Աղեքսանդրի, այն է 263 նախ քան զՔր., և ի մէջ մետասաներորդ ամի թագաւորութեան Անտիոքայ Թէոսի, այն է 250՝ իբր երեքտասան ամաց միջոց կայ» և այլն ... Մ. Հ:

Դարձեալ՝ Անանունը՝ Եւսեբիոսի երկու Արշակունե-րին ընդունելով մէկ Արշակի տեղ, տալիս է նորան թագաւորութիւն։ Մ. Խորենացին՝ նկատելով այդ ժամանակագրական անպատեհութիւնը, մէկ Արշակի տեղ դնում է երեք թագաւորներ, այն է Արշակ քաջին, Արտաշէսին և Արշակ մեծին և յատկացնում է նոցա 130 տարի թագաւորութիւն, ասում է Գ. Խալաթեանցը։

Այնուհետև գալիս են երկու քաղուածքներ Աստուածաշնչից. այն է՝ Մակաբայեցւոց առաջին գիրք, 1–10 և VIII. գլ. 1–20։

Այստեղից պարզ է, ասում է Գ. Խալաթեանցը, որ Յուդայի Մակաբայեցու մասին պատմածը հայ պատմիչը (Մծ՝ – Խորենացի) ընդօրինակել է Պարթեւացի Արշակի վրայ։ Մնացեալ խորհրդածութիւնները պրոֆեսորը հիմնում է Duruy-ի Histoire des Romains և Գարրագաշեանի – քնն. Պատ. Հայոց Մ. I. եր 231. վրայ ուր ի մէջ այլոց բացատրում է, թէ «Արե-ւելք» անելով Հայոց հեղինակները VII դարուց զկնի հասկանում էին «Պարթեւք». (տես նաև Հ. Ալի-շանի – «Հայապատում»)։ Ի դէպ հերքում է Կարիէրի կարծիքը, որ ասում էր, թէ Խորենացու հետևեալ խօսքերը Պարթեւաց թագաւորների մասին «Թագա-ւորք ազգաց ի քէն ելցեն», գործ են անուած Պարսից և Արաբացւոց հեղինակների հետևողութեամբ, ապա ուրեմն, դա մի նոր ապացոյց է «Հայոց Պատմութեան» յետին ժամանակի գործ լինելուն։ V դարուց մինչև XI-դը Հայոց հեղինակներից ոչ մէկը այդպէս չէր գրում Պարթեւաց թագաւորների մասին։ Գ. Խալա-թեանցը, գալով երկրի երեք մասն բաժանելուն (այս-ինքն Եւրոպիէ, Լիբիէ և Ասիայ) հերքում է նաև Բաումգարտների կարծիքը, որ ասում էր, թէ այն դէպքում Խորենացու վրայ ազդած է Թէոնը։ Խորե-նացին, կրկնում է հայ պրոֆեսորը, օգտուել է իր սիրած աղբիւրներից՝ Եւսեբիոսից, Յովսէփ Փլ. Փի-լոնից և ուրիշներից, չէ թէ Ափրիկանոսից, Պղատո-նից և Թէոնից։ Գլ. II. Վաղարշակի և Արշակ I-նի մասին (եր 17–35)։ Մէստասան տող յատկանշականից յետոյ Գ. Խալաթեանցը մէջ է բերում ամբողջութեամբ

(Եմինի թարգմանութեամբ) Խորենացու II. գր. երրորդ գլուխը, I. գր. VIII. գլուխը. և մասամբ IX-դի վերջը։

II. գր. գլ. IV, V — մասամբ, VI, VII. մասամբ, VIII — մասամբ, և IX։ (էջ 17–21)։ Դրանցից առաջին՝ գրքի VIII գլուխը, և երկրորդի — III և V գլուխները ընդարձակում են Անանունի կարճ պատմութեամբ Փոքր Արշակի, որդւոյ Մեծին Արշակի մասին, որ հօրից կարգուած էր Հայաստանի վրայ. և նա իւր կողմից իւր եղբօր Վաղարշակին կարգում է թագաւոր Հայոց վրայ։

Այստեղ հետեւում են Անանունից երեք քաղուածքներ Պրոֆ. Ք. Պատկանեանի ռուսերէն թարգմանութեամբ։ (էջ 22–23)։ Խորենացին, ըստ պ. Խալաթեանցի, անելով Անանունից պատմութեան կմախքը, զարդարում է այն մանրամասնութիւններով. նա առաջ է քաշում Վաղարշակին, իբրև Հայոց Արշակունեաց հիմնադրին և մի կողմ է թողնում Փոքր Արշակին, որին յատկապէս տալիս է այդ պատիւը Անանունը։ Պրոկոպիոսը հաստատում է Անանունի վկայութիւնը, յենելով մի «Հայոց պատմութեան վրայ»։ Հետեւում է 12 տողից բաղկացած մի քաղուածք Պրոկոպիոսից[1] (De Aedif, III, 1)։ Բայց թէ ինչ «Հայոց Պատմութեան» վրայ է ակնարկում Կեսարացի պատմիչը, դժուար է ասել։ Ոմանք կարծում են, թէ դա Փ. Բիւզանդի մեզ չհասած երեք դպրութիւններն են, կամ յայտնի չորս դպրութիւնները. ուստի բառացի կրկնում է Պրոկոպիոսը մի քանի պատմական դէպքեր։ Յայտնի է նոյնպէս, որ Ղ. Փարպեցին Բիւզանդի պատմական երկը նոյնպէս անուանում է Հայոց Պատմութիւն։ Յամենայն դէպս մեզ հետաքրքրող պատմութիւնը Առաջին Արշակի մասին չկայ Փաւստոսի մօտ, եթէ չհամարենք Պապի որդի Արշակին, որի օրերում 384 թ. Հայաստանը՝ բաժանվեցաւ Յունաց և Պարսից մէջ։ Բացի դորանից, Պրոկոպիոսը և նորա աղբիւրը սխալ-

1. Ափսոս պ. Խալաթեանցը չէ տալիս յունարէն քաղուածքի ռուսերէն թարգմանութիւն ընթերցողների թեթեւութեան համար։ Մ. Տ։

ւում են, կարծելով թէ Հայոց Արշ
թիւնք տեւեց 500 տարի. այդ ժամ
է գանէ կիսել: 25 և 26 էջերում
խօսում է Նինուէի մասին. տալս ա.
բենացին 3, 4, 5 գլուխները կաղմել է
նանուէնից, որից այս տաճիւ մէջ է բեր
քաղուածքները:

Գարագաշեան՝ Բագարատի և Բագրատունեաց մասին աւանդութիւնները Խորենացին քաղում է Անանունից: Էջ 28 պ. Խաղաթեանցը իրաւացի նկատում է. «Զարմանալի է տեսնել Խորենացու մօտ, որ այն երկիրները, որոնց առաջ տիրել էր Մեծն Արշակը և վեհանձնութեամբ տուել իւր եղբայր Վաղարշակին, այսինքն Փռիւգիա, Կապադովկիա, Պոնտոս, Պաղլիկա, վերջինս նորից պիտի նուաճէր[1]: Իսկ չենք տեսնում, որ դժուար է ենթադրել Պարթեւաց կողմից որ և իցէ նուաճումներ Փոքր Ասիայում այդ ժամանակ, որի մասին ոչինչ չեն յիշում դասական հեղինակները, ինչպէս Հռովմայեցիք և.ա., որոնց հովանաւորութեան ներքոյ էին Փոքր Ասիայի տէրութիւնները 189 տարուց դենի, անպատիժ չէին թողել տալ այդպիսի բաներ[2]: Վերջապէս

1. Գարագաշեանը գրում է՝ զարմանալի է արդարեւ, զի Խորենացին, յետ ասելոյ թէ Արշակ տիրեց «երրորդ մասին աշխարհիս», այն է բոլոր Ասիոյ՝ տակաւին կանգուն կ՚ենթադրէ փոքուն Ասիոյ տէրութիւնները և զՄակեդոնացիս, այսինքն Ասորւոց կամ Սելեւկեանց տէրութիւնը. քանզի ասէ թէ «Պոնտոս, Մաժաք ոչ գիտէին զամ պատերազմին Արշակայ .... նորէն նոյն Վաղարշակայ կու տայ ... նուաճել փոքուն Ասիոյ տէրութիւնները ծանր պատերազմաւ (տե՛ս քն. Պատ. Հայ. մասն Ա. էջ 236–7. ծան.): Մ. Տ:

2. Պատերազմ փոքուն Ասիոյ տէրութեանց դէմ և նուաճումն յառաջ քան զՄիհրդատ մեծ՝ յիշուած չէ ուրեք ի ժամանակակից պատմութեան, և ոչ Հռովմայեցիք լու.ա. կը կենային որ և իցէ յարձակման դէմ ի վերայ Թագաւորութեանց փոքուն Ասիոյ, որոց չէզոքութիւնն կարեւոր էր յապահովութիւն նոր ստացուածոց նոցա ի Միջերկրականին և յԱսիա: Գարագաշեան. մասն Ա. էջ 237–238: Մ. Տ:

վ է այդ անյայտ Մորփիւղիկէս[1], որ չորս յիշեալ երկիրների զօրքի գլուխ անցած պատերազմ է եղել Վաղարշակի դէմ: Շատ ուսումնականներ գլուխ են կոտրում այս անուան բացատրելու համար (Gutschmidt. Kleine Schriften, S. 319), Blau. Numisn. Zeit., 1877, Marquart). Ոմանք կամենում են նոյնացնել նորան Ծոփաց Միհրբարզան թագաւորի հետ, որին յիշում է Դիոդորոս Սիկիլացին: Պատերազմը Մորփիւղիկոսի հետ Խորենացուն Անանունն է ներշնչել, յիշելով Միջագետքում հաւաքուած հեծեալներին Արշակի դէմ (?): Հետաքրքիր է նկատել, շարունակում է պ. Խալաթեանցը, որ Վաղարշակին պատերազմի ժամանակ շրջապատում են, բացի Բագրատունեաց, այն նախարարական ցեղերը, որոնք շատ մօտ էին Բագրատունի իշխաններին և թագաւորներին VIII–IX դարերում, այն է՝ իշխան գեղարքունի, իշխանք «ի Քանանացւոց, այսինքն գնթունի, ծնունդք Շարայի և Գուշարայ — այսինքն իշխանք Շիրակայ և Գուգարաց և ազգականք Բագրատունեաց — «Սիսական և Կադմեան» — այսինքն Սիւնեաց և Գարդմանաց: Այստեղ մենք ունինք նոր օրինակ յիշատակութիւն Բագրատունեաց ազգի յետին յարաբերութեանց՝ վերագրուած Արշակունեաց հարստութեան հիմնադրին:

Գալով «Կողոնիա» ամրոցին, կարելի է նկատել, որ Խորենացին դորա մասին խօսում է Պրոկոպիոսի դարձուածներով[2]:

«Հինգերորդ գլուխը, ասում է պ. պրոֆեսորը, ամբողջութեամբ պատկանում է Խորենացու գրչին և կարող է ծառայել իբրև կաղապար նորա ճարտասանական ոճի[3]»:

1. Գարագաշեանն ևս նոյն հարցն է դնում, ո՞վ էր այն Մորփիւղիկէս. ոմանք զՄորփիւղիկէս համարին լինել Միհրբարզան, յիշեալն ի Դիոդորոսէ Սիկիլացւոյ իբրև թագաւոր Ծոփաց. (տե՛ս էջ 238): Մ. Շ.:

2. Վաղարշակի պատերազմի նոյն մանրամասնութիւնների վրայ ուշադրութիւն է դարձրել նաև Գարագաշեանը. տես էջ 206, մ. Ա: Մ. Շ.:

3. Այս և հետագայ գլուխները հերքուած են արդէն Գարագաշեանէ, իբրև ոչ պատմականք: Մ. Շ.:

Խորենացին օգտուել է նաև Հայոց Արշակունեաց ցուցակից, որ բերուած է Անանունի մօտ, փոփոխելով այն ըստ իւր քմաց. այդ ցուցակից (24-ից 21) նա արտաքսել է Արտաւանից և Արշաւիրին, բայց իւր կողմից մտցրել է Աբգարու որդի Անանունին. բացի դորանից Երուանդին տեղափոխել է առաջին դարն Քրիստոսի:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է վերջերորդ գլուխը, ուր հեղինակը (Խորենացին) համարում է բուլղարաց գաղթականութեան մասին Հայաստանում երկրորդ դարում նախ քան զՔրիստոս: Բուլղարաց մասին առաջին անգամ յիշում է V դարու վերջում Ենոդիոս եպիսկոպոսը մօտ իւր Թէոդորիկոսին ճառերի Գովեստը պէտք ասել: Դոքա բազմաթիւ թիւրք ցեղեր էին, որ ապրում էին (Ռուսիոյ) Վոլգա գետի միջին հոսանքով (Թէոփանէսայ ἡ παλαιὰ βουλγαρία ἡ Μεγάλη): 502 թ. նոցա հրոսակները երևեցան մինչև անգամ Կ. Պոլսոյ մօտ. 538 թ. նոքա մեծ պարտութիւն կրեցին Յունաց և գերիներին Յուստինիանոս կայսրը գաղթեցրեց Լազիկայում և Հայաստանում (Lebeau, hist. du Bas-Empire, տ. VIII. p. 415). 680 թ. Բուլղարք բուլղարիայում հզօր թագաւորութիւն կանգնեցին: Նոյն Բուլղարաց մասին յիշում է և Անանիա Շիրակացին իւր Աշխարհագրութեան մէջ, ուստի քաղած պիտի լինի և Խորենացին:

VII և VIII գլուխների մասին պ. Խալաթեանցը չէ խօսում, վասն զի դոքա արդէն հետազօտուած են Գարագաշեանէ, IX գլխում Արշակի և Բագրատունեաց մասին զրոյցը ոչինչ պատմական նշանակութիւն չունի [1]:

Գլուխ Գ. Արտաշէս Ա. էջ 36–55.

Այս գլուխը սկսւում է տասն տող յառաջաբանով կամ նկատողութեամբ, որին անմիջապէս հետևում են Մ. Էմինի թարգմանութեամբ՝ Խորենացու Բ գրքի այս գլուխները՝ Ժ, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ. (էջ 36–40 մէջ բերուած):

1. Նաև ըստ Գարագաշեանի: Մ. Տ.

Յայտնելով Մար-Աբասը, գրում է պ. Խալաթեանցը, Խորենացին Արտաշէս Առաջինի պատմութեան համար մինչեւ Աբգարը դիմում է Աֆրիկանոսի Ե-դ գրքին։ Վերջինս գրել է մի ժամանակագրութիւն հինգ գիրք, սկսեալ աշխարհիս ստեղծագործութիւնից մինչեւ երրորդ տարին Հեղիոգաբաղի (221 թ)։ բայց դա ամբողջութեամբ մեր ձեռքը չէ հասած. նորանից մնացել են միայն քանի մի քաղուածքներ Եւսեբիոսի և միւս ժամանակագիրների մօտ մինչեւ Միքայէլ Ասորին (ժԲ-դ), որ, ի միջի այլ աղբիւրների, օգտուել է նաեւ, ինչպէս այժմ յայտնի է, և Մար Աբասից (Կառիեր. Հանդ. Ամս. Յուն. 1897 թ)։

Այստեղ նախ և յառաջ պէտք է նկատել, որ, հակառակ Խորենացուն, Աֆրիկանոսի մասին չէր կարող վկայել Յովսէփ Փլաբիոսը, որ նորանից 200 տարի առաջ էր ապրում։ Բացի Աֆրիկանոսից՝ Խորենացին ակնարկում է նաեւ Հիպողիտոսի վրայ։ Եթէ դա յայտնի հռովմայեցի եպիսկոպոսն է (+ 235-236 թ), նա, արդարեւ, Աֆրիկանոսի ժամանակակիցն է. և կարող էր օգտուել նորա ժամանակագրութիւնից. սակայն դորան վերագրեալ երկասիրութիւնների մէջ ակնարկներ չկան ոչ Հայոց, ոչ էլ Արտաշիսի մասին։ Նոյն բանի մասին չկայ ոչինչ նաեւ իմ նոր գտած Հիպողիտոսի մի ժամանակագրական երկի հայերէն թարգմանութեան մէջ։ Կասկածելի է թւում և մի այլ վկայութիւն, որ Խորենացին վերագրում է Եւսեբիոսին (եկեղ. պատ. Ա, 13), իբրեւ թէ Աֆրիկանոսը իւր Քրոնիկոնի Ե գրքում աւանդում էր, քաղելով Եդեսիայ դիւանից, Հայոց առաջին թագաւորների գործոց մասին մինչեւ Աբգար և Աբգարից յետոյ մինչեւ Երուանդ[1] (sic!)։

1. Վերայիշեալ երեք Պարագայից առթիւ Գարագաշեանը ասում է՝ ա. «Աֆրիկանոս գրեց յԱդամայ մինչեւ ցՀեղիոգաբաղոս, այսինքն մինչեւ 217, համառօտ ժամանակագրութիւն մը, որոյ հատուածները միայն կան առ Եւսեբիոսյ և առ այլս ոմանս ի հարց եկեղեցւոյ»։ ... բ. «Ինչպէս կրնայ վկայել Յովսեպոս Աֆրիկանոսի, որ իւր երկերիւր ամօք յետոյ է (Ա-

Այնուհետեւ ալ. Խաչաթեանցը ստուգում է երեք դէպ-քեր, երբ Եւսեբիոսը ակնարկում է Աֆրիկանոսի վրայ եւ միաբանում միայն. Եւսեբիոսը Աֆրիկանոսի կողմից առնում է « Edessae regnavit Abgarus vir probus ut Africanus refert »: Վերջապէս Եւսեբիոսի՝ Եդե-սիայ դիւանի մասին՝ առանձնակի մէջ չկայ այն, ինչ որ վերագրում է նորան հայ պատմագիրը: Բացի դորանից Խորենացին ոչ միայն Աբգարին եւ նորա նախորդներին հայ է դարձնում, հնարելով անյայտ ազգերին, այլ եւ մտցնում է այստեղ մի նոր անուն — Երուանդ, որ կասկածի տեղիք տալով, մթագնում է հեղինակիս դաղ-ափի նպատակը: Նշանակելի միջանկեալ բաներ է բե-րում Խորենացին 36 գլխում, քաղելով Ղերուբնայից, Աբգարի ժամանակի պատմչից եւ իւր կողմից աւելաց-նելով Հայոց Թագաւոր Սանատրուկի անունը, որ չկայ ոչ Ղերուբնայի ասորական բնագրում, ոչ էլ դորա հայերէն թարգմանութեան մէջ[1]:

Աֆրիկանոս) բան գիտ »: գ. Եւսեբիոսի « հին հայերէն թարգմանութիւնը ունի այսպէս. « Ի քաղաքս որ կային անդ (յԵդեսիա), էր գրեալ — անուանքն ինչ որ մի անգամ. գործեցաւ յառաջնոց անտի մինչեւ ցԱբ-գար »: Խորենացին ... կը կարծէ, թէ Եւսեբիոս բա-նոր հայ թագաւորաց գործերուն համար առէ ... մինչ բանք Եւսեբեայ են զխաղեալ պատմութենէ քաղաքին Եդեսիոյ եւ զգործոց Աբգարու միայն: Մ. Շ:

1. Ի պաշտպանութիւն Մ. Խորենացու պէտք է նկա-տել, որ Աբգարը արդարեւ Հայոց թագաւոր էր, ինչ-պէս ստուգւում է Մար-Աբասի նորագիւտ արաբական քաղուածքից, որի Ֆրանսիական թարգմանութեան մէջ կարդում ենք հետեւեալը. Les Arméniens, lorsqu'ils eurent vu que les Perses ..., se donnèrent un roi pour la seconde fois et le nommèrent Abgar; il etait courageux, fort, éprouvé à la guerre եւ այլն, տե՛ս Journal Asiatique, N.° 3 – Mai–Juin 1903. եջ 534: Երկրորդ քաղուածք « Abgar régnait à Er-Roha (յՈւռհա) sur les Arméniens. Il écri-vit une léttre au Christ pour qu'ils vînt auprès

Եդեսիայ դիւանի վրայ պ. Խալաթեանցը կանգ չէ առնում, քանի որ դա էլ Եփեսեւսի նման կասկածելի է. բայց Խորենացուն անպատճառ պէտք հարկաւոր են, ինչպէս և մեհենական մատեանք. ոչ թէ նորանից որ և ինքէ քաղուածքներ անելու համար, այլ իւր մտացածին պատմուածքները պսակելու համար: Պ. Խալաթեանցը, հետեւելով Գուտշմիդին, Գարագաշեանին և Գելցերին, հակառակ Բաումգարտների, կարծում է, թէ Խորենացին չէր ճանաչում անմիջապէս Ափրիկանոսին: Վերջապէս եթէ Աբգարի և ուրիշ Թագաւորների գործոց մասին Խորենացին գիտէր Ափրիկանոսից և Հիպպոլիտոսից, ինչո՞ւ նորանից քաղուածքներ չէ բերում, այլ դիմում է սակաւայայտ Պոլիկրատեսին, Եւագարոսին, Կամադրոսին և Փղեգոնդիոսին, որոնք այդքան կոպիտ կերպով աղաւաղել են Հերոդոտի յայտնի պատմութիւնը Կիւրոսի և Կրիւսոսի մասին: Հետեւում են Գուտշմիդի կարծիքը այս հեղինակների մասին[1]: Բայց ինչն է առիթ տուել Խորենացուն Հայոց աշխարհակալութիւնները փոքր Ասիայում և Ելլադայում կապել Աբգարի անուան հետ: Պատասխան Անանիա Շիրակացու Աշխարհագրութիւնը, որ Ելլադայի նկարագրութեան մէջ յիշում է 44 կղզիների թւում Աստալանոս կղզեակը . . . « ասում են, այնտեղ մեռել է Արտաշէս թագաւորը »: Այդ կցկտուր և մութ աւանդութիւնը Հայոց մի Արտաշէս թագաւորի մասին չէ գոհացնում է Խորենացուն և նա միջոց է գտնում

de lui et le guérît. Le Christ répondit qu'il lui fallait faire son devoir sur la terre des Juifs, parce qu'ils sont ses enfants. L'envoyé d'Abgar était peintre; il prit le portrait de Christ; après son crucifiement, Thaddée, l'un des 72 (disciples), vint (á Édesse) et guérit Abgar. (տե՛ս նոյն J. As. էջ 540): Դա է Խորենացու Բ գրքի 31, 32 և 33 գլուխների աղբիւրը: Ուրեմն, մեր ծերունի պատմագիրը այնքան էլ ստախօս չէ, որքան հաշւում են նորան խիստ քննադատները:

Մ. Շ:

1. Տե՛ս նաև Գարագաշեան. էջ 263. մ. Ա:

մշակել այն, այսինքն բնորոշել այս թագավորի անձնավորությունը, նրա ժամանակը, աշխարհակալությունները, օգտվելով Յով. Փլավիոսի հետևյալ խոսքերից. «Քսերքսեսի մահից հետո, (Պարսից) թագավորությունը անցավ նրա որդու Կյուրոսին, որին Յոյնք կոչում են Արտաքսերքսես (Արտաշես)» (A. I. ԺԱ, 6, 1)։ Դրանից հետո Պ. Խալաթեանցը որոշում է Խորենացու բուն աղբյուրները, որոնք են՝ Փավստոս Բյուզանդ, Կղեմես Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս, Ա. Շիրակացի, Եւագարոս (Աղեքսանդրի և Դարեհի պատերազմի նկարագիրը), գուցե Գրիգոր Նյուսացի, Մալալայի ժամանակագրությունը, Աստվածաշնչի — Սիրաքայ գիրքը, գուցե Մակաբայեցւոց Բ. գր., Եպիփանոս։ Ապա խոսում է Հիպոլիտի հայերէն բնագրի մասին,՝ որ պ. Խալաթեանցը գտել է վեննետկի Մխիթարեանց մատենադարանում, որի խորագիրն է, ըստ վեննետկականի, «Մովսիսի Խորենացւոյ և Անդրէասայ, և ըստ էջմիածնականի — Մ. Խորենացւոյ, Անդրէասայ և Անանիայ Շիրակացւոյ։ Նկարագրելով այդ գըրչագիրները յարգելի պրոֆեսորը երկրորդ անգամ խոստանում է լույս ածել այն ի գիտութիւն բանասիրաց։

ԳԼՈՒԽ Դ

Տիգրան Բ եւ Արտաւազդ Ա

(էջ 56–68)։

Արտաշեսի որդի Տիգրանը, որ իբրև մեծ աշխարհակալ էր և որի շնորհիվ Հայաստանը դարձավ հզորագույն պետություն, Խորենացի պատմության մեջ (գլ. 14–22) շատ համեստ դեր է կատարում. (Աղբյուրն է Յ. Փլավիոս)։ Հետևում են քաղվածքներ Խորենացու Բ. գրքի հետևյալ գլուխների՝ ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ, ԺԸ, ԺԹ, Ի, ԻԱ, ԻԲ, ԻԳ (էջ 56–61)։ Տիգրանի առաջին գործը լինում է մեհեանները շինել և նրանց մեջ կանգնել հօր բերած չաստուածների պատկերները, որոնք

նոյն են, ինչ որ Ագաթանգեղոսի մօտն են. այս ուրեմն աղբիւրն այս հեղինակն է։ Տեսութիւն Տիգրանի գործունէութեան։ Արեւմտեան պատմաբանները, ինչպէս յայտնի է, շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ են հաղորդում Տիգրանի անձնաւորութեան, նորա կնոջ Կղէոպատրայի, Պոնտոսի թագաւորի, Միհրդատի դըստեր, նոցա որդւոց եւ մանաւանդ թշուառ արքայորդի փոքր Տիգրանի մասին, որ հօր վտանգաւոր մրցակիցն էր, թագաւորի եղբօր Գուրասի եւ այլոց մասին (Th. Reinach, Mithridate Eupator, Paris, 1890)։ Ուշինչ նմանը չկայ Մ. Խորենացու մօտ, բացի այն տեղեկութիւնից, թէ ոչ թէ Տիգրանն էր փեսայ Միհրդատի, այլ ընդհակառակն, վերջինս ամուսնացած էր առաջնի քրոջ հետ։ Միհրդատի մահը փառնակէի որդու ձեռքից է, ինչպէս աւանդում է Յովսէպոսը, ոչ թէ Պոնտացի Պիղատոսի հօրից, ըստ Խորենացու։ Պատանի Միհրդատի մասին պատմուածը յերիւրուած Պերգամ Միհրդատի աւանդութիւններից եւս եւ Կապադովկիացւոց Արքեղայոսի, որ նորոգելով Կապադովկիայ մայրաքաղաք Մաժակը, կոչեց այն Կեսարիա ի պատիւ Տիբերիոս կայսեր. այն ինչ այդ իրողութիւնը մեր պատմիչը վերագրում է պատանի Միհրդատին։ Նոյնը կարելի է նկատել Հրէից դշխոյ Աղեքսանդրիայի, Աղեքսանդրի կնոջ մասին, որի խնդիրքով Տիգրանը ազատեց Պտղոմայիդը պաշարումից։ Նորան Խորենացին, յայտնի չէ ինչո՞ւ անուանում է Մեսաղինայ, շփոթելով Հրէից մի այլ թագուհի Աղեքսանդրայի՝ Արիստաբուղոսի կնոջ հետ, որին Հրեայք, ըստ վկայութեան Յովսէպոսի, կոչում էին Սաղոմէ։

Դարձեալ՝ Տիգրանի պատերազմների պատմութեան միջոցին, Խորենացու աւանդութեամբ, մենք տեսնում ենք մի շարք Հռովմայեցւոց զօրավարներ, ուղարկուած Արեւելք՝ Պոնտոսի, Հայաստանի, Պարթեւաց դէմ կռուելու եւ Ասորոց ու Հրէից գործերը կարգի բերելու համար (գլ. 15, 16, 17)։ Դոքա բոլորը յիշւում են Յովսէպոսի մօտ, բայց այլ դրութեան եւ պայմանների մէջ, քան հայ պատմչի մօտին։ Այսպէս, Գաբինոս եւ Սկաւրոս Պոմպէոսից (որ այն ժամանակ զբաղուած էր Տիգրանի դէմ պատերազմներով) ուղար-

կուած գոլով Հրէից գործերը կարգաւորելու, կաշառուած մեծքանակ գումարներով, երկու մրցակից եղբարց՝ Հիւրկանոսի և Արիստաբուղոսի պայքարում, բանեցին կրտսերի կողմը։ Բայց Խորենացին Գաբիանոսի կաշառակերութիւնը կապում է Տիգրանի հետ. և՝ «պաղանի հաշտութիւն խօսեցեալ ընդ Տիգրանայ, տալ դքեռորդին նորա զպատանին Միհրդատ», թէև Գաբինիոսը արձակել էր գերութիւնից Պարսից թագաւոր Որոդէ եղբօր՝ Միհրդատին։

Յայտնի է նաև, որ մօտաւորապէս 40 տարի նախ քան զՔրիստոս Անտոնիոս զօրք ուղարկեց Արեւելք առաջնորդութեամբ Բենդիդիոսի Բասսոսի, որին յանձնուած էր Ասիոյ և Ասորոց սպարապետութիւնը։ Այդ միջոցին Ասորոց և փոքր Ասիոյ մեծագոյն մասանց տիրում էին Պարթևք և հասարակապետական կայսրին Ղաբիանոս, որ իբր փախստական ապրելով Պարսից Թագաւոր դրանը, Պարթևաց հետ գործում էր Հռոմի դէմ։ Բենդիդիոսը ոչ միայն հալածեց Ղաբիանոսին փոքր Ասիայից բռնեց և սպանեց. այլ և Ասորիքում չարաչար յաղթեց Պարթևաց, որոնք օգնութեան էին եկել իւրեանց դաշնակցին և արտաքսեց Եփրատի միւս կողմը։ Դորա մասին յիշում է նաև Յովսէպոսը (տես և Mommsen, Röm. Gesch III. Kap. 4)։ Խորենացին վերոյիշեալ պարագաների մասին ոչինչ չէ ասում, միայն հարևանցի յիշում է՝ «որոյ (Բենդիդեայ) հանեալ յԱսորիս, փախստական առնէ զզօրս Հայոց»։

Բաց ի դորանից հայ պատմչի մօտ կան անձերեւ անաքրոնիզմներ. օր. Կրասսոս, Անտոնինոս, Բենդիդիոս, Սոսիոս գալիս են Արեւելք Տիգրանի կենդանութեան ժամանակ, որ միանգամայն անհնարին է։ Հայոց թագաւորը մեռաւ ոչ ուշ քան 55 թ. վասն զի հետեւեալ 54 տարին, երբ Կրասսոսը պարտութիւն կրեց, Հայաստանում, Պլուտարքոսի վկայութեամբ, արդէն թագաւորում էր նորա որդի Արտաւազդը[1]. Անտոնինոս, Բենդիդիոս և Սոսիոս առաջին անգամ եկան Արեւելք Կրասսոսի պարտութիւնից տասն տարի յետոյ,

1. Mommsen, III. kap. 9.

ուրեմն, ոչինչ յարաբերութիւն չէին կարող ունենալ Տիգրանի հետ: Միւս կողմից բոլոր հռովմայեցւոց զօրավարներից, որոնք արդարեւ Տիգրանի ժամանակակիցներն էին և գործ ունէին նորա հետ, Խորենացին յիշում է միայն Պոմպէոսին, այն էլ հարեւանցի. իսկ Սուլլայի և մանաւանդ Լուկուլլոսի մասին բոլորովին լռում է: Բացի դորանից Յովսէպոսի Լուկուլլոսին, որի յարձակումն Հայաստանի վրայ հարկադրում է վերադառնալ հայրենի Տիգրանին, Խորենացին փոխարինում է Վայկուն աւազակով, որ իբր թէ «խռովէ զերկիրն Հայոց»: Պարզ է, որ հայ պատմիչը խորշում է Լուկուլլոսին յիշելուց: Պոմպէոսի և Տիգրանի յարաբերութեանց վերաբերեալ տեղեկութիւններն եւս խառն ի խուռն են: Հռովմայեցւոց զօրավարը, հակառակ ժամանակակից պատմիչների ճիշդ աւանդութեանց, ոչ միանգամ չէ հանդիպում Հայոց թագաւորին և Խորենացին աշխատում է հեռացնել նորան Արեւելքից անմիջապէս Միհրդատի մահից յետոյ: Բարզափրանի և Հրէից քահանայապետ Հիւրկանոսի գերութեան պատմութիւնքը Խորենացին քաղել է Յովսէպոսից և վերագրել Տիգրանի ժամանակին, վասն զի այդ մասին մի աւանդութիւն կայ Փ. Բիւզանդի Պատմութեան էջերում. այն ինչ Մեծն Տիգրանը դորանից 15 տարի առաջ արդէն մեռած էր:

Արտաւազդին Խորենացին նկարագրում է անհամակրելի գծերով. «զիմաստութենէ և զքաջութենէ անփոյթ արարեալ, ուտելեաց և ըմպելեաց պարապեալ» և այլ խօսքերով մեր պատմիչը, կարծես, գուշակում է պատանի թագաւորի ապագայ պարտութիւնը և ամօթալի գերութիւնը: Բայց այս իշխանը միանգամայն հակապատկերն էր այն անիմաստասէր Հայոց թագաւորների տիպարի, որոնց առթիւ գանգատում է մեր հեղինակը իւր Պատմութեան առաջին գրքի երրորդ գլխում: Պլուտարքոսի վկայութեամբ, Արտաւազդը ստացել է գեղեցիկ այն ժամանակի համար յունական կրթութիւն և մինչեւ անգամ գիտէր գրիչ շարժել, թողնելով մի շարք գրուածքներ յունարէն լեզուաւ բանաստեղծութեան զանազան տեսակից[1]: Ոչ պակաս

1. Պլուտարքոս, Crassus.

գերազանց էր հանդիսանում նաեւ իւր փառաւոր գինուորական յաղթութիւններով, և միայն շնորհիւ Անտոնիոսի դաւաճանութեան, որ աշխատում էր Պարթևաց դէմ մղած անյաջող արշաւանքի վրէժը թափել մէկի վրայ, — Հռովմայեցւոց հաւատարիմ դաշնակից Արտաւազդը գերի դարձաւ Հռովմայեցւոց զօրավարի նորա յաղթանակը զարդարելու համար Եգիպտոս մտնելու ժամանակ. Ակցիումի ճակատամարտից յետոյ Կղէոպատրայի հրամանով գլխատուեցաւ[1]։ Այսպէս էր այս թագաւորի վիճակը, որ Խորենացին գիտէր Յովսեպոսի մի քանի խօսքերից։

Անհիմն է նաեւ Կղէոպատրա թագուհու քէնը Արտաւազդի վերաբերութեամբ։

ԳԼՈՒԽ Ե.

Արշամ եւ Աբգար (էջ 69–86)։

Վեց տող յառաջաբանից երեւում է, որ այս երկու «Հայոց» թագաւորներից առաջնի մասին սակաւ պիտի խօսուի, իսկ նորա որդու Աբգարի մասին — մանրամասնօրէն։ Այնուհետեւ Խորենացու Բ գրքից Մ. Էմինի թարգմանութեամբ մէջ են բերուած հետեւեալ գլուխները՝ ԻԴ, ԻԵ, ԻԶ, ԻԷ, ԻԸ, ԻԹ, Լ, ԼԳ և ԼԵ. (էջ 60–74)։

Հարկ է նկատել, ասում է պրոֆ. Խալաթեանցը, որ ոչ միայն Արշամ թագաւորը առեղծուածական անձն է, այլ և նորա անունը ծագում է թիւրիմացութիւնից։ Խորենացին, յայտնի բան է, ունէր իւր առաջեւ Հայոց թագաւորների պատրաստի ցուցակը, ուր Աբգարի հայրը կոչւում էր Արշամ։ Եւ մեր պատմիչը, հետեւելով այդ ցուցակին, Աբգարի հօր նոյնպէս կոչում է

1. Mommsen, V. kap. 9.

Արշամ, յարելով իւր կողմից «որ և Արշամ [1]»։ Բանն այն է, որ Եւսեբիոս Եկեղ. Պատմութեան մէջ Եդեսիոյ Թագաւորը, որ նամակագրութիւն ունէր Քրիստոսի հետ, անուանուած է Աբգար Ուհամայ. իսկ Ասորոց յիշատակարանում Եդեսացւոց դարձի մասին կամ «ի քարոզութեան Թադէոս առաքելոյ» — Աբգար Ուքամայ, որ նշանակում է «սեաւ»։ Երկու գրուածոց հայերէն թարգմանութիւնները տարբերէնից. որ, հաւանական է կարծել, կատարուած են Ե—Զ դարում, սխալ ընթերցանութեան շնորհիւ արգեօք, թէ չկամենալով, որ ինքն Թագաւորը Փրկչին գրած նամակում կոչէ իրան «սեաւ» բորոտութեան պատճառով, աւանդում են այսպէս՝ «Աբգար Արջամայ» (Եկեղ. պատմ.) և «Աբգար Արշամայ» (Եդես. դարձ)։ Թէ դա genitivi patronimici չէ՛, երեւում է այն իրողութիւնից, որ երկրորդ յիշատակարանը կոչում է Աբգարին որդի արքային Մաանու (Մանովայ)։ Բայց Հայոց Թագաւորների ցուցակի յօրինողը երկու դէպքումն էլ տեսնում էր սեռական հոլովներ, ոչ առանց ազդեցութեան յոյն թարգմանութեանց, մանաւանդ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնի։ (Gutschmidt, Untersuch, über die Ge-chichte des Königreichs Osroene. էջ 10 և A. Carrière, La légende d'Abgar)։ Այս տեղից ահա գոյացաւ յատուկ անունս Արշամ, հայր Աբգարի, իսկ Խորենացու մօտ — Արշամ և Արջամ, որ Աբգարի մականունն է։

Խորենացուց չէր կարող խուսափել այն իրողութիւնը, թէ Եդեսացւոց Դարձի պատմութեան մէջ Աբգարը կոչւում է Մաանուի որդի։ Կամենալով հարթել այդ հակառակութիւնը, նա իւր կողմից յարում է՝ «զսա ոմանք յԱսորւոց կոչեցին Մանովայ, ըստ յոլովից սովորութեան կրկին ունելով անուանս»․․ (գլ. ԻԴ.), որ բնաւ չէ ճշդւում բուն Ասորոց պատմութիւնից։ (Gutschmidt, l. c.) [2]։

1. Խորենացու ԻԴ գլ. կարդում ենք՝ Թագաւորեցուցին ի վերայ ինքեանց զԱրգամ, որ և Արշամ։
Մ. Հ։

2. Բայց այժմ ճշդւում է Մար Աբասի նորագիւտ

Արշամի առեղծուածական անուան մասին արտայայտած խորհրդածութիւններից յետոյ, պէտք է ասել, որ Խորենացու աղբիւր Յովսէպոսը, ուստի նա բազմաթիւ քաղուածքներ է բերում, հչդութեամբ որոշում է Հայոց հէքն Արտաւազդ թագաւորի ժառանգի անունը. դա նորա երէց որդի Արտաշիասն է, որին շուտով Հռովմայեցիք մերժեցին նորա ատելութեան համար դէպի Հռովմը, տեղը կարգելով նորա փոքր եղբօր Տիգրանին (Bel. Ind. I. 21, II.)[1]։ Խորենացին չհետեւեց Յովսէպոսի ցուցումներին, որովհետեւ ձեռքի տակ ունէր Հայոց թագաւորների այլ ցուցակը, ուր յիշուած էր և Աբգարը և միտք ունէր հաշտեցնել այդ հակահառութիւնը իւր աղբիւրի, Արտաւազդի ժառանգ Արշամին կոչելով որդի Արտաշիսի, եղբօր Տիգրանի։ Նոյն պատճառով մեր պատմիչը մի կողմ է թողնում Յովսեպոսի հետաքրքիր տեղեկութիւնները Հայոց ուրիշ երկու թագաւոր Տիգրանների մասին, յորոց մէկն որդի էր Աղեքսանդրի, որդւոյ Հերովդեսի Մեծի, — Կապադովկիոյ թագաւոր Արքեղայոսի դստեր — Գլափիրից, միւսը նորա եղբօր որդին։ (Հերովդեսի որդի Աղեքսանդրը ունէր երկու որդի՝ Աղեքսանդր և Տիգրան, որ ստացաւ Հայոց թագաւորութիւնը. այս վերջնիս որդին նոյնպէս Տիգրան էր, որին Ներոն կայսրը կարգեց Հայաստանի թագաւոր. And. Ind. XVIII, 5, 4). Դորանից յետոյ Խորենացին յերիւրում է անհաճ կերպով Հերովդեսի և Արշամի ընդհարումը օգտուելով Յովսէպոսից իւր տեսակէտից միայն։ Այնուհետեւ պրոֆ. Խալաթեանցը աւանդում է Աբգարի և արաբական հարստութեան պատմութիւնը, որի հիմնադիրն Ոււհայում, երկրորդ դարում նախ քան զՔրիստոս, էր Orhâi ben hewja (137 թ.) դորան հետեւում էին թագաւորներ սեմիտական անուններով Մաարաբական քաղուածքից, կը նկատենք մեր կողմից։

Մ. Տ.։

1. Յովսէպոսի քաղուածքի այս կտորը Խորենացին սխալ է աւանդում, ինչպէս նկատել է A. Carrière-ը, l. c.

անու, Աբգար, որոնց թագաւորութիւնը տեւեց 352 տարի, 137-ից մինչեւ 216 թ. Քրիստոսի։ Յիշեալ հարստութեան վերջին թագաւորն էր Մաանու Թ, որդի Աբգար Թ-դի։ Բուն Աբգարի պատմութիւնը Խորենացին պատմում է ութը գլուխներում (26–33), աղբիւր ունելով Եւսեբիոսից, Ղերուբնային և Յովսէպոսին, յորոց տեղեկութիւններ քաղելով, յարմարացնում է իւր ցանկացած անձանց, փոփոխում է իրողութիւնները, Հերովդեսին և Հրէից վերաբերեալն վերագրում է Աբգարին, միով բանիւ յօրինում է պատմութիւնը։ Պրոֆեսորը խօսում է Ղերուբնայի գրուածքի մասին, որ լուսաբանել են հետեւեալ բանասէրները Cureton, Wright, Հ. Ալիշան, Փիլլիպս (Հ. Տաշեանի «Zur Abgar–Sage»), Տիքսերոն, որը կարծում է, թէ Աբգարի աւանդութիւնը յօրինուած է երրորդ դարում Յիսուսի։

Դարձեալ պատրիացւոց արքայ Արետի և Հերովդէս չորրորդապետի մէջ Խորենացին խառնում է նաեւ մեր Աբգարին. և Ադիաբենի թագաւոր Իզատի դերը Պարթեւաց վերաբերութեամբ՝ Խորենացու մօտ նոյն Աբգարն է կատարում, երթալով յարեւելս և թագաւորեցուցանելով Պարսից զԱրտաշէս և այլն։ Ըստ Յովսէպոսի բացի դորանից, յիշեալ Իզատ թագաւորի մայրը Հեղինէն, Մոնոբազի այրին՝ ճանապարհորդում է դէպ ի Երուսաղէմ և շատ բարեգործութիւններ է անում այնտեղ. Աբգարի այրին Հեղինէ նոյն նպատակով գնում է Երուսաղէմ, ըստ Խորենացու։ Աբգարի երկրորդ նամակը Տիբերիոս կայսեր, յետոյ թղթերն – Ներսեհին և Արտաշիսին, անվաւերական են։ Աբգարի հայացումն Խորենացուն չէ պատկանում, ինչպէս կարծում է Կառիերը. այս մասին աւանդութիւնը աւելի հին է (Մար–Աբաս ոչ յառաջ քան Է դարն Քրիստոսի)։

ԳԼՈՒԽ Զ·

Սանատրուկ Է· (էջ 87–98)։

Որտեղի՞ց է քաղել Խորենացին տեղեկութիւնները Սանատրուկի մասին, քանի որ ոչինչ չկայ նորա վերաբերութեամբ Ղերուբնայի գրուածքում։ Յառաջ քան այդ հարցին պատասխանելն պրոֆ. Խալաթեանցը, ըստ իւր սովորութեան, ամբողջութեամբ մէջ է բերում Խորենացու Բ գրքի, 34, 35, 36 գլուխները։

Սանատրուկի պատմութիւնը գրելու միջոցին Խորենացին ունէր ձեռքի տակ երկու աղբիւրներ, յորոց մէկն յիշում է. իսկ միւսերի մասին, թէեւ կցկտուր, բայց նշանաւորների մասին՝ նա զգուշութեամբ լռում է։ Առաջին աղբիւրը պէտք է համարել անվաւերական աւանդութիւնը Թադէոս առաքելոյ Սոփերք Հայկականք Ը հատորում (Վենետիկ 1854 Թ.) երեք խմբագրութեամբ. առաջինը — հնագոյնն է և ամենից ընդարձակը (1–59 էջ) երկրորդը յօրինուած է առաջնից, ոչ առանց Խորենացու ազդեցութեան. այնտեղ Սանատրուկը կոչուած է քեռորդի Աբգարի, իսկ սա — թագաւոր Հայոց և Ասորոց (էջ 59–76). երրորդը (էջ 77–83) համառօտագոյնը՝ բովանդակում է իւր մէջ, համաձայն առաջին խմբագրութեան, միայն Սանդուխտ օրիորդի (արքայադստեր) վկայաբանութիւնը։ Յիշեալ երեքին հարկ է յարել մի կարճ աւանդութիւն «գիւտ նշխարաց Թադէոս առաքելոյ և Սուրբ Կոյս Սանդխտի» (էջ 87–97), որ, ըստ երեւութին, նոյնպէս հին պիտի լինի։ Հետաքրքիր է նկատել, որ այս աւանդութեան մէջ խօսք անգամ չկայ Աբգարի մասին, իսկ Սանատրուկ անուամբ կոչւում են լակ դաշտն ու բլուրը, ուր հանգչում են սուրբ Սանդխտի նշխարքը. վերջինս միանգամ միայն կոչուած է «Կոյս Թագաւորական զարմից», առանց յիշատակելու նորա հօր անունը [1]։

1. Այս տողերիս թարգմանելու միջոցին ձեռքիս տակ չունէի Սոփերքը։ Մ. Շ։

Առաջին խմբագրութիւնը ազատ է Խորենացու ազդեցութիւնից, որ երեւում է այն հանգամանքից, որ նորա մէջ յիշուած Աբգարը, համաձայն Եւսեբիոսի և Ղերուբնայի, Միջագետաց թագաւոր է միայն և Հայոցը դեռ չէ. Տուբիայ իշխանը, որի տունը իջաւ Թադէոս առաքեալը, հրեայ է Պաղեստինից, համաձայն Ղերուբնայի, բայց ոչ Բագրատունեաց ազգից. Սանատրուկը կոչուած է Հայաստանի թագաւոր, բայց ոչ ազգական Աբգարի: Նոյնպէս ոչինչ չէ յիշւում նորա հաւատալոյն և ուրացութեան մասին. նա մնում է միշտ խստերախ և անօրէն թագաւոր: Եւ Խորենացին օգտուած է առաջին խմբագրութիւնից:

Մեծ պատմչի երկրորդ աղբիւրն է Փաւստոս Բուզանդացին, որ, ըստ երեւութին, ձեռքի տակ ունէր աւանդութեանս հնագոյն խմբագրութիւնը, ուր տակաւին յիշուած չէր արքայադուստր Սանդուխտը: Խորենացին Փաւստոսից գիտէր Թադէոս առաքելոյ քարոզութեան, նորա մահուան, առաքելական Սանատրկի մասին և այլն: Բացի դորանից՝ Խորենացին սխալ է հասկացել կամ դիտմամբ աղաւաղել Փաւստոսի բնագիրը (Գ, 1) և եզրակացրել է, թէ Սանատրուկը ակամայ հաւատացել է, յետոյ ուրացել իւր հաւատը: Ահա այդ տեղը. «Ի քարոզութենէն Թադէոսի Առաքելոյ և նորուն յելից և ի մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի և իւրոյ հանգստեանն, և յառաքելական Սանատրկոյ Մինչեւ յակամայ հնազանդեցին հաւատոց եւ ի նորուն հանգստեան արքային Տրդատայ .... այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան»: Պրոֆ. Խալաթեանցը այս տողերը ռուսերէն թարգմանելով, բացատրում է, թէ, «մինչեւ յակամայ հնազանդելն հաւատոց» բառերը վերաբերում են Տրդատին և ոչ թէ Սանատրուկին. ուստի Փաւստոսի ֆրանսերէն թարգմանիչն (իմա Մ. Էմին) և Գարագաշեանը սխալ են հասկացել յիշեալ դարձուածը: Խորենացին օգտուել է նաև Ղերուբնայից, ուստի մի քաղուածք է բերում պ. պրոֆ. իւր թարգմանութեամբ ռուսերէն՝ Ադդէի մահուան մասին Աբգարի որդու ձեռքից: Հեղինէի մասին խօսելիս՝ մեր պատմիչը Եւսեբիոսին է ունեցել աչքի առաջ: Ահա այն մատենա-

գրական նիւթերն, որոնց վրայից յօրինել է Խորենացին Սանատրուկի պատմութիւնը, իւր կողմից յարելով տասն և մէկ յաւելուածներ, ըստ կարծեաց պրոֆ. Խալաթեանցի.

ա. — Աբգարից յետոյ Հայոց թագաւորութիւնը բաժանւում է յերկուս. Անանունը Եդեսիայում, Սանատրուկը բուն Հայաստանում են թագաւորում։ Անանունը որին Խորենացին Աբգարի յաջորդ է կարգում, ասորական բնագրում և հայ թարգմանութեան մէջ կոչւում է Մաանու։

բ. — Սանատրուկը Աբգարի քեռորդի է դարձրած։

գ. — Սանատրուկը առաջ ընդունում է Թադէոսի քարոզութիւնը, ապա ուրանում հաւատը

դ. — Սանատրուկը զօրք է հաւաքում Աբգարի որդւոց դէմ պատերազմելու բոլոր թագաւորութեան տիրելու դիտաւորութեամբ։ Գլխաւոր նպատակն իրագործուած է. Հայերը առաջին քրիստոնեայ ազգի պատիւն են վայելում, Եդեսիայ թագաւորութիւնը այլ եւս աւելորդ էր, պէտք էր նորան միացնել Հայաստանին, թէ և Եդեսիայ թագաւորութիւնը (հակառակ Խորենացուն) յարատեւեց իւր գոյութիւնը մինչեւ Գ. դարու կէսը։

ե. — «Աստուածային իմն ակնարկութեամբ խնդրեցաւ վրէժ մահուանն Ադդէի յորդւոյն Աբգարու։ Քանզի սիւն կճեայ .... զերծեալ յանողացն, անկաւ ի վերայ նորա և խորտակեաց զոտսն», թէեւ այդպիսի մահուան մասին չեն յիշում ոչ Ղերուբնան, ոչ էլ Ասորոց կամ Հայոց անվաւերական աւանդութիւնները։

զ. — Սանատրուկը առաջ ընդունում է Եդեսիայ բնակիչների պայմանը, յետոյ սպանում է։ Յուլիանոս Ուրացողի նման, Սանատրուկը «մեռաւ յորսի. նետի ուրուք դիպեալ փորոտեացն»։

է. — Աբգարի կնոջ Հեղինէին ուղարկում է Խառան։

ը. — Սանատրուկը նորոգում է Մծբինը։

թ. — Սանատրուկը Մծբնում «զինքն անդրի ի մէջին հաստատեաց, մի դրամ ի ձեռին ունելով և այլն»։

ժ. — Սանատրուկ անուան անյաջող ստուգաբանութիւնը «որպէս թէ տուրք Սանոտոյ»։

ժա. — Հայացումն Ղերուբնայի Խոսրէն իշխանի, որին Խորենացին դարձրել է Արծրունեաց իշխան, որով գայթագղեցրել է Թովմա Արծրունի պատմիչին (Թ դարու)։

ԳԼՈՒԽ Է.

Արտաշէս Բ–դի սերունդք – Տիրան Ա, Տիրան Բ, եւ Վաղարշ. (էջ 99–111)։

Երուանդի, Արտաշէս Բ և նորա որդու Արտաւազդ Բ պատմութիւնը ամփոփուած 24 գլուխներում մինչև 61 գլ. Բ գրքի, արդէն հետազօտուած են պրոֆ. Խալաթեանցի առաջին երկասիրութեան էջերում (տես «Հայկական վէպ» էջ 209–314)։ Եդեսիոյ դիւանին, այժմ իբր աղբիւր, փոխարինում է Ուղիւպ քուրմը Հանւոյ, գրող մեհենական պատմութեանց, ինչպէս աւանդում է Բարդածանը (Խոր. գր. Բ. գլ. ԿԶ)։ Դորանից յետոյ մէջ են բերուած Խորենացու Բ գրքի հետեւեալ գլուխները. 62, 63, 64 և 65։ (Էջ 100–103)։ Ուղիւպին և Բարդածանին Խորենացին ճանաչում է միայն Եւսեբիոսից։

Տիրանի երկու ձիոց և Բզնունեաց իշխան Դատաքէի մասին աւանդութիւնը Խորենացին քաղած պիտի լինի Փաւստոսից. կամ գոնէ ազդուած է նորանից։ Դարձեալ կասկածելի է թւում պրոֆ. Խալաթեանցին, որ Վաղարշակը օրէնք հաստատած լինէր- որ Այրարատում կարող էր բնակուիլ միայն արքայանմիջական ժառանգը. իսկ միւս զաւակները և Արշակունեաց ազգի անդամները պարտական էին մնալ Հաշտենից գաւառում։ Տիրանն էլ հրամայում է իւր ազգականներին բնակուիլ Աղիովիտ և Առբերանի գաւառներում. և թէ այդ սովորութեան հետեւում էին մեր թագաւորները մինչև Արշակ Բ–դը, որ Գնէլ եղբօրորդուն մինչև անգամ հրամայեց սպանել՝ Այրարատեան նահանգում բնակուելու համար։ Ե և Զ դարե,

րի հայ հեղինակները Հաշտեանքը դնում էին Ծոփաց աշխարհում, Յունաց և Հռովմայեցւոց [illegible], որ մի ժամանակ առանձին թագաւորութիւն էր կազմում։ Բ—դ նախ քան զՔրիստոս Սելեւկիացւոց իշխանութեան հպատակ Հայաստանը բաժանուած էր կրկին թագաւորութեան՝ Ծոփաց և Մեծ Հայոց, որոնց Տիգրան Մեծն միացրեց։ Բուզանդացին, դուցէ, գիտէր, որ Ծոփաց աշխարհում մի ժամանակ թագաւորութիւն կար․ այս պատճառով Խորենացին, որ միշտ օգտւում էր Փաւստոսից, կարծում է, թէ Հաշտեանք Արշակունեաց թագաւորների սեպհական կալուածքն էին։ Նոյնպիսի եզրակացութիւն անում է մեր պատմիչը Աղիովտի և Առբերանու մասին։ Բագրատունեաց Հրէից ծագումից դուրս բերելն դարձեալ անհիմն է Խորենացու կողմից։ Տիգրանի պատմութեան համար աղբիւրն — Եւսեբիոսն է․ Ռոփի կոյսից Ռոփսեան նախարարութիւնը մտացածին է։ Բարդածանի պատմութիւնը Վաղարշի, նորա քաղաքների շինութեան մասին յիշեցնում են Սեբէոսի պատմութիւնը։ Խորենացու հետեւեալ խօսքերը «ի գաւառին Բասեան, ի տեղւոջ ուր խառնին Մուրց և Երասխ ․․ շինեաց (Վաղարշ) աւան և կոչեաց Վաղարշաւան» գլ․ ԿԵ։ Յիշեցնում են մեզ Սեբէոսի այս տողերը․ «եկն Տամ Խոսրով, և արար երկու կռիւս, մի՝ ի Բասեան ի բոլորապահակի, ուր Մուրց և Երասխ խառնին» տես Սեբ․ Ս․ Պ․ բուրգ․ էջ 34)։

Եթէ, արդարեւ, այստեղ էր Վաղարշաւանը, ինչո՞ւ Սեբէոսը կոչում է դորան բոլորապահակ, որ մինչեւ Թ դարը ոչ ոքին յայտնի չէ։ Եւ պ․ Խալաթեանցը կարծում է, թէ Խորենացին հնարել է Վաղարշաւանը և Երուանդաւանը։ Նոյն խորհրդածութիւններից դըրդուած հայ պատմիչը Հայոց մայրաքաղաք Վաղարշապատի կամ Նոր-քաղաքի համար հնարել է հնագոյն անուն, կոչելով այն աւան Վարդգեսի։ Խազրաց և Բասլաց մասին յիշելն երկրորդ դարում Քրիստոսի դարձեալ կասկած է յարուցանում։ Վասն զի այս ազգերը պատմութեան մէջ առաջին անգամ յիշւում են միայն Զ դարում։ Վաղարշի պատմութիւնը, հաւանական է կարծել, որ Խորենացին մշակել է Ղեւոնդի աւանդութիւնից, որ ի միջի այլոց գրում է տիրեցին

ի վերայ աշխարհին Հայոց հիւսիսային ազգն, որ՝ ասէին խազերը, և սպանին ի պատերազմին զիշխանն Գրիգոր (Մամիկոնեան) և զբազումս ի նախարարացն և զիշխանսն Վրաց և Աղուանից (տե՛ս Պատմ. Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի Ս. Պետերբուրգ 1887. էջ 16)։

Ուրեմն բանից երեւում է, որ Խորենացին չունէր և չէր կարող ունենալ ձեռքի տակ ոչ Ուղիւպի մեհեկնական պատմութիւնը, ոչ էլ նորա շարունակող Բարդածանի գրուածքը։ Այլ նորա բուն աղբիւրներն էին մի կողմից Հայոց պատմիչներն Ե–Ը դարերի՝ Փաւստոս, Սեբէոս, Ղեւոնդ, իսկ միւսից հայերէն թարգմանութիւններն՝ Աստուածաշունչ գրոց, Եւսեբիոսի Քրոնիկոնի, Եկեղ. Պատմութեան, Գրիգորի Նազիանզացու և Կալլիսթենի։

Մեր կողմից պէտք է նկատենք, որ այս Է գլուխը հարուստ է ենթադրութիւններով։

ԳԼՈՒԽ Ը

Խոսրով Առաջին (էջ 112–132)։

Ութը տող յառաջաբանից իմանում ենք, որ Խոսրով Ա–ի պատմութեան համար Խորենացին օգտուել է՝ բացի Ագաթանգեղոսից, Բարսումայի և Խոռոհբուտի գրուածքներից։ Այս հետեւում են ամբողջութեամբ Բ գրքի այս գլուխները՝ 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77. էջ 112–117։

Յետոյ 117–ից մինչեւ 127 էջը պ. Խալաթեանցը հերքում է Խորենացու պատմածները, մանաւանդ Գրիգորի Լուսաւորչի ազգական Կամսարականաց մասին, որոնք երեք ցեղի էին բաժանւում – Սուրէն Պահլաւ, Կարէն – Պահլաւ և Ասպահապետի Պահլաւ. յայտնի բան է, այստեղ Խոռոհպուտը և Բարսուման ոչինչ մեղք չունին և Խորենացու աղբիւրներն հայ մատենագիրներն են մինչ այսինքն Ագաթանգեղոս, Փաւստոս Ղ. Փարպեցի, Անանիա Շիրակացի, Գրիգոր Արշա-

բունեաց եպիսկոպոսը. իսկ միւս յայն հեղինակներին, որոնց վրայ մեր պատմիչը ակնարկում է, նա, անշուշտ գիտէր Եւսեբիոսից։ (Իսկ Պ. Խալաթեանցի աղբիւրներն են՝ Gutschmidt – Geschichte des Artaschir i Papakan. Թարգ. Nöldeke, de la Garde, Պատկանեան, Hübschmann և մեր հին հեղինակները։ Թերեւս մոռացուած է Գարագաշեանը, որ յաճախակի առաջնորդում է մեր յարգելի և անխոնջ պրոֆեսորին, նորա երկու ստուար երկերում, Նուիրեալ Խորենացու Պատմութեան)։ «Բացի Եւսեբիոսից Խորենացին ձեռքի տակ ունէր մի ժամանակագրութիւն, որ յիշեցնում է Մալալայի և Զատկական Քրոնիկոնը. այսպէս 75–դ գլխում տեղեկութիւնները Անտոնինոս Կարակալլայի պատերազմի Պարսից դէմ և նորա մահուան մասին քաղուած են մի կցկտուր աղբիւրից, որ նման է Զատկական Քրոնիկոնին։ Բայց եթէ Խորենացին ունենայ յատուկ աղբիւր, նուիրեալ Հայոց այդ ժամանակի պատմութեան, նա մեզ կպատմէր այն հետաքրքիր անցքերի մասին, որ աւանդում է Դիոն Կասսիոսը (Lib. XX\II, 12), «ասում է պ. Խալաթեանցը և շարունակում է այսպէս». Դիոնից երեւում է, որ այդ միջոցին, երբ Անտոնինոսը խաղաց Արեւելք Պարսից դէմ պատերազմելու և նենգութեամբ բռնելով Միջագետաց Թագաւորին, նորա երկիրը հռովմայեցւոց նահանգ դարձրեց, Հայաստանում Թագաւորում էր Սանատրուկի որդի Վաղարշը։ Նոյն կերպով Հռովմայեցւոց կայսրը կամեցաւ վարուել նաեւ Հայոց Թագաւորի հետ. հաշտեցնելու պատրուակով Վաղարշին նորա որդւոց հետ նա, կանչեց նորան Միջագետք և զրկեց ազատութիւնից՝ բայց Հայերը իմանալով այդ, դիմեցին ի զէն և չարաչար ջարդեցին Հռովմայեցւոց»։ (Էջ 127–128)։

(Սակայն պէտք է յարենք մեր կողմից, որ Դիոնի յիշեալ հատուածի վրայ Գարագաշեանը առաջ էր ակնարկել իւր Քննական Պատմութեան. մասն Բ–դ էջ 264–265. ուր կարդում ենք հետեւեալն. «Տեսցուք այժմ, թէ զի՞րդ գնայր նա (Անտոնինոս Կարակալլա) ի պատերազմի։ Յետ նենգաւ հաւանեցուցանելոյ զԱբգարոս արքայ Օսրոհայաստանի գալ տեսանել զնա իբրեւ

բարեկամ՝ կալեալ կապէր զնա շղթայիւք, և այնպէս տիրէր երկրին որ մնացեալ էր անտերունչ։ Իսկ զԹագաւորն Հայոց (Վաղարշ), որ էր գժտութեամբ ընդ իւր որդիս՝ կոչէր նոյնպէս առ ինքն գրով բարեկամութեան, պատճառանօք համոզելոյ զնոսա ի հաշտութիւն, և գնայր ընդ նմա որպէս գնացն ընդ Աբգարու։ Սակայն Հայք փոխանակ յարելոյ ի նա՝ ընթացան ի զէնս, և ոչ ոք այնուհետև հաւատայր նմա, մինչև ի միտ առնուլ նմա ի փորձոյ, թէ քանի վնասակար է առն թագաւորի վարել նենգութեամբ ընդ բարեկամս։ .... Թէոկրիտոս զոր առաքեաց նա զօրօք ի վերայ Հայոց՝ մատնէր չարաչար ի պարտութիւն (Դիոն. ՀԷ. 12, 21). Դորանից յետոյ պ. Խալաթեանցը անհաւատալի է համարում Խոսրովի սպանութիւնը Արտաշրի թելադրութեամբ, Հայաստանի նուաճումը նորանից, Հայոց թագաւորական տոհմի կոտորումը, Տրդատի փրկութիւնը՝ Արտաւազդ Մանդակունու ձեռքով և Խոսրովիդուխտ–Օտա Ամատունու միջնորդութեամբ, Օտայի սպանումը Սլկունի նախարարից և այլն։ Վերջապէս Տակիտոս կայսեր պատերազմը Արտաշրի դէմ Հայաստանի պատճառով, որ անհնարին էր, քանի որ Արտաշիրը մեռաւ 241 Թ. իսկ Տակիտոսը կայսերական գահ բարձրացաւ միայն 276 Թ.[1]։

1. Ըստ Գարագաշեանի, Տակիտոս 275–276 Թ. Թագաւորեց։ Մ. Շ։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Մեծն Տրդատ. (էջ 133–153)։

Խորենացու երկրորդ գրքից ամբողջութեամբ բերուած են հետեւեալ գլուխները. 79, 82, 85, 74, 80, 78, 81, 84։ Այսա՝ մի առ մի ջրւում են Տրդատի բոլոր քաջագործութիւնները թագաւորելուց յառաջ և յետոյ. Խորենացին կամեցել է իւր դիւցազնին նմանեցնել Մեծին Աղեքսանդրին (աղբիւրներն են՝ Ագաթանգեղոս, Եւսեբիոս, Մալալա)։ Կոռնակ անունը աղաւաղումն է κεραυνὸς (շանթ) բառի և Κορνάκος յատուկ անուն է դարձել Եւսեբիոսի բնագրի սխալ թարգմանութիւնից. (ըստ Langlois-ի)։ Հիւսիսային ազգերի դաշնակցութեամբ Տրդատի արշաւելն Պարսկաստան — Ագաթանգեղոսինն է։ Հայոց զօրքերի չորս գնդերի բաժանելն չորս ուրոյն զօրավարների հրամանատարութեամբ — փաւստոսի հետեւողութեամբն է. Գ. Լուսաւորչի ծննդեան և վարուց պատմութիւնը վերագրուած է մի անյայտ Արտիթէս եպիսկոպոսին։ 80-դ գլխում պատահում է «ի կողմանս Գամրաց» դարձուածը, մինչդեռ այլուր նոյն Խորենացին գործ է ածում «Կապադովկիա». այստեղից պ. Խալաթեանցը եզրակացնում է, թէ, մեր պատմիչը, բացի Ագաթանգեղոսից, ձեռքի տակ ունեցել է և մի այլ աղբիւր, որից օգտուել է նաև Զենոբ Գլակը։ Նոյն գլխում երկիցս հանդիպում ենք Գրիգոր Նազիանզեցու ոճերին. «կամք են իմոյս ասել բանի» և «ոչ զպատիւն զինքեանս ձգէր (ս. Բարսեղ) այլ պատիւն զհետ նորա ընթացաւ»։ Դա արդէն, ըստ մեզ, բծախնդրութիւն է պ. պրօֆեսորի կողմից. Խորենացին քաջ ոճաբան է և ընտիր ոճեր գործածելով նա միայն դորանով ապացուցանում է մատենագրի նուրբ ճաշակը։ Մամիկոնեան իշխանների ծագման մասին խօսելիս՝ Խորենացին օգտուել է փաւստոսից և Սեբէոսից, փոփո-

խելով տոհմական աւանդութիւնները ո՛չ յօգուտ Մամիկոնեանց։ Սլկունեաց ցեղի ջնջումն Մամիկոնեանց նահապետի ձեռքով Խորենացու հնարածը պիտի լինի։ Հին հեղինակներից միայն Եղիշէն է յիշում աննշան Սլկունեաց տոհմի մասին։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Մեծն Տրդատ (էջ 154–182)։

II.

Խորենացու Բ. գրքից բերուած են հետեւեալ գլուխները՝ 73, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92։ Գ. Խալաթեանցը հերքում է Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսիսեանի կարծիքը, թէ Խորենացին չէր ճանաչում Սոկրատի եկեղեցական պատմութիւնը և թէ բացի մեզ չհասած Սեղբեստրոսի վարուց խմբագրութիւնից, հայ պատմիչը օգտուել է Ագաթանգեղոսի մեր ձեռքը չհասած մասերից[1]։ Հետեւում են համեմատութիւններ Սեղբեստրոսի ընդարձակ և համառօտ վարուց խմբագրութիւնների։ Այստեղից երեւում է երկու խմբագրութիւնների նմանութիւնը մի և նոյն խօսքերի կրկնութեամբ։ «Մի այլ դէպք, ուր Խորենացին ակնարկում է Ագաթանգեղոսի վկայութեան վրայ, նկատում է պ. Խալաթեանցը, իմ կարծիքով թիւրիմացութեան արգասիք է»։ Այդա բերում է Խորենացու 86 գլխի այս խօսքերը – «համարձակիմք ասել, առաքելական եղեալ (Նունէ) քարոզեաց ի Կղարջաց սկսեալ առ դրամբք Ալանաց և Կասբից մինչեւ ի սահմանս Մասքթաց,

1. Հայր Մեսրոպը, իբրեւ որ մարգարէացել է Ագաթանգեղոսի մասին. վասն զի Խորենացու կրկին ակնարկներն Ագաթանգեղոսի վրայ՝ Մեծին Կոստանդիանոսի և Ս. Կոյս Նունէի մասին այժմ արդարացաւ. (տե՛ս Պրոֆ. Մառի հաշիւը ճանապարհորդութեան ի Սինայ և Երուսաղէմ)։ Մ. Շ։

որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս»։ Վերջինս իր պատմութեան 120 գլխում քարոզութեան նոյն սահմանները վիճակեցնում է Գրիգոր Լուսաւորչին. մինչդեռ Խորենացին տալիս է Նունէին։ Ուրեմն, անկախ Խորենացին քաղած պիտի լինի Փոքր Սոկրատից, քանի որ այդպիսի մի բան չկայ նաեւ Վրաց Քրոնիկոնում։ Հետեւում է մի քաղուածք Փ. Սոկրատից։ 87 և 88 գլուխները կրում են իրենց վրայ Մալալայի կնիքը. նաեւ Փ. Սոկրատի, Տիրակացու և Սբ. Գրոց 89 գլխում յիշեալ եպիսկոպոսների անունները Խորենացին կարող էր քաղել մի պատրաստ ցուցակից, որի նմանը հրատարակել է պրոֆ. Գելցերը (Patrum Nicaenorum nomina latine, graece և այլն Lipsiae, 1898 թ. էջ 186, 188, 192, 194, 196) 90 գլուխը առնուած է բառ Ագաթանգեղոսի իսկ 91 գլ. հիւսուած է Ագաթանգեղոսից, Փաւստոսից, Գրիգոր Նազիանզացուց, Յայսմաւուրքից և Մեծին Ներսէսի վարուց։ 92 գլ. — Փիլոնից, Սոկրատ. — Կալիսթենից, Գր. Նազիանզացուց, Ագաթանգեղոսից։ Տրդատի մահուան և Թաղման վերաբերեալ տեղեկութիւնները քաղուած են յետին ժամանակի անվաւերական գրուածքներից։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Խոսրով Փոքր (էջ 183–204)։

Երրորդ գրքի առաջին գլխի բովանդակութիւնը պատմելուց յետոյ, պ. Խալաթեանցը նկատում է «Հայաստանում հնախօսութիւն չլինելու վերաբերութեամբ», թէ Խորենացու դանդաղը տարօրինակ է, քանի որ Դ և Ե դարերի պատմութեան համար, մօտաւորապէս հարիւր տարուայ շրջանի, նա ունէր իւր ձեռքի տակ Փաւստոսի, Կորիւնի և Ղ. Փարպեցու պատմութիւնը, էլ չենք յիշում Ագաթանգեղոսին, որի վրայ յաճախ ինքն Խորենացին էլ ակնարկում է։ Առաջին երեք հեղինակների վկայութիւնները ոչ միայն համաձայն են

միմեանց, մինը միւսին հաստատելով, այլ և ճշդւում են արտաքին, օտար պատմիչներից. մանաւանդ Փ. Բուզանդը Ամմիանոս–Մարկելլինից, յորոց Խորենացին տարբերւում է Արշակի, Յոբիանոս կայսեր, Պապի պատմութեան վերաբերութեամբ և այլուր: Փաւստոսին ճանաչում է բիւզանդական պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին, որ նորանից քաղուածքներ է մէջ բերում: Ղ. Փարպեցու պատմածը Պարսից Պերոզ և Վաղարշ թագաւորների մասին հաստատւում է Յունաց ստոյգ աղբիւրներից, զոր. Ագաթիասից: Վերջապէս ի նկատի պէտք է առնել դարձեալ մի հանգամանք. Խորենացին, ակնարկելով իւր աղբիւրների վրայ զոր օր. Եւսեբիոսի, Յովսեպոսի, Լաբուբնայի (Ղերուբնայի) Ագաթանգեղոսի, ճշդութեամբ չէ հետեւում նոցա և շատ անգամ վերագրում է նոցա այնպիսի մանրամասնութիւններ, որ բնաւ չկան այնտեղ. ուրեմն, թոյլ է տալիս իրան կատարեալ քմահաճութիւն: Ուրանալով և ժխտելով հնախօսութիւնը հին Հայոց մօտ, նա մի և նոյն ժամանակ առատօրէն օգտւում է վերը յիշուած հայ հեղինակներից և իւր Հայոց Պատմութեան 68 գլուխները յօրինում է Փաւստոսի, Կորիւնի. Ղ. Փարպեցու գրքերից, քանի մի այլ մեր հեղինակներից, որոնք ապրել են Ե դարուց յետոյ և յունաց մատենագիրների հայերէն թարգմանութիւններից: Ապա բերւում են Գ գրքի հետեւեալ գլուխները Մ. Էմինի ռուսերէն թարգմանութեամբ. 1, 2, 3, 4. 5 (մասամբ), 6, 7, 8. (էջ 189–192) Խոսրով Բ–դի և առհասարակ Դ դարու պատմութիւնը Խորենացին քաղում է Փաւստոսից, որ շատ մանրամասնօրէն խօսում է այդ ժամանակի մասին: Խորենացու Գ գրքի ինը գլուխները քաղուած են Փաւստոսի Գ դպրութեան ինը գլուխներից (3–11): Հետեւում են եօթն հերքումներ համաձայն Փաւստոսի. (էջ 192–196):

Սուրբ Յակոբայ Մծբնայ հայրապետի Պատմութիւնը Խորենացին գիտէր Փաւստոսից, բայց, ինչպէս երեւում է, նա ունեցել է և մի այլ աղբիւր, որ է «Պատմութիւն վարուց Ս. Յակոբայ», ուր մանրամասնութիւնները բաւականին տարբեր են միմեանց (Սոփերք) (էջ 196–199): Խոսրովի մասին մեր պատմիչը վատ է

խօսում (իսկ սորա, այսինքն Խոսրովայ, զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ, զբոսանաց հեշտութեանց և այլոց որսոց պարապեալ), որովհետև Փաւստոսը նորան կոչում է «Կոտակ» մի մականուն, որ Խորենացին մեկնում է իբր Թոյլ, անզօր, մինչդեռ այդ բառը նշանակում է «փոքր», «մատղաշ»։ Միով բանիւ, յարում է պ. Խալաթեանցը, այս մականունը ապացոյց չէ Թագաւորի հոգեւոր և բարոյական յատկութեանց պակասութեան։ Նոյն գոյներով Խորենացին նկարագրում էր նաև Մեծին Տիգրանի որդի Արտաւազդին։ Խոսրովի պատկերը այլ է Փաւստոսի Պատմութեան մէջ։ Արտաշատից դէպի հիւսիս եղած բլուրը Դուին կոչելով և մայրաքաղաքը այնտեղ փոխադրելով, Խորենացին մեծ սխալ է անում՝ Վասն զի վերջին Արշակունեաց, գոնէ Տրդատից յետոյ մինչև հարստութեան անկումն (428 թ.) մայրաքաղաքն Վաղարշապատ կամ Նոր-քաղաքն էր. Արտաշատը իբր մայրաքաղաք այդ միջոցին ոչ ոք չէր ճանաչում, բացի Խորենացուց և միայն Ե դարու կիսից Դուինը աթոռանիստ է դառնում Պարսից մարզպանների և Հայոց կաթողիկոսների։ Մազքթաց թագաւոր Սանեսանի դէմ մղած պատերազմում Խորենացին Հայոց զօրավար է շինում Բագարատ Բագրատունուն, միանգամայն մոռացութեան տալով Վաչէ Մամիկոնեանին, որ Խոսրովից կարգուած զօրավար էր ամենայն Հայոց Մեծաց. իսկ «նիզակակիցք նորա էին Բագարատ Բագրատունի, Մեհունդակ և Գարեգին Ռշտունիք, Վահան Նահապետն Ամատունեաց տոհմին և Վարազ Կամսարական», որոնք չարաչար ջարդեցին Մազքթաց զօրքը Օշականի ճակատամարտում, ըստ Փաւստոսի. ուրեմն Խորենացին կեղծում է։ Արշակունեաց թագաւորների և այդ թւում Խոսրովի ժամանակագրութիւնը Խորենացու մօտ խառնաշփոթ է։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Տիգրան Բ. (էջ 205–226)։

Բերուած են նախ Գ. գրքի հետեւեալ գլուխները. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17։ Քննելով այդ գլուխները պ. Խալաթեանցը նկատում է, թէ փաւստոսից չէ երեւում, որ Տիրանը Թագաւորելուց առաջ կարեւ զդար Վրթանիսի հետ գնալ Կ. Պօլիս. (Թագ ստանալու)։ Դորա նման մի բան տեղի է ունեցած ուշ ժամանակով, Արշակի Թագաւորելուց առաջ, երբ Պարսիկները կուրացրին Տիրանին (Փաւստոս. Դպր. Գ. գլ. 21) և Հայոց կողմից երկու աւագ նախարարներ Անդովկ Սիւնին և Արշաւիր Կամսարականը ճանապարհորդեցին Բիւզանդիոն Պարսից դէմ օգնութիւն խնդրելու համար. ուրեմն Վրթանէսը վաղուց արդէն մեռած էր այդ միջոցին։ Բացի դորանից Կամսարական իշխանի դիմամբ մեծացուցանելն խորենացու կողմից քաղուած է փաւստոսից։ Նոյն աղբիւրից է առնուած և պատերազմի նկարագրութիւնը, ուր մեր պատմիչը (Խորենացին) ուրանում է Հայոց սպարապետ Վաչէ Մամիկոնեանի գործունէութիւնը, ըստ իւր սովորութեան, խօսելով Հայոց Արշակունեաց Թագաւորների Թուականների մասին, գոնէ մինչեւ Վաղարշապատը, հին հեղինակները ճշդիւ չեն որոշում նոցա Թագաւորութեան տարիքը. ուստի նոցա ընծայուած Թուականները, պ. Խալաթեանցի կարծիքով, յօրինուած են Է–Ը դարերի անվաւերական աղբիւրներից։ Սոցա Թուին դասելու է նաեւ Վարք Սբ. Ներսէսի Մեծի, որ մեծամասամբ համաձայն է փաւստոսի հետ. բայց նորա մէջ կան և տարբեր բաներ և ի միջի այլոց Ներսէսի մարգարէութիւնը, կազմուած ոչ առանց ազդման յայտնի անվաւերական «Տեսլեան սրբոյն Մեթոդեայ» (տե՛ս Հ. Բարս. Սարգիսեանի յօդ. Բազմավէպ Դեկ. 1893. և Յունվ. 1894 Թ.)։ Այս վարքը չպէտք է չփոթել

ժ–դ. Մեսրոպ Երեցու կազմածի հետ (տպ. Մադրասում 1775 թ. «Պատմութիւն Յաջորդաց Հայոց և Վրաց» էջ 55–136), որ յօրինուած է Փաւստոսից։ Խորենացուն յայտնի պիտի լինէր այն Վարուց հնագոյն խմբագրութիւնը, ուստի նա շատ քաղուածքներ է անում։

Հիւսիսային ազգերի արշաւանքը Հայաստան Տրդանի օրերում չէ ճշդւում Փաւստոսից. որ ասում է, թէ այդ իրողութիւնը տեղի ունեցաւ Խոսրովի ժամանակ։ Կոստանդոս կայսեր, նորա պատերազմի Պարսից դէմ և մահուան մասին տեղեկութիւնները քաղուած են Մալալայից, ինչպէս նկատել են իւր ժամանակին եղբարք Վիստոնեանք և Կառիերը։ Լուսեղէն խաչի մասին Խորենացին կարող էր իմանալ Կիւրղի Երուսաղէմացու, և Գրիգորի Նազիանզացու հայ թարգմանութիւնից. վերջնից նա գիտէր և Յուլիանոսի ուրացութեան մասին։ Յուլիանոսի պատկերի կանգնումը Տոփաց գաւառի արքունական եկեղեցում Խորենացու հնարածն է։ Դարձեալ՝ նոյն Յուլիանոսի դաշնակիցը Պարսից պատերազմի միջոցին ոչ թէ Տիրանն էր, այլ նորա որդի Արշակը, ինչպէս վկայում է Ամմիանոսը, որ յայտնի էր նաև Փաւստոսից։ 12 և 13 գլուխները յօրինուած են Մալալայի ժամանակագրութիւնից։ Յուսկան մահուան շարժառիթը կայսեր պատկերի խորտակումը չէր, այլ ընտանեկան պատճառներիցն էր, ըստ Փաւստոսի։ Դանիէլի սպանումն էլ սերտ կապուած էր Յուսկան մահուան հետ։ 14 և 15 գլուխները կազմուած են Փաւստոսի հետևողութեամբ և զանազան փոփոխութեամբ, դիտմամբ մոռանալով Մամիկոնեան տոհմի հռչակաւոր իշխաններին։ Տեղ տեղ Խորենացին աշխատում է չնմանել իւր աղբիւրներին – Փաւստոսին և Վարուց մեծին Ներսէսի։ Առաջինը համառօտ կերպով յիշում է, թէ Ներսէսը մանկութիւնից ապրում էր Կեսարիայում, ուր և ամուսնացաւ, երկրորդը ընդարձակ կերպով պատմում է նորա ընտանեկան կենաց մասին, թէ նա ամուսնացաւ Վարդան Մամիկոնեանի դստեր Սանդխտի հետ, ունեցաւ մի զաւակ Սահակ անուամբ, կինը երեք տարուց յետոյ մեռաւ, մինչդեռ Խորենացին Ներսէսին ամուսնացնում է Ասպիոն իշխանի դստեր հետ։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Արշակ Բ. (էջ 227–260)։

Արշակի թագաւորութեանը Խորենացու պատմութեան մէջ նուիրուած են 18 գլուխներ, Գ. գրքի 13–36 գլուխն։ Այս հանգամանքի պատճառը Խորենացու գլխաւոր աղբիւրի ընդարձակութիւնն է, այսինքն Փաւստոս Բուզանդը, որ Արշակի մասին խօսում է 59 գլուխներում։ Խորենացին քայլ առ քայլ հետեւում է սրան։ Երկրորդական աղբիւրներն են՝ Վարք սբ. Ներսէսի. Սուտ–Կալիսթէն, Մալալա և այլն, որոնք ծառայում են մեր պատմչին Փաւստոսի պատմածները յեղաշրջելու և փոփոխելու համար։

Հետեւում են այս գլուխները Գ. գրքի. 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29. 30, 31, 33, 34, 35. (էջ 227–235)։ Ձեռնամուխ լինելով իւրաքանչիւր գլխի քննութեան, պ. Խալաթեանցը ընդգծում է այն ամենայն դէպքերը, ուր Խորենացին հեռանում է իւր բուն աղբիւր Փաւստոսից։ 18–դ գլուխը բոլորովին յեղաշրջուած է. ա. Շապուհ Արշակին թագաւորեցնում է ոչ իւր կամքով, այլ Հռովմայեցւոց կայսեր ստիպմամբ։ բ. Արշակ Հայոց սպարապետ է կարգում իւր դայեակ Վասակ Մամիկոնեանին, որի տոհմի մէջ սպարապետութիւնը ժառանգական էր. և ոչ թէ Սիւնեաց իշխան Վաղինակին (տե՛ս Փաւստոս, Ղ. Փարպ. Եղիշէ, Սեբէոս. Վարք սբ. Ներսէսի). գ. Շապուհ չէր կարող հասնել այս միջոցին մինչեւ Բիւթանիայ, ուր Պարսք հասան միայն Խոսրով Բ. Պարուիզի ժամանակ, 608 թ։ Դա Խորենացու խոշոր ժամանակագրական սխալներից մէկն, որ ապացուցանում է, ըստ Գուտշմիդի, թէ Խորենացու Պատմութիւնը չէր կարող յօրինուած լինել նախ քան Է դարն։ Վաղենտինիանոսի յարաբերութեան մասին Պարսից հետ Խորենացին կարող էր իմանալ Սոկրատից կամ Մալալայից։ Արշակի

արհամարհանքը բիւզանդական կայսեր վերաբերութեամբ, ինչպէս վկայում է մեր պատմիչը, հիմնաւոր չէ, քանի որ, ըստ Փաւստոսի և Ամմիանոսի, Արշակը հաւատարիմ դաշնակից էր կայսերց: Վաղենտիանոսի թղթի գոյութիւնն էլ առ Արշակ կասկածելի է, վասն զի արեւելեան կայսրութեան գլուխն Վաղէսն[1] էր, իսկ Վաղենտիանոսը արեւմուտքում էր: 20, 21, 22, 24, 25 գլուխների բովանդակութիւնը քաղուած են Փաւըստոսից և Ս. Ներսէսի վարքից զանազան փոփոխութիւններով և յաւելուածներով, զոր օր. ըստ Փաւստոսի Շահակը կաթողիկոս էր Ներսէսից առաջ. իսկ այստեղ յետոյ էր. Խադը եպիսկոպոս է Փաւստոսի մօտ. իսկ Խորենացու Պատմութեան մէջ միայն սարկաւագ է և յետոյ ձեռնադրւում է եպիսկոպոս: Բուզանդս Ներքինապետի և ուրիշ անիրաւների պատանում Վաղենտիանոսի հրամանաւ քաղուած է Մալալայից: Նոյն կայսեր ցասումը Արշակի մօտ ուղարկուած դեսպանների վրայ — Սոկրատից և Սուտ — Կալիսթենից է: Գնէլի հօր Տրդատի, Գնէլի, պատմութիւնը Թէոդոսի արշաւանքը Հայաստան, Ներսէսի դեսպանութիւնը և այլն բոլորը յօրինուած են Փաւստոսից: Տիրանի մահը իբր թէ Արշակի հրամանաւ՝ հնարած է: 26 և 28 գլուխներում Տիգրանակերտի պաշարման նկարագրութիւնը և առումը քաղուած են Սուտ — Կալիսթենից, որ աւանդել է Տիւրոս և Թեբայ փիւնիկեցւոց քաղաքների պաշարումը Մեծին Աղեքսանդրից: 27, 29, 31, 32 . 34, 35 գլուխներում աւանդուած Արշակի և նորա նախարարների մէջ ծագած պատերազմի նկարագրութիւն (Արշակաւանի պատճառով) Փաւստոսից է: Բաւական մանրամասն աւանդւում է յիշեալ գլուխների բովանդակութիւնը մանր ու մունր նկատողութիւններով պ. Խալաթեանցի կողմից, որ աւելորդ եմ համարում երկրորդել այստեղ, քանի որ դա շատ հեռու կտանէր մեզ. մենք դիտաւորութիւն չունինք ամբողջ գիրքը թարգմանելու. այսքանը միայն կասենք, որ Խորենացու աղբիւրներն են բացի Փաւստոսից Վարք Ս. Ներսէսի, Մալալա և այլն:

1. 364–379 թ.:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ

Պապ. եւ Վարազդատ (էջ 261–274)

Պապին Խորենացին նուիրում է 3–4 կարճ գլուխներ (36–39). իսկ Փաւստոսը 35 գլուխ. Վարազդատին — միայն 40դ գլուխը, իսկ Փաւստոսը երեք ամբողջ գլուխներ: Բերուած են ամբողջութեամբ հետեւեալ գլուխները Գ. գրքի. 35, 37, 38, 39, 40:

Բիւզանդիոյ կայսեր Վաղէսի օրերում Հայաստանում յիշւում է մի թագաւոր, որին բոլոր պատմիչները, առանց բացառութեան, կոչում են Պապ, ասում է Պ. Խալաթեանցը: Նոյն թագաւորի մասին մանրամասնօրէն խօսում է և հռովմայեցի պատմիչ Ամմիանոսը, անուանելով Պապին Para, որ ծագել է ձեռագիրներում p և r գրերի նմանութիւնից. բայց Վատիկանի Թ դարու գրչագրում – Papa. է գրուած. (Gardt. hausen. vol. I–II, Lipsiae, 1874 և այլն):

Դատելով Խորենացու բնագրի քննութեան՝ յարգելի պրոֆեսորը նկատում է, թէ, ոչ միայն Պապը, այլ և նորա յաջորդ՝ եղբօրորդին Վարազդատը չէին կարող թագաւոր կարգուել Մեծին Թէոդոսից, որովհետեւ Պապը դաւաճանութեամբ սպանվեցաւ Վաղեսի ժամանակ 374 թ, իսկ Վարազդատը գահընկէց եղաւ թագաւորութիւնից երեք տարի դորանից յետոյ, այն ինչ Թէոդոսը գահ բարձրացաւ 379 թ: Յունաց Ադդէ կոմսը և Տէրէնդ զօրավարը չէին կարող ուղարկուել Թէոդոսից Հայաստան, վասն զի նոքա երկուսն էլ ընկած էին Ադրիանապօլսու ճակատամարտում 368 թուին, երբ ընկաւ ինքն Վաղէսն էլ: Փաւստոսից յայտնի է, որ Պարսից Շապուհը իւր քոյր Որմզդուխտին ի կնութիւն տուեց Վահան Մամիկոնեանին. իսկ Խորենացին միշտ արհամարհելով Մամիկոնեան տոհմը, Շապուհի փեսայ է շինում Մերուժան ուրացողին: Դարձեալ՝ Փաւստոսի երեք պատերազմները, որոնք տեղի ունեցան Մու-

չեղ Մամիկոնեանի սպարապետութեամբ Դարանաղեաց գաւառում, Արտագաւառականում և Բագրեւանդում, Խորենացին միացնում է Ջրբաւ դաշտում և Մուշեղից յաղթանակը կապտելով ընծայում է իւր սիրեցեալ Բագրատունեաց Սմբատին: Պատերազմի նկարագրութիւնն էլ, ուր «հողմ սաստիկ ի մէջոցն կուսէ ընդդէմ պարականին փչեալ»ը յիշեցնում է Սոկրատի աւանդութիւնը՝ նուիրեալ Մեծին Թէոդոսի և Եւգենեայ պատերազմին: Դարձեալ՝ այս դարձուածները «զվիշապացն մանուածս անհազին բերանաբացութեամբ» քաղուած են Գրիգոր Նազիանզացուց: «Ցորոց յոլովք ի ջղեայ և ի կաշեայ պահպանակաց զզեստուն զկարծրութեան վիմաց բերէին երեւոյթս» — Մակաբայեցւոց Ա գրքից է: Վերջապէս. «ջեռուցեալ ... և յոյժ արտաշէկ արարեալ» երեւի Փիլոնից են առնուած: 38 և 39 գլուխները համառօտուած են և փոփոխուած Փաւստոսից և չափազանց կցկտուր: Այստեղ, ի միջի այլոց, Պապ. «դեղ մահու զաղտնի արբուցեալ սպանին Ներսիսի՝ եկեալ ի կենցաղոյս»: Այս առթիւ Պ. Խալաթեանցը ասում է. «եթէ Փաւստոսի վկայութիւնը հաւատարիմ եւս ճանաչենք, թէ նա թունաւորեց Ներսէսին, դարձ պատճառը հայրապետի կշտամբանքը չէր Պապին՝ նորա անօթալի ախտերի համար: Այստեղ կար աւելի ծանրակշիռ, քաղաքական պատճառ. այն է ընդհարումն մարմնաւոր և հոգեւոր իշխանութեան հետ: Բանն այն է, որ Պապը, ինչպէս մասամբ և նորա հայրը Արշակը հոգեւորական դասին Մեծին Տրդատից ընծայուած ընդարձակ հողային կալուածքները անհամապատասխան էին համարում դոցա նպատակին: Ինչպէս յայտնի է, լաւագոյն և բերրի հողերը[1] երկրում պատկանում էին հոգեւորականութեան: Արդարեւ դպրոցների, հիւանդանոցների և այլ աստուածահաճոյ հաս-

1. Տեսանէր (Հայր մարդպետ) զգեղեցկութիւն վայրացն, զնիստ շքեղութեան ի բարձրաւանդակ տեղեացն և զհայեացն ի խոնարհ, զի կարի վայելուչ էր տեղին. և չարակնեաց. Փ. Բուզ. դպ. Դ գլ. 15):

Մ. Շ:

տատութեանց շինութիւնը հոգեւորականութեան պարտականութիւնն էր, որ ծախսում էր դոցա վրայ յիշեալ կալուածներից ստացած արդիւնքը. սակայն հոգեւորութեան կողմից թոյլ տուած նկատելի զեղծումնե՞րն էին արդիւնքների բաշխման մէջ և նորանոր հաղաբաժինների գրաւումն, կամ ինքեանք թագաւորները, մեծամեծ դրամական աղբիւրների կարիք ունենալով, իւրեանց անդադար պատերազմների համար, նախանձոտ աչքով էին նայում եկեղեցական հարուստ և շէն կալուածքների վրայ, ինչ և իցէ, բայց արդէն Արշակի ժամանակ խնդիր էր արծարծուած յարքունիս դարձնել յիշեալ կալուածքներից մի քանիսը[2]: Առաջին փորձը անյաջող էր. Հայր մարդպետը սպանուեցաւ, գուցէ ոչ առանց մասնակցութեան հոգեւորականութեան. և Արշակը թողեց այդ բարենորոգման միտքը: Պապը գահ բարձրանալով, նոյն խնդրի առթիւ՝ սկսեց մեծ վէճ Ներսիսի հետ, որին, ինչպէս ասում է Փաւստոսը, նա թունաւորեց: Ներսիսի մահից յետոյ, Պապը առանց դժուարութեան իրագործեց յիշեալ բարենորոգումը, գրաւելով յարքունիս եկեղեցական կալուածքների 5/7 մասն, և թողնելով յօգուտ եկեղեցու 2/7. (յեւթն հողոյն զհինգն հատանէր յարքունիս, և զերկուսն միայն թողոյր երկուս հողս Փ. Բուզ. դպ. Ե. գլ. 31): Այս այսպիսի պետական կարգադրութիւնների պատճառաւ Պապը գրգռեց իւր դէմ Հայոց հեղինակների և ի մասնաւորի Փաւստոսի թշնամութիւնը այն ինչ Ամմիանոսի վկայութեամբ այս երիտասարդ թագաւորը համեստ, առաքինի և հայրենասէր տէր էր իւր երկրի և զոհ դարձաւ միայն Տերենտիոսի քսութեան: 40դ գլխում Խորենացին Փաւստոսի Բ էջում պատմածը Վարազդատի մասին՝ համառօտել է, համարեա, մէկ էջում, մտցնելով այնտեղ զանազան քաղուածքներ Սուրբ գրքից, Սուտ Կալիսթենից, Եւսեբիոսից: Վարազդատին Պարսից բարեկամ լինելով ապա ուրեմն, Թշնամի կայսեր, Խորենացին աշխատում

2. Այս խնդրի մասին տե՛ս Գարագաշեան Քն. Պատ. Մ. Գ. էջ 146–150: Մ. Շ:

է խորշել Մանուէլ Մամիկոնեանի անունը տալուց, որի երեսից Վարազդատը փախաւ, իբրեւ Մուշեղի սպանիչ։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ

Արշակ Գ եւ բաժանումն Հայաստանի Խոսրով Գ եւ Վռամշապուհ. (էջ 274–305).

Այս բաժնում բացի Փաւստոսից, Խորենացին օգտւում է Ղ. Փարպեցու Պատմութիւնից։

Բերուած են հետեւեալ գլուխները Գ գրքի. 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 51, 55, 56, 59։

Դիմենք նախ 41 և 42 գլուխներին, որոնց հիմքն է նոյն Փաւստոսն, այնտեղ էլ մեր հեղինակը իրան հաւատարիմ է մնում և հակառակ իւր աղբիւրին, Արշակին և Վաղարշակին կապում է Թէոդոս կայսեր հետ, որպէս զի չյիշէ Մանուէլ Մամիկոնեանի մասին. իսկ նորա մօրը ուղարկում է Կ. Պոլիս, իբրեւ պատանդ, թէեւ ըստ Փաւստոսի, նա մնում է Հայաստանում։ Արշակին ամուսնացնում է Սիւնեաց իշխանուհուն և ոչ Մամիկոնեանց, ինչպէս Փաւստոսն է վկայում։ Յառաջ քան դիմելն իւր միւս աղբիւր Ղ. Փարպեցուն, Խորենացին 42–46 գլուխներում պատմում է Յունաց և Պարսից բաժնի հայ Թագաւորների այն է՝ Արշակի և Խոսրովի երեւակայական և չեղած պատերազմները, ուր ի մէջի այլոց, յառաջ է քաշում Գազաւոն Կամսարականին։ Վերջապէս մեր պատմիչը դիմում է Ղ. Փարպեցուն և Կորիւնին, յորոց երկերից նա յօրինում է իւր Հայոց Պատմութեան երրորդ և վերջին գիրքը։ Անդադար քաղելով այս հեղինակներից, նա աշխատում է ծածկել նոցա անունները, պատմել իրողութիւնները իբրեւ ժամանակակից Սահակայ և Մեսրոպայ. իսկ հնաբանութեան կողմից նա շատ շահւում է Սոկրատից, Սեղբեստրոսի վարքից, մանաւանդ սուտ — Կալիսթենից, Փիլոնից, Գրիգոր Նազիանզացուց։

Ընդհանուր պատմութեան վրայ յենլով, Պ. Խալաթեանցը հերքում է, առանց դժուարութեան Խորենացու երկու պատմական մասն, նորա տգիտութիւնը և անտեղեակ լինելն մեր տոհմական պատմութեան. զոր օր. Սահակ Պարթեւին Խորենացին հարկադրում է գնալ Պարսկաստան, իւր դստեր խնդիրքով, իւր փեսայ Համազասպ Մամիկոնեանի համար բարեխօսելու: Մի՞թէ Խորենացին չգիտէր, որ ասպետութիւնը Բագրատունեաց ցեղում և սպարապետութիւնը Մամիկոնեանց տոհմի մէջ ի հնուց ժառանգական էին Հայաստանում և կարիք չկար հաստատելու Պարսից թագաւորի կողմից: Դարձեալ՝ Ղ. Փարպեցուց մեզ յայտնի է, որ Սահակը գնաց Պարսկաստան Վռամի (420–428ի) ժամանակ մանուկ Արտաշրի մասին վկայութիւն տալու, այն ինչ Խորենացին Սահակին չորս անգամ գնալ է տալիս Պարսից դուռն. Ա. Արտաշիր Բ. օրերում (379-383). Բ. Յազկերտ Ա. (399–420). Գ. Վռամի և վերջապէս Սահակը Պարսկաստան է գնում չորրորդ անգամ, յայտնի չէ, թէ ինչ պատճառներից դրդուած: Այդ խօսվում է գահնամակի մասին, ուր գրուած են Հայոց նախարարական և իշխանական տոհմերի անունները: Պարսից թագաւորների ժամանակագրութեան մէջ, Խորենացին տեղ տեղ տարբերւում է Ղ. Փարպեցուց:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ

Վռամշապուհ. Սահակ Պարթեւ եւ Մ. Մաշտոց
(էջ 306–335)

Բերուած են Գ գրքի հետեւեալ գլուխները, 47, 49, 52, 53, 54, 57, 58, 60, 61, 62: Նախ պրօֆեսորը խօսում է Մաշտոցի վարուց կրկին խմբագրութեանց մասին, որ լոյս տեսան ի Վենետիկ 1838 թ. և 1854 թ. յետոյ ուշադրութիւն է դարձնում այն հանգամանքի վրայ, որ մինչեւ Ը դարը Հայոց նշանագրերի հնարողին կոչում են միայն Մաշտոց. (մեր և օտար պատ-

միջնները)։ Խորենացին լոկ միանգամ տալիս է նորան այս անունը, իսկ 30 դէպքերում անուանում է Մես-րոպ, և այս անունը այնուհետև կրկնում են Խորենա-ցուց յետոյ միւս մեր հեղինակները։ Ապա հետեւում է Մաշտոց բառի ստուգաբանութիւնը, որ, ըստ պ. Խալաթեանցի, ծագում է մաշտել — մաշել բայից, նշան. մազերը թափել։ Ինչ և իցէ Մեսրոպի բուն ա-նունն էր Մաշտոց։ Ապա գալիս են Սահակին և Մաշ-տոցի, մեր բանասիրաց քաջ յայտնի, պանծալի գոր-ծերը, նշանագրերի գիւտը, Սուրբ Գրոց Թարգմանու-թիւնը, Խորենացու առանձին դարձուածների ու ոճերի վերլուծումը, քաղուածքները Փիլոնից, (գլ. 12), Գրի-գոր Նազիանզնուց, Անանիա Շիրակացուց, մանաւանդ ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնը։

ԳԼՈՒԽ ԺԷ

Արտաշիր եւ Հայոց Արշակունեաց անկումն

(էջ 336–368)։

Այս վերջին գլխի բովանդակութեան նիւթ են Խո-րենացու Գ. գրքի վեց գլուխներն, որոց աղբիւրներն բացի Ղ. Փարպեցուց և Կորիւնից, կազմում են՝ Գրի-գոր Նազիանզին, Փիլոն Եբրայեցին, Վարք ս. Սեղ-բեստրոսի հայ. Թարգմանութեամբ Է դարու և այլն։

Բերուած են այս գլուխները՝ 63, 64, 65, 66, 67, 68 (էջ 336–345)։ Խորենացու աւանդածը ստուգելու դիտաւորութեամբ, յարգելի պրոֆեսորը՝ յենլով Ղ. Փարպեցու պատմութեան վրայ, համառօտ ակնարկ է նուիրում Հայաստանի այն ժամանակուայ քաղաքական դրութեանը, որ նորութիւն չէ կարող լինել հայ և օտար բանասիրաց համար։ Ապա մի առանձին, թերևս աւելորդ ջանասիրութեամբ և մանրազնին քննութեամբ բացատրում է ու որոշում, թէ Խորենացին ո՞ր բառը, ոճը կամ դարձուածը ո՞ր տեղից և ի՞նչ հեղինակներից փոխ է առել կամ քաղել։ Օրինակի համար իւր ողջի

բնաբանը մեր պատմիչը առել է Գ. Նաձիանձու Ներբողից, Նուիրեալ Անտիոքի եպիսկոպոս Մելետիոսի յիշատակին։ Ինչ որ խօսուում է այդ ճառում Մելետիոսի և Անտիոքի եկեղեցու մասին, Խորենացին վերագրում է Սահակին, Մաշտոցին և Հայոց եկեղեցուն քանի մի բան էլ յարում է իւր կողմից։ Բացի Ներբողից, Խորենացին օգտուել է նաև նոյն Նաձիանձու այլ ճառերից, Փիլոնից, Սուրբ Գրքից, Ղեւոնդից (Ըդ)։ Իւր եզրակացութիւնների մէջ (էջ 369–378), մեր անխոնջ պրոֆեսորը մաանացայց է լինում Խորենացու մտացածին և իրական աղբիւրների վրայ, որոնք արդէն յիշուած են իւրեանց տեղում, հերքում է նորա երկարամեայ պատմական հեղինակութիւնը մեր հին մատենագրութեան մէջ, ասելով թէ՝ այնուհետեւ յառա՛ջ պէտք է մղել մեր միւս պատմիչներին, որոնք Խորենացու շնորհիւ մինչեւ ցայժմ ըստ արժանւոյն չէին գնահատուած։ Դորանից յետոյ Խորենացին դրուատւում է, իւր լեզուի վսեմութեան, ոճերի ու դարձուածների գեղեցկութեան կողմից, իբրեւ առաջնակարգ հիանալի մատենագիր, որ առաջին անգամ փորձ փորձեց տալ մեզ սիստեմատիք և գեղարուեստական կերպով աւանդուած սկզբնական Հայոց Պատմութիւն, տոգորուած զուտ ազգային ոգւով — մի հանգամանք, որ չէր կարող մնալ՝ առանց խոր ազդեցութիւն գործելու իւր հայրենակիցների վրայ թէ հոգեւոր և քաղաքական տեսակէտից։ Գրքիս երկրորդ մասն կազմում են նիւթերը (էջ 1–143), բաղկացած դարձեալ 17 գլուխներից։

Կնքելով այստեղ ՝մեր ընդարձակ գրախօսութիւնը, մեր կողմից կը նկատենք, թէեւ գիտնական պրոֆեսորի քննութեան կէտերից մի քանիսը, գուցէ, վիճելի են, սակայն չէ կարելի չգնահատել գործի ընդարձակութեան առաջեւ, որի վրայ Պ. Խալաթեանցը տասնեակ երկար տարիներ է աշխատել և նա իրաւունք ունի ասելու՝ quod potui, feci, faciant meliora potentes.

[illegible]

ÉTUDES DE DIALECTOLOGIE ARMÉNIENNE

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԳԱՒԱՌԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ÉTUDES DE DIALECTOLOGIE ARMÉNIENNE

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԳԱՒԱՌԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԳՐԵՑ

ՀՐԱՉԵԱՅ Յ. ԱՃԱՌԵԱՆ

(Հանուած Բազմավէպի ԾԶ հատորէն)

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ

1898

ՁՕՆ

ԱՌ ԳԵՐԱՊԱՏԻՒ

Հ· ԳԱՐԵԳԻՆ Վ· ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ

Ի ՏՕՆԻ ՅԻՍՆԱՄԵԱՅ ՅՈԲԵԼԻՆԻԴ

ԸՆԿԱԼ

ԶԴՈՅԶՆ ԶԱՅՍ ԵՐԿ

ԻԲՐ ՈՉ ԵԹԷ ՓՈԽԱՐԷՆ ԻՆՉ

ՄԵԾԱՎԱՍՏԱԿ ՎԱՍՏԱԿՈՑ ՔՈՑ

ԱՅԼ. Ի ՆՇԱՆ ՀԱՒԱՏԱՐԻՄ

ՍԻՐՈՅ ԵՒ ՄԵԾԱՐԱՆԱՑ

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ի Ն

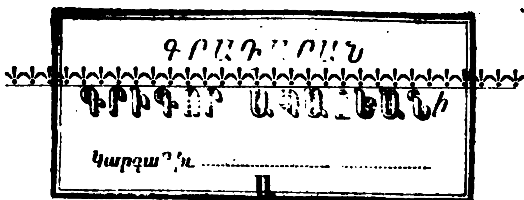

յ30 Յունուարի 1898 Պարիս

Ա

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՍԼԱՆԲԷԳԻ ԲԱՐԲԱՌԻՆ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՍԼԱՆԲԷԳԻ ԲԱՐԲԱՌԻՆ

ԱՍԼԱՆԲԷԳ կը գտնուի Փոքր—Ասիոյ ծայրը, հեռաւոր երեք ժամ ճանապարհ հեռու Նիկոմիդիա կամ Իզմիտ քաղաքէն։ Գիւղն ամբողջ հայաբնակ է և ունի 4000 բնակիչ, որոնց զբաղումն է գլխաւորաբար շերամաբուծութիւն, այգեգործութիւն, ածխագործութիւն և երկրագործութիւն. վերջերս սկսած է նաև ծխախոտի մշակութիւն։

Ասլանբէգ շրջապատուած է բազմաթիւ Թուրք, Լազ և Չէրքէզ գիւղերով. բոլորն ալ գաղթականներ, որոնք այնտեղ բերուած են մասնաւոր նպատակով. այսպէս ալ անոնք՝ իրենց ջանքերը չեն խնայեր նեղելու աշխատասէր և գործունեայ Ասլանբէգցին։

Կուին անպակաս է Ասլանբէգի և այդ այլազգի գիւղերուն մէջ, ուր սակայն քաջ Ասլանբէգցին միշտ յաղթող կը հանդիսանայ.

իր անունը հաւասարապէս կը դողացնէ յի-շեալ գրակից ազգերը։

Այսպիսի կուլ մը փոքրիկ իրական պատ-կերն է հետեւեալը՝ որուն անցնելէ առաջ՝ հար-կաւոր է ընել քննութիւն մը Ասլանբէգի բար-բառին ձայնական կազմութեան և քերակա-նական օրէնքներուն մասին ։

ԳՐԵՐՆ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ասլանբէգի այբուբենը կը բաղկանայ 43 տառերէ, որոնց 11ը ձայնաւոր և 32ը բա-ղաձայն են։

Ձայնաւոր տառերն են.

ա, ա̃, էա, ըա, ըա̃.

է, ը, ի.

օ, էօ, իւ։

ա̃ կը ներկայացնէ ռնգային ա, ինչպէս ֆրանսերէն *en*, *pan*. օրինակ՝ ձա̃միա̃ն, կիշ գա̃մ, վէացը մէկա̃նց՝ ձա̃միա կ'էղ'ղ'ա̃։

Էա կը ներկայացնէ հաւասարապէս գոց ա կամ բաց է. ինչպէս՝ ծիէարը, էանըկիշկ։

Ըա կը ներկայացնէ աւելի գոց ա. քան էա. միջին ճամբայ է ա, է և ը գրերուն. ընթերցողն այս գրին ձայնին վրայ գաղափար

կրնայ կազմել արագապէս կարդալով բա-ւանկը։ Ըա շատ գործածական չէ. օրինակ՝ ռնռնկ եռ նըռ (պոլսական բարբառով նէ՝ եթէ), Ըռննիշ՝ Օննիկ։

Ըա ընդականն է ըաի, նոյնպէս քիչ գոր-ծածուած. օրինակ՝ հըմըա (Թուրք ամա՝ բայց)։

Էօ կը հնչուի աւելի ճիշտ եօա, իսկ իւ՝ աւելի իւեօ, արագ արտասանուած։

Միւս տառերը՝ ա, ե, ը, ի, օ, կը պահեն հայերէնի սովորական հնչումը, բայց քիչ մ՚աւելի թաւ երեւոյթ ունին, ինչպէս կը պահանջէ Աւլանբէգցիներուն արտասանութիւնը՝ թաւ և ծանր։

Բաղաձայններն են.

բ, գ, դ, զ, թ, ժ, լ, լ՚, խ, ծ, կ, հ, ձ, ղ, ճ, մ, յ, ն, շ, չ, պ, ջ, ռ, ս, վ, տ, ր, ց, փ, ք, ֆ,*։

Ասոնց մէջ առանձին մտադրութեան ար-ժանի են լ՚, յ և* ։

Լ՚ը պարզ լէն աւելի թաւ ու հաստ հըն-չում ունի. կը պատահի միայն երբ երկու լ կայ. այսպէս, կ՚ըլ՚լ՚ա, կ՚էլ՚լ՚ա, պլ՚լ՚ած, կլ՚լ՚եւ։

Յ միշտ կը հնչուի ֆրանսական y կամ գերմաներէն j. օրինակ՝ յէ*կը (եռքը = յետոյ), ձէըմայ (= ճերմակ)։

Առանձին հետաքրքրութեան արժանի է *՝ որ միայն Ալանբէգի բարբառին յատուկ ձայն մըն է. չկայ մեզ ծանօթ լեզուներու մէջ, բայց կը մօտենայ հնդկերէն վիսարգա (:) գրին։

*ը տեսակ մը ապաթարց կամ մակակէտ է, որ ջնջուած գրի մը տեղ կը գրուի. այն տարբերութեամբ միայն՝ որ ապաթարցը ձայն չունի և լոկ գրաւոր նշան է, իսկ սա ունի իրեն յատուկ հնչումը։

Մերձաւոր գաղափար մը կազմելու համար այս գրին արտասանութեան վրայ, պէտք է առնել՝ զոր օրինակ՝ շատ թան խօսքը, և հնչելէ վերջ չա մասը՝ յանկարծակի դադրեցնել արտասանութիւնը, սեղմել կոկորդը և արգիլել թոքերէն դուրս մեկնած օդին հոսանքը. յետոյ իսկոյն անցնիլ յաջորդ ք գրին։

Միւս բաղաձայններուն արտասանութիւնը պոլսականին կը մօտենայ. փ, ք, թ, չ, ց տառերուն հնչումն արեւելեանին հետ նոյն է. բ, գ, դ, ջ, ձ կը հնչուին իբրեւ փ, ք, թ, չ, ց. տարբերութիւնը շատ չնչին է. բայց արեւելեան հայերէնի՝ պ, կ, տ, ճ, ծ գրերէն աւելի խուլ և հետեւաբար աւելի զօրաւոր են։ Կրնան նաեւ հնչուիլ արեւելեան արտասանութեամբ։ Իսկ պ, կ, տ, ճ, ծ կը գտնուին

արեւելեան արտասանութեան բ, գ, դ, ջ, ճ և պ, կ, տ, ձ, ծ խումբերուն մէջտեղ։

Առհասարակ բոլոր տառերուն ալ արտասանութիւնը ծանր է, ինչպէս ձայնաւորներունը։

Այս այբուբենին մէջ չեն առնուած և, ռ, ո տառերը. անոնց տեղ դրուած է՝ յէ, վ, օ՝ Ասլանբէգի արտասանութեան համեմատ։ Ու ձայնը Ասլանբէգի մէջ գոյութիւն չունի։

ՁԱՅՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայերէնի տառերն Ասլանբէգի բարբառին մէջ կը կրեն հետեւեալ ձայնական փոփոխութիւնները։

Ա. ՁԱՅՆԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

1⁰. աը առհասարակ կը մնայ անփոփոխ. զոր օրինակ՝ մանիչ, հանք (երթանք), բարի, ծրար, և այլն։

Ըի կը վերածուի հետեւեալ բառերուն մէջ. ըպը (հապա), քընի, ըմմէն, ըճըպ (թրք. աճապ՝ արդեօք), մընչիկ՝ բայց նաեւ մանչիկ։

Յաջորդական երեք այբերու երկրորդը,

կամ նաեւ որ և իցէ եռավանկ բառի մը երկրորդ վանկի ալ կ'իյնայ, կամ ըի կը վերածուի. զոր օր. Կարըպետ, Հայրըպետ, մարըպետ, վարժըպետ, վարդըպետ, պարտըկան, Համըզասպ, Պաղտըսար, սարկըւագ, և այլն։ Բայց նաեւ հարսնիք, խաչտուր (խաչատուր)։

Ուսումնական բառերը (պատարագ, քահանա, սատանա, ևն) փոփոխութիւն չեն կրեր։

Ը, եղած է էօ՝ կէօշնայ (ճանչնալ) բառին մէջ. իսկ թէօրգը բառին մասին տես վարը։

Ա կը հնչուի ըա՝ կիւզըա բառին մէջ։

Շատ քիչ անգամ ալ գոց կը հնչուի՝ իբրեւ էա կամ իբրեւ է. զոր օր. Դէազէար, Դէզէր. էանիկիւշ, էնիկիւշ. էաւչի, էաւճիւն (Թրք. ամուճա՝ հօրեղբայր), դէօնօնք, կ'էնին, յէարթ (յարդ)։

Ընդհանուր օրէնքով ա ռնգական օի կը վերածուի ն և մ գրերուն քով. զոր օր. մօշ մը կիւզըա (մանչ). օնօնկ ա (այսպէս ալ). ձօմփօն, կիւզօ (կուզան)։

Այսպէս ալ ըա կը դառնայ ըօ՝ գնըօ (գնա) բառին մէջ։

Ամ, ան խումբը բառին սկիզբը կ'ըլլայ էմ, էն՝ ու և օ գրերուն քով. զոր օր. էնիւշ, էնիւն, էնէօր, էնէնք, էնէնց, էնէօրի, էմիւր։

Բայց ուրիշ գրի առջեւ անփոփոխ կը մնայ. ինչպէս՝ անձարայ, անարայ կամ օնձարայ, օնարայ (անտառակ)։

Ցանձ բառն եղած է տօս։

Շեշտեալ անր խումբը կ՚ըլլայ օրյը, օյրը, էօրյը (երկար և շեշտեալ օով). զոր օր. մօրյը, ծօրյը, ծօյրը, ծէօրյը (մանր, ծանր)։

Սանտր բառն եղած է սօրյը՝ նախ սանր ձեւն առնելէ ետք։

Թանձր՝ դարձած է թէօրզը. այս տեղ անկանոն էօ ծագած է նէօրսը (նօսր) բառին կանոնաւոր էօին նմանութեամբ։

Բոլոր ասոնք խօսքի կամ բարդութեան մէջ ալ, երբ իրենց շեշտը կորսնցնեն, նոյն ձեւը կը պահեն. մօրյ է (մանր է). մօյրէ (մանրէ). ծօյրիւրին (ծանրութիւն). սօրյել կամ սէօրյել (սանտրել)։

Աս կ՚ըլլայ է կամ ա։

Շեշտեալ ա՛յ կ՚ըլլայ ա. զոր օր. լան, ձան, ած, աս, ծար։

Անշեշտ այ կը դառնայ է. ինչպէս՝ նէյիլ, էջի, էրիկ, էրէլ։

Սակայն ի բնէ շեշտեալ այը՝ երբ բառի մէջ իր շեշտը կորսնցնէ, է չ՚ըլլար. զոր օր. ածիւ (այծու), աւէօր (այսօր)։ Այսպէս նաեւ կածայ (կայծակ), քաշէլ։

Պայծառ իբրեւ յատուկ անուն ուսումնական բառ է. վայլէլ կուգայ վայելել ձեւէն, ուստի և մնացած են այով։

2⁰. Է գրին փոփոխութիւններն են.

Բառին սկիզբը կամ գոց վանկի մէջ կը մնայ անփոփոխ. ինչպէս՝ էրէյ, Էտէօ (Պետ-րոս), ձէրմայ, ևն։

Վանկի ծայրը՝ մանաւանդ երբ այդ վանկը երկարել պէտք ըլլայ, կը վերածուի շատ բաց էաի, որ պարզ աի կը մօտենայ. զոր օր. խէօ-բաբէալէան, վէացը, դէաղին, վէրն էա։

Այսպէս են բոլոր յոգնակիները՝ երբ ձայնաւորի քով պատահին. ինչպէս՝ ձիէարը, շազէարիշն, քարէարէն։

Նոյնպէս նաեւ անցեալ ընդունելութիւնները՝ երբ յաջորդ բառը ձայնաւորով սկսի. զոր օր. կէօտրտէա́ր ին. բայց կէօտրտէր գացէա́ր ին։

Է դեռ աւելի բաց հնչուելով կ'ըլլայ ա՝ ձառք (ձեռք) բառին մէջ, ինչպէս է նաեւ ի Պոլիս։ Եւ ասոր համեմատ ալ ն գրին քով կ'ըլլայ ա, դիան (դիէն) բառին մէջ։

Ը կ'ըլլայ թըմէրնին, տը (Թրք. տէ) բառերուն մէջ։

Նէ (նէթէ) բառին մէջ կը հնչուի ըա։

Է կը դառնայ ի՝ բոլոր առաջին լծորդու-թեան բայերուն ներկայ եզակի առաջին և

յոգնակի առաջին ու երրորդ դէմքերուն մէջ. կը սիրիմ, կ'իշտին, կը բեարին, պիտի ըսիմ, կ'իշտինք։

3⁰· ի գիրը սովորաբար կը մնայ անփոփոխ. զոր օր. իրկիշն, բարի, կը խեօսիմ, գինի։

Ը կ'ըլլայ ընծի (ինձ), ըզըրքնց (իրենց), հըվա* (հիւանդ), հըվը*ծա (հիւանդացայ) ընչեօք (մինչեւ) բառերուն մէջ։

Ըա կը հնչուի մըա (մի, մէկ) բառին մէջ։

4⁰· օ կամ ո ամէն պարագայի մէջ կը դառնայ եօ. զոր օր. եօնեօր, գեօղ, եկեօ (եկó = եկ, արի), եօր (որ կամ օր), նեօրաը (նոր) և ասոր հետեւողութեամբ բեօրգը (թանձր)։

Երբ շեշտեալ չէ, դարձեալ եօի կը փոխուի. բայց կրնայ մնալ նաեւ օ։ Այսպէս խօզայ, ղօրը (Թրք. անտառ), Օվակեմ, Պօղեօս, կօտրտեար ին։

Ծածկախօսութիւններու մէջ օ մնացած է, թերեւս սա լինելով նոր և ուսումնական բան. զոր օր. ծօխկօ (ծօ), չօխկօր (չոր)։ Քիչ անգամ և դիտմամբ նաեւ եօ. զոր օր. բեօկձեօղ (Թ՛ղ)։

Ծօ բառը կու տայ ծեօ և ծիշ։

Օ՝ ռնգականի քով ալ մօտ՚ ձայն մը կը ստա-նայ. զոր օր. Ըանն̃իշկ, Ղանն̃իշկ (Օննիկ, Յովհաննէս), եամիշզ (Թրք. = ուս)։ Յայտնի ա եղած է գամէշ (գոմէշ) և ղանձա (Թրք. ղօնչա = կոկոն) բառերուն մէջ։

5⁰. ուշ տառանց բացառութեան իշ կ՚ըլլայ. զոր օր. ֆիշաա (այս տեղ), ածիշ (այծի), մարթիշ, իշն̃ի, տիշն̃, և այլն։

Ուստի և Ասլանբէգի բարբառին մէջ ուշ ձայնը գոյութիւն չունի։

6⁰. իշ կը մնայ իշ՝ ամէն բառի մէջ. ինչ-պէս՝ արիշն̃, փիսկիշղ (Թրք. = ծոպ), քիշֆէ (Թրք. = կողով), աղիշր, ձիշղեարը։

—ուշթիշն̃ մասնիկին մէջ կը վերածուի ի. խեն̃ֆիշթին̃, պարսիշթին̃ (բարձրութիւն)։

Ասլանբէգի բարբառը չունի Թուրքերէնի յատուկ «ձայնաւորներու ներդաշնակութեան օրէնք»ը։ Հետեւաբար և խեն̃թիշթին̃, պար-սիշթին̃, իրկիշն̃, իսիշն̃, և նոյն իսկ Թուր-քերէն փիսկիշղ և այլն, կը մնան անփոփոխ. փո-խանակ ըլլալու խեն̃թիշթիշն̃, պարսիշթիշն̃, իշրկիշն̃, իշսիշն̃, փիշսկիշղ. ինչպէս Պոլիս և ուրիշ տեղեր՝ ճիշսիշս, ո՛շրուշ, պուշտուշղ,

թռուչքները և այլն, նոյն իսկ գրական կո-չուած արտասանութեան մէջ։

Բ. ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐՈՒ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Արհեստական խօսելով՝ Ասլանբէգի բար-բառին համար բաղաձայններու խումբ մը տանելի չէ։

Երբ այսպիսի խումբեր գտնուին բառերու մէջ ի բնէ (ինչպէս՝ ոտք, ձեռք, մարդ, կոն-կեղ, մեծնալ, կանգնիլ, ծնկվըներ) կամ պա-տահաբար խօսքի մէջ երկու զատ բաղաձայ-նով վերջացող բառի մը և բաղաձայնով սկսող բառի մը միութեան ժամանակ (ինչպէս հաց տուր, դուրս գացէք, մենք քեզի ըսինք, կրակ վառէ. ուր՝ ցտ, սգ, քք, կվ խումբերը երկուան եկած են), այդ պարագային խումբերը կը պարզուին ջնջելով այս կամ այն բաղաձայ-նը, կամ բոլորովին անհետ և կամ հետք մը թողելով անկէ։

Բաղաձայններու այս փոփոխութիւնը ճիշտ կը համաձայնի ֆրանսերէնի արտասանու-թեան օրէնքներուն. այսպէս՝

les hommes լէ զ օմ

c'est une... ս'էտ իւն...

բայց՝

les mains չէ մէն

c'est tout... ս'է տու...։

Բաղաձայններու փոփոխութեան օրէնք-ները են.

Առաջին. — Կ ձայնը կը վերածուի Յ.

1°. բառերուն ծայրը՝ երբ բառն առանձին է. զոր օր. ձերմակ, կրակ, Մանեկ։ Միայն կերուն ծայրը կը մնայ անփոփոխ. սիրով, ծանի, ծիծղ, և այլն։

2°. (այս պարագային քիչ անգամ կրնայ ըլլալ նաեւ *. զոր օր. կրակ կամ կրա*)։

3°. երբ կ յանգող բառին կը յաջորդէ բաղաձայնով սկսած բառ. ինչպէս՝ ձերմակ կատու, կրակ վառէ։

4°. (ձայնաւորի կամ է գրին քով՝ այս փոփոխութիւնը անցի չ'ունենար. զոր օր. ձերմակ աղիք, կրակ համեց)։

5°. Նոյնպէս քիչ անգամ կրնայ ըլլալ *, ձայնաւորով խի քով. զոր օր. կրակ կամ կրա* խրկէ։

6°. բառի մէջ երբ կը հանդիպի բաղաձայնի. զոր օր. խառայցամ (Ֆագըրուկցա)։

Երկրորդ. — Ք, Բ, Տ, Դ, Դի, Բ, Պ գրերը կը վերածուին *ի,

1°. բառին ծայրը՝ երբ բառը բաղաձայնով

սկսող բառի մը քով է. օր. շա* մար* կա, գին* խաղաղի…, Թէօս փա* կմ (հաս փայլ կոյ), մալ* գիւ։

2⁰. Հայերէնացած և Ն պարզ սկսող բառի քով այս փոփոխութիւնը չի կատարուիր. զոր օր. դիրք ըսէք, փառօ ժողովս, շատ էս, դիրք ճաշեղ կերպով։

3⁰. Նոյնը պատահի մէջ բաղաձայնի քով. օր. յէ*կը տա*րը էկօմ (յետոյ տարերը եկան). քիշ աղա*նէարըը, էօ*քը (ոսքը), Ըս*ժիս (Աստուծոյ), դիշրս ցա*կէց։

4⁰. բառին ծայրը՝ երբ առանձին է բառը, բաղաձայնը կը վերածուի *ի. զոր օրինակ մար*, ցառ*։

5⁰. բայց եթէ բառը մէջը հայնով ար- տասանուի, բաղաձայնը միայն կը թեթեւնայ, առանց *ի վերածուելու. օր. մար, ցառ։

Երրորդ. — կոկորդ գիրեր (ծ, չ, ց, ձ, ճ, ջ)՝ որոնք խօսակցի տզ, թշ, թս, տժ և այլն կ՚ար- ժեն, բաղաձայնի քով կը վերածուին իրենց մասնաւորին, որոնցմէ առաջնականը կը ջնջուի ամենևն. զոր օր. ծեզ կիրակու, փարշ մը բէր, արջ կա (արջ կայ), մզ մնջը է (մեծ մարդ է), վէտս նեթօղ (վերջհարուածեան), կարժ մաս, մէզնով մը, փէօրս (փորձ) պիտի ընիմ, կոժկել (կոճկել), սաժկընալ (սանձկնալ),

թէօրգը (Թանձր), պարսը (բարձր)։

Երբեմն այս շ, գ, ս, ժ կը համաձայնին յաջորդ բաղաձայնին տեսակին. ինչպէս կարշ գիք՝ փոխանակ ըսելու կարժ գիք. ժ փոխուած է շի՝ յաջորդ քին յարմարելով. ըսասս ա (փխ. ըսազս ա = ըսածս ալ)։

Ձայնաւորի կամ հի քով, ինչպէս նաեւ բառն առանձին եղած ժամանակ՝ կրկնակ տառն անփոփոխ կը մնայ. զոր օր. վէաց հատ, գիչ էա, կարձ էնիշն։

Գիտ. — Միջակ գրերը (գ, դ, բ, ձ, ջ) չունենալով իրենց համար որոշ և յատուկ ձայն, կը հետեւին կ, տ, պ, ծ, ճ գրերու օրէնքին՝ եթէ արտասանուին կ, տ, պ, ծ, ճ։ Իսկ եթէ արտասանուին ք, թ, փ, ց, չ, կը հետեւին այս գրերու օրէնքին։

Ուստի և հիյ տասը կամ հի* տասը, տօս մը (տանձ մը), թէօրգը (Թանձր)։

Ձորրորդ. — Ե գրով կազմուած բաղաձայնի խումբերուն մէջ Ե կը ջնջուի, իսկ մնացեալը կը պարզուի վերի օրէնքներուն համեմատ։

1⁰. Եչ, Եջ, Եճ, Եձ, Եց, Եծ կ՚ըլլան պարզա-պէս շ, ժ, ս, զ. զոր օր. ճաժ մը (ճանճ մը), ծօրյը տօս մը (ծանր տանձ մը), կէօշնաղ

(ճանչնալ), տանիլ (անցնիլ), բայց՝ տանցայ, ձանձիշ, տանծիշ, և այլն։

2⁰. եկ կուտայ պարզապէս յ. օր. հիյ տառը մարթ, իյեալ, կ'իյեա, կայեիլ, ծըյվըեիե, բայց՝ իեկայ, իեկած։

3⁰. եռ և այլն, կը վերածուին լով*ի. օր. եվռ* կա (հիւանդ կայ), թա* կացի (բանտ գացի), Ցէ'րվա*, մարըդ Ըՙըր եա, ըռի* մը (լաւ մը) հըվը*ծա (հիւանդացայ)։

Բաղաձայններու մասին մինչև հիմա տըրուած օրէնքները գիր մը ջնջելու եղանակի մասին էին։ Բայց այս ընդհանուր օրէնքներէն զատ բաղաձայնները կրնան կրել նաև մասնակի փոփոխութիւններ, հետևեալ կերպով. Առաջին՝

1⁰. ե գիրը կը փոխուի ֆի, ֆեն, ֆեօն, ֆես, ֆեօս, ֆեդ, ֆեօդ (հոն, հոս, հող) ձևերուն մէջ։

2⁰։ անհետ կը ջնջուի հապա = ըպը բառին մէջ։

3⁰. առ հասարակ թեթև անզգալի հնչում ունի. այս պատճառով և արգելք կ'ըլլայ բաղաձայններու ջնջուելուն. ինչպէս՝ կրակ հանեա, մարդ հո* (հող) չընեար. Ցէ'րուշանդ, հեռս կիշգան։

4⁰. ր գրին հետ միացած եր խումբը են

կը վերածուի, Մ՚ինան = Մ՚ինհրան բառին մէջ։

5^0 · քիչ անգամ կ՚աւելնայ բառի մը սկիզբը. օր. Երմըշ (Թրք. [illegible]) բառը։

Երկրորդ՝ 1^0 · ր գիրը կը շնչուի պարզը, (բարձր), յետոյ (եր) բառերուն մէջ։

2^0 · իր ուժը կը փոխէ բէօրտը, էկօրտը, առ-դու (Թանձր, նօտր, ակռայ) բառերուն մէջ։

3^0 · րր խումբը կը շնչուի խաղ = եղբայ բառին մէջ. ինչոյ կամ խյաք արտասանու-թեանը ձայնաւորներուն միացումէն առաջ կու-գայ։

Երրորդ՝ երկու յաջորդական լ գրերը կը փոխուին կրկնակ ն՚ի. զոր օր. պն՚ն՚եղ, կն՚ն՚եղ, կ՚եղն՚ա, կ՚ըղն՚ա։

Չորրորդ՝ ձ կ՚ըլլայ կ, կօշնալ (ճանչնալ) բառին մէջ։

Հինգերորդ՝ Հավէսող բառին մէջ ի վերա-ծուած է հի, իսկ ղ՝ վի։

Բոլոր այս կանոններէն ետք դիտել պէտք է սակայն թէ, Հայ գրական լեզուն եւ սովորական խօսուն լեզու է դարձած Ասլան-բէգի մէջ. ուստի և շատ ձևեր կորսնցուցած են իրենց բնիկ կերպարանքը և վերածուած են գրական ձևին։ Ծածկաբանութիւնները՝ ինչպէս որ յետոյ պիտի տեսնուի, բոլոր գրական լեզուով են, և առանց սոյն ձայ-նական օրէնքներուն։

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

Աշխարհիկի բարբառն ունի հոլովման ձե- ւեր, որոնք կը համապատասխանեն ճիշդ գրա- կան հոլովումներուն.

1°. հաց, հացի, հացէ, հացով. Յոգ. հացեր, հացերուն, հացերէ, հացերով:

2°. մարդ*, մարդկան, մարդկէ, մարդկով: Այս երկրորդ հոլովումը չէ այնչափ քիչ գոր- ծածական՝ ինչպէս գրական լեզուին մէջ. այլ ընդհանրականն ունի յաճախութիւն: Գրական լեզուին մէջ ուրիշ հոլովմանները հետեւող բառեր Աշխարհիկի բարբառին մէջ այսպէս կը հոլովին. զոր օր. տանձիւ, ձմեռիւ:

3°. հայրիշխին, հայրիշխու, հայրիշխէնէ, հայրիշխինով:

4°. հայր, հօր, հօրմէն, հօրը հետ:

5°. տալ, տալկօջ, տալկօջըմէն (տալկօ- ջըմէն, տալկօջըդմէն) տալկօջըմով:

6°. օր, օրվան, օրվընէ:

7°. էրիկ, էրկան, էրկընէ, էրկընով. Յոգ. էրկըներ, էրկըներնին:

8°. Աս*տուած, Աստուծոյ կամ Աս*ծոյ, Աստուծմէն, Աստուծմով:

Յոգնակիներն առ հասարակ 1° հոլո-վմանն հետ նոյն են։

Մասնաւոր ձեւ ունին էրկըտիք, կնվը-տիք, ախպրտունք, քըրվըտունք, կը*տաք, ախպրտիք, տիրվըտիք, շընվըտիք. սեռ. էրկըտէօց, կըյվըտէօց, կը*վըտէօց. բաց. կը*վըտէօմէն, կը*տէօմէն։

Թուական ածականներն են.

1. մէկ (մէյ).
2. էրկիւ (էրկիւք, էրկիւ*).
3. իրէաք (իրէա*).
4. չէօրս.
5. հինք (հիյ, հի*).
6. վէաց (վէաս).
7. էօխտը.
8. իւթը.
9. ինըն, վինըն.
10. տասը.
11. տասնըմէյ.
12. տասվէրկիւք (տասվէրկիւ*)
20. քսան.
30. էառսիւն.
40. քառսիւն.
50. իսիւն.
60. վա*ծիւն.
70. յէ*միշ (Թրք.).

80. սէ*սէան (Թրք.).
90. տօխսան (Թրք.).
100. հէարիւր.
1000. հէազէար։

Դասականները Թուրքերէն են։ Բաշխականները սովորականին համեմատ՝ չէօրսական, էրկէրկիւ, և այլն։

Դերանունները կը հոլովին հետեւեալ կերպով.

1°.	էաս	մէանք
	իմ	մէար
	ընծի	մէազի
	ընծիս	մէազ
	ընծիմէն	մէազիմէն, մէրմէն։
	ընծիմով	մէազիմով։
2°.	դիւն	դիւք
	քիւ	ձէար
	քէազի	ձէազի
	քէազ	ձէազ
	քիւմէն, քէազիմէն	ձէրմէն, ձէազիմէն
	քէազիմով	ձէազիմով։

3°. Եզ. ուղղ. հյց. ան, ընիկա, ընիկ, սեռ. տր. ընէօր, բաց. ընէօրմէն, անիկէ, գրծ. ընէօրմով։

Յոգ. ուղղ. հյց. ընընք, սեռ. տր. անընց, բաց. անըսմէն, գործ. անըսմով։

Կ՚ըսուի նաեւ անձինս, անձիկ, անձօք, և այլն։

4°. Ասոր համեմատ նաեւ՝ ասի, ատի, ասիկ, ատիկ, ասկօր, ասոնք, ատոնց, ասոնմէ, ատոնմով, և այլն։

5°. Սա կ՚առնէ հետեւեալ ձեւերը.

Եզ. ուղղ. հայց. սա, սըվի, սըվիկա, սըվիկան, սեռ. տր. սըվկօր, բաց. սըվկօրմէն, գործ. սըվկօրմով։

Յոգ. ուղղ. հայց. սըվրնք, սեռ. տր. սըվրնց, բաց. սըվրնմէն, գործ. սըվրնմով։

Այսպէս նաեւ դա, նա։

6°. Ինքը կը հոլովի այսպէս.

Եզ. ուղղ. ըզինք, սեռ. տր. իրեան, ըզիրեան, բաց. իրենմէն։

Յոգ. ուղղ. ըզիրենք, սեռ. տր. ըզիրենց, բաց. իրենմէն, ըզիրենմէն, գործ. իրենցմով, ըզիրենմով։

7°. Ստացականները հետեւեալ կերպով կը հոլովին.

Եզ. ուղղ. հյց. իմս, սեռ. տր. իմիս, իմիզս, բաց. իմէս, գործ. իմօվս։

Յոգ. ուղղ. հյց. իմերս, սեռ. տր. իմերիս, իմերիզս, բաց. իմերէս, գործ. իմերօվս։

Այսպէս և միւս դէմքերը.

Քիշկդ, քիշկիդ, քիշկու, քիշկեօվդ. քիշ-կեարդ, քիշկեարիդ, քիշկեարեօվդ։

Իրը, իրեանը, իրեանին, իրեանէն, իրեա-նեօվ. իրեանց, իրէանցեօվ, իրըսնեարը, ի-րենցինին, իրենցինեօվ, և այլն։

Մեարը, մեարին, մեարէն, մերեարը, մերեարին, մերեարէն, և այլն։

Կարճեալ բացադրեալ ձեւերով. մերեա-րինմէն, մերինեերինմէն, մերեանք, մերըա-մէն, ձերենք, ձերըամէն, և այլն։

Բոլոր սառնք կը համաձայնին ձայնական օրէնքներուն. այսպէս՝ ըգըրը* կերան; ըգի* կերաւ, ըգըրըեց կեինըը~, ըգըրըենք ըգըրըս բանը գիտին. ես ա ըգըրըեց հետն էի. անըս մարդիքը։

Ստացական մասնիկներով կազմութեան օրինակ.

Գլեօխս, գլխիշս, գըլխես, գըլխեօվս, գը-խըներարըս, գըլխըներարիշս, գըլխըներեաս, գըլխըներեօվըս. — Գըլխըներիս, գըլխըներիշս, նես, գըլխընեօվնիս. գըլխըներարնիս, գըլխը-ներարնիշս, գըլխըներարնիշամէն, գըլխընեօվ-նիս։

Էրիյնիս, էրիյնիշս, շընվըռեօսնիշս, շըն-վըռեօսնիշամէն, էրկը*ռեօսնիշամէն, կըյվը-ռեօսնիշամէն, կընիյներարնիշս, կը*ռեօսնիշս, և այլն։

Յարաբերական քօր չի հալուիր. պէտք եղած ատեն կրնայ սակայն ըսուիլ. —ն մարդը էօր անկէ...։ Սովորական ձեւը —ած ով է։

Բայերուն լծորդութիւնն ու խոնարհումը, համաձայն է Պոլսականին։ Սակայն

1°. *Բոլոր Ա. լծորդութեան եմը կը փոխուի իմ եզ. առաջին, և յոգ. առաջին և երրորդ դէմքերուն մէջ. այսինքն ուր որ եը ռնգական գրի մը կը հանդիպի։*

2°. *Շարունակականները կը շինուին հայէ մասնիկով։*

3°. *Անկատար և կատարեալ յոգ. առաջին դէմքերը, կ'առնեն —անք մասնիկը։*

Ահաւասիկ երեք լծորդութիւններուն պատկերը.

Ներկայ

կը սիրիմ	*կը խօսիմ*	*կ'իմ*
կը սիրես	*կը խօսիս*	*կ'իս*
կը սիրէ	*կը խօսի*	*կ'ի*
կը սիրինք	*կը խօսինք*	*կ'ինք*
կը սիրէք	*կը խօսիք*	*կ'իք*
կը սիրին	*կը խօսին*	*կ'ին*

Ներկայ շարունակական

կը սիրե՛մ հայէ, կը խօսի՛մ հայէ, կիա՛մ հայէ, կը սիրե՛ս հայէ, և այլն։

Անկատար

կը սիրէի	*կը խօսէի*	*կ՚իայի*
կը սիրէիր	*կը խօսէիր*	*կ՚իայիր*
կը սիրէր	*կը խօսէր*	*կ՚իան*
կը սիրէ‥նք	*կը խօսէ‥նք*	*կ՚իայ‥նք*
կը սիրէիք	*կը խօսէիք*	*կ՚իայիք*
կէ սինէին	*կը խօսէին*	*կ՚իային*

Անկատար շարունակական

կը սիրէ՛ի հայէ, կը խօսէ՛ի հայէ, և այլն։

Կատարեալ

սիրեցի	*խօսեցայ*	*հագացի*
սիրեցիր	*խօսեցար*	*հագացիր*
սիրեաց	*խօսեցաւ*	*հագաց*
սիրեց‥նք	*խօսեց‥նք*	*հագաց‥նք*
սիրեցիք	*խօսեցաք*	*հագացիք*
սիրեցին	*խօսեց‥ն*	*հագացին*

Ներկայ ապառնի

պիտի սիրիմ, պիտի խօսիմ, պիտի իւմ, պիտի սիրես, պիտի, և այլն։

Անցեալ ապառնի

պիտի էիրէի, պիտի խօսէի, և այլն։

Հրամայական

սիրէ	խօսէ	եազա
մի՛ սիրեր	մի՛ խօսիր	մի՛ եազար
սիրեցէք	խօսեցէք	եազացէք
մի՛ սիրէք	մի՛ խօսիք	մի՛ եազէք
թող սիրէ	թող խօսի	թող իա
թող սիրեն	թող խօսին	թող իան, են։

Ստորադասական ներկայ

սիրիմ եղ., խօսիմ եղ., իւմ եղ., սիրես եղ., և այլն։
եօր սիրիմ եղ., եօր խօսիմ եղ., և այլն։
սիրիմ, խօսիմ, իւմ, և այլն

Անցեալ

սիրէի եղ., եօր սիրէի եև., սիրէի, և այլն։

Գերբայ .

սիրել	խօսիլ	կալ
սիրած	սիրեար	սիրեալիշ են :

Ել, Իլ, Ալ վերջացող բայերը կը հոլովին այս սկզբունքով և համեմատ գրական լեզուին. տարի, պագի, առի, ըսի, և այլն կ'ըսուին նաև տարեց, պագեց, առեց, ըսեց:

Բացառական ձևերը կը կազմուին հետեւեալ կերպով:

Ներկայ

չիմ սիրեար, չիմ խօսիր, չիմ կար,
չես սիրեար, չես խօսիր, չես կար,
չի սիրեար, չի խօսիր, այլն:
չի* սիրեար, չի* խօսիր,
չէ* սիրեար, չէ* խօսիր,
չին սիրեար, չին խօսիր,

Անցեալ անկատար

չէի սիրեար, չէի խօսիմ, չէի կար,
չէիր սիրեար, և այլն. և այլն:
չէր սիրեար,

չեա* սիրեար ,
չեի* սիրեար ,
չեին սիրեար ,

Կատարեալ

չի սիրեցի
չի սիրեցիր , և այլն ։

Ներկայ ապառնի

չի սիրիմ պիտի ,
չի սիրես պիտի ,
չի սիրե պիտի ,
չի սիրի* պիտի ,
չի սիրե* պիտի ,
չի սիրին պիտի ,

չի խեօսիմ պիտի ,
չի խեօսիս պիտի ,
և այլն ։

Անցեալ ապառնի

չի սիրեի պիտի ,
չի սիրեիր պիտի ,
չի սիրեր պիտի
չի սիրեա* պիտի ,
չի սիրեի* պիտի ,
չի սիրեին պիտի ,

չի խեօսեի պիտի ,
և այլն ։

Հրամայական

չի սիրես ըլլա, չի խեօսին ըլլա, չ'իյաս ըլլա, քեօղ չի սիրեա, քեօղ չի սիրեար, և այլն:

Ստորադասական Ներկայ

չի սիրիմ ըլլա, չի սիրես ըլլա, չի սիրի ըլլա,*
չի խեօսիմ ըլլա, և այլն:
եօր չի սիրիմ ըլլա, եօր չի սիրի ըլլա, և այլն.*
չի սիրիմ, չը խեօսիմ և այլն:

Անցեալ

չի սիրեի ըլլա, եօր չի սիրեի ըլլա, չի սիրեի. չի սիրեա ըլլա, եօր չի սիրեա* ըլլա, և այլն:*

Դերբայ

չի սիրեղ, չի խեօսիղ, չ'իյաղ
չի սիրած, չի սիրեաղիչ, և այլն:

Դիտելի է թէ բացասական բայերու մէջ ապառնիի պիտի մասնիկը բայէն վերջը միայն կրնայ գրուիլ:

Անցողականը և անկանոն բայերը համաձայն են Պոլսականին, միայն կըրած են պէտանի ձայնական փոփոխութիւնները. այսպէս՝ կէօշցա (ճանչցայ), էկէօ, կ'անննիմ (կ'անցնիմ), սիրցընէալ, բայց՝ գացի, գացիր, գացավ, գացօնք, գացիք, գացին, գնըօ, իօնք, մ'իար, գացէք, և այլն։

Անփոփոխելի մասն—բանիններուն մէջ նկատելի են՝

տիշնն ի բօ, դէպի տուն.

քիշ ճէտ, իմ ճէտ և այլն։

դաս էկէօ, հոս եկուր.

ֆէս, ֆէօս, ֆէսէն, ֆէօսէն, ֆիշաս, (հոս).

ֆէր, ֆէօր, ֆէրէն, ֆէօրէն, ֆիշտա, (հոդ).

ֆէն, ֆէօն, ֆէնէն, ֆէօնէն, ֆիշնա, (հոն).

մարի (տէս).

նէրքին (տակ). ժառին նէրքին նստեցա.

ընչէօք (մինչեւ).

քընի, էօր (եթէ), մէյտէղ, և այլն, և այլն.

Համաձայնական կանոնները լիովին կըրնան տեսնուիլ յաջորդ հատուածին մէջ։

ԼԱԶԷԱՐԻՈՒՆ ԳԷՕՂԻՈՒԹԻՆԸ

(Ընէօղա* քը*նէօղա*)

Մանուկ. — Բար՝իրկուն Խաշտուր ախպար։
Խաշտուր. — Խէր ը՛լլա։
Մ. — Օմակէմ պապային քլխուն էկածը իմացա՞ր, էգիին մաաշահարք (խնդիր)։
Խ. — Իրաւ էօր էրէկ իրկուն աատայ լաֆ մը կար հըմը (բայց), ըռի մը չիյաիմ։*
Մ. — Էգին գէօղ էկէար էա տը ճիւղէա-րը էանըկիւյ կէօտրտէ՛ար ին։
Խ. — Ծիւ ըպը ի՞չ կայնէար էաք. ձիէարը քաշէցէք տը իգը (հետք) ի-նք (երթանք)· աս բ-նը ընէօղը Լազէարը ըլլալու ին, էառ-ջի էօրն — վարգ- էամճուն էգին ըրէար ին։ Դուն գնը- Կարըպէտին իշէն (և) Մի-նանին (Միհրան) կանչէա. էս ա էրկու հա պէկիրձի (ձիապան) ճարիմ։*

Մանուկը կ՚իա Կարըպէտին տունը-.

— Բարի. լույս, Պա՛յծառ. Կարըպէտը վէ՞րն էա։

— Խէր ը՛լլա, Խաշտուր ախպար. վէրն էա։

— Թէօղ չիֆտէան (հրացան) առնէա
տը գա։

Պայծառը վէր կ՚իա.

— Մար*, կ՚ըռէա, էլի չիֆտէան առ
տը վար գնը‥։

Կարըպէտը կը ցա*կէ‥, չիֆտէան էամիշը (ուս) կը զարնէա, կէնէ (դարձեալ) ճ՞շ կա ըձըպ (արդեօք), կ՚ըսէա, վար կ՚իշնա։

Կարըպէտ.— Բարի լիյս Մանիւկ ախպար։

— Աս*ծիւ բարին, քընի՞ սահաթէն (ժամ) վար կ՚իշնաս. Մէչիկը ղայֆեան (սրճարան) ին. Լազէարիւն պիտի յ‥նք։

— Ծա* գիյանիւթին (վնաս) ըրէ՞ար ին։

— Ախպար, հաւէօղնէարը իւտէլնին, հատէ (լաւ) զարար (վնաս) չիւնի ըսինք. կէօճէրն ա էանըկիւ* կէօարտէա՞ր ին։

— Ան‥նկ էա նը‥ քընի մը հատ ա ձի առնելիւ էա։

— Ձիէարը հազըր (պատրաստ) էա, ախպար, քալէա։

Կարըպէ*ն իւ Մանիւկը կ՚ե‥ն ղայֆեան. ճ‥մի‥ Մին‥նը թըմէրնին կ՚էլ՚լ՚ա. կը նէյին էօր ծրար մը ցաքը կ՚իա. Կարըպէտը կը հարցընէա.

— Հազը՞ր էս. ֆիշէ՞կ (փամփուշտ) է ցաքինէնէարըղ։

— Ֆիշէկի գէօրգ կա՛ յա (միթէ)։

— Տահա (դեռ) խապմը (լոյս) չինիր. Լաղէարին պիտի իոնք. Մնչիկը ղայֆեան ին. հազըրվէօրէա (պատրաստուէ) տե էկէօ։

— Հիմա կու գամ։

Մինանը տուն կ'իյայ. Կարըպէ*ն իւ Մանիւկը ղայֆէն կ'իան։

Մինանը տուն կու գըա.

— Պէշինճի (հինգերորդ[1]), տախիմը (կազմած) վար բէր։

— Մար* կեճէ վի՞ւր պիտի իաս։

Մինանին մարը տախիմնէարը բէր ըսէալը կ'իմանայ։

— Ճամըրմ էօղիւշ (հոգիս, զաւակս) չիւշանաս, կ'ըսէա։

Մինանը ղըրսշանմիշ (բարկանալ) կ'ըլլ'ա։

— Շա* մի տաատա*, կ'ըսէա, Թիւրս կ'էլլ'ա, ղայֆէան կ'իա։ Պայ մը յէ*կը Կարըպէ*ն իւ Մանիւկը կիւգա, կը նէյին էօր Մինանը փէօն էա.

— Ծիւ յէա՞փ էկար։

Մինանը ձիւղէա* (պատասխան) չիտար. գլէօխ կը նէտէա։

Վէացը մէկաս ճամփա կ'էլլա. քէֆիանէա-

1. Բազմաթիւ ամուսնացեալ եղբայրներու մէջ իւրաքանչիւրին կինը կը կոչուի ըստ կարգին. ուրեմն. պէշինճի, հինգերորդ եղբօր կինը։

րը գըլխընին պ՚ըլլած, սըրմայը (ոսկեթել) ճամառոննէարը հաքած, ճէրմայ զփղանէարը քաշած, չամըռղիշխնէարը ճիվլէրնին, Ջէրքէ-շի յէմէնինէարը հաքած, չիշփոեանէարը էամիշզնին զարկած, դամպիշրնէարն (կեռ զանակ՝ բերանը դուրսի կողմէն) իւ քէօ-րէօղլիշնէարը (բիր) մէշկէրնին կախած։

Քէֆիա ըսածըս իփէ*ղիշ (մետաքսահիւս) ոէսբըմէալ (Թաշկինակ) մըն էա, Չիւրքը օյալը (ժանեկաւոր)՝ կանաչ, կարմիր, մէօռ (մուժ կապոյտ), դէազին ըոէայնէարէօվ (գոյն). Ֆէասին փիսկիշլը (գլխարկի ծոպ) քէօվէր-նին կախված՝ քէֆիան անոյ մը կը կապին էօր, ծարէարը փիսկիշլին կիւ գըա ոը էա-միշզը կը ծէծէա։

Ճամառոնը մէօռ չիւխայէօվ էա՝ ընչէօք էօր կէս մէաշկը սըխիւ (ամուր) կէօժկած, թէւէրն ա սըխիշ, դէօշէարը (զգեստի թեւ) էրկիւ դիհէան կախված, կէօ*սէարը (կուրծք) սըրմա փոնված, անանկ ա արմիյնէարնին. էամիշզէն մէաշկը ֆիշէյղիխնէարը (փամփշտա-կալ) կը կապին. մէշկէրնին ա բռապէօղիշս կէօտի (գօտի)։

Ջփղա ըսածս տինէ գէօրծազ ճէրմայ կտավ մըն էա. ընչէօք էօր ծըյվըննին, Լա-զէարիւն հաքածին պէս. հըմը էտէֆին կտէօր

մըռ պէօղ (լայն) էա. Լագէարիմը հավիւ աչիք պէս էա, ճըմըռ մէարը խէօրէօզի (ագաղաղ) պէս տընկըված էա։ Աս գփղանէարը դըյէ* (խիստ) ճէրմայ պիտի ըլ՛լ՛ա. ըմմէն չափթիւ կը վլ՛ան. էօր կիտէօր մըռ աղտէօա ըլ՛լ՛ա նըռ, ան մարդը ռձա*ղամիշ (այպանել) կ'ը-նին։

Զամըռղիւրիւ ըսասս ա հարմընըցիւ ախ-չըմ՛էարը կը շինին։ Զէրքէշի յէմէճին ածիւ կաշիէօվ շինված էա, տակը ճէշ (բնաւ) կար չիւնի. էրկիւ դիւան թէօ* (ժողվել) կ'էնին էօ*կին էրէասը կը կարին. էրկիւ ծարէրն ա քիթէօվ. էրկիւ հատ ա սըրըմ (կաշիէ թել) կա, ճիվէրնին կը պ'լ՛լին։

Ճամփան խէօրտբէալէան (խօսելով) իալն իքէաճ (ժամանակ), Միւսթաֆա աղան կը տէսնան. էօր կիւ մէօտէնան նըռ, Մինանը Մանիւկ ախպէօրը կ'ըսէա.

— Ծօ՛լը Մանիւկ՛լը ախպա՛րիլը. տա՛լը մարդ՛լը մաղ՛լը ծակ՛լը էլ՛լը, խօսք՛լը փոխ՛րիլը[1]։

Միւսթաֆա աղային բարէվը կիւտան կ'աս-նին։

1. Ծածկաքանութեան եղանակ մը. կը կազ-մուի իւրաքանչիւր բառի ծայրն աւելցնելով Լ՛լը մասնիկը։

Վէրի–կալէարէան[1] անցաղ վախտը (ժա-մանակ) պղտիկ մանչիկը ֆէօն kojիճ (խաղ) կը խաղային. իւր ասըս գալը կը տէսնան նըա մէջէրնիւն մէակը կ՚ըսէա.

— Իւր էաս մէզնամ նըա խաշտիւր ախ-պէօրը պէս պիտի ըլ՚լամ։

— Էս ա կարըպէտին։

— Ըպը Մինանը, չէ՞մս ըսէար.

— Ի՞շ Մինան, Մինանը քընի՞ յարա (վէրք) իւնի։

— Էօխտը։

— Խաշտիւրինըա տասվիրէք հատ էա։

— Աս կիրակի էօք թիւձարնէարը (վա-ճառական) գան նըա, էրկիւ քիլա* (չափ մը) խօզա (բժոժ) պիտի ծախիմ. քէօք Ամմէտին (կոյր Ահմէտ) քէօվ վէս նէտէօղ (վեցհա-րուածեան) մը կա, էօխտը ճէրմակի (20 դահեկան) կիւտա էաղէար. Ֆիշէյղիւն ա հէ*ն էա։

Վէրի–կալէարէան ասնէլէն յէ*կը Մանիւկ ախպարը միալնէարիւն կ՚ըսէա.

— Ծիւ ախպար խաղ մը չկանչէաք։

Ասէօր վրա ըմմէնքը մէյտէղ կը պաշլա-յին (սկսիլ).

1. Տեղի անուն։

Աւշաճպէկ իւշաքլարը
Մըքը պաղլար քիւշաղը.
Ճաքա մաքա տիյնամազ,
Ջէքէր վիւրիւր պիւչաղը, և այլն.

(Ասլանբէգի կտրիճը
Գօտին ամուր կը կապէ.
Կատակ մատակ չգիտէ,
Կը քաշէ դանակը կը զարնէ)։

Ասանկըֆ Ղուշըրխըս ձէօրը կիւգօն, Քարտակին[1] քէօվ թէօ* կ'ը՛լ՛լօն. Խաշտիւր ախպարը կ'ըսէա.

— Դիւ* խըրատի պէ*կը չիւնիւք հըմըօ, Էտէօ (Պետրոս) ախպէօրն իղեաճ (և) Սէնէքէրիմին էրկիւ շաֆ (խօսք) ընիմ։ Դիւ* ղարաղաձին ծառէարիւն տակը պիտի կայնիք. Էօրթիւշֆեակը էրկիւ հէաղ փաթէա նըօ, ձիէարը կ'առնէ* կիւգաք. Էօր մէյ մը փաթէա նըօ, ձիէարը կը հեզնա* կ'իտաք։

Էտէօն իւ Սէնէքէրիմը ձիէարը կ'առնին Ղարաղաժնէարիւն տակը կ'իօն. ձիէարը

1. Գիւղէն կէս ժամ հեռու բարձր քար մը։

չայիրը (արօտ) Թէօղ կիւտան, իրէանք ա յաՃ (ընկողմանիլ) կիւգա, կ'էրկննան։

Միալնէարը ճամփա կ'էլ՛լ՛ան. էփէյի (բաւական) տէղ իալէն յէ*կը, Խաշաիւրը կ'ըսէա.

— Կը քնանք, ի՞շ կ'ընէաք. իգը (հեռք) էրկիւքի փլօխվէցավ. էաս Մինանը աճնիմ ասկէ իամ տը՝ գիւք էրկիւքըղ միալ ճամփան բռնէցէաք։

Մանիւ. — Իրկիւնը իրար Ի՞ւր պիտի գը*նանք։

— Քեաոըճէյին (շագանակ) ախփիւրը իրարիւ կը պէ*ղէյինք (սպասել)։

Մանիւյն իւ Կարըպէտը հէյ—տասը առիշմ (քայլ) իալէն յէ*կը իգը ղայի* (կորսուիլ) կ'ը՛լ՛լա։

Մանիւ. — Մարդէօցը աշկը բասվէար էա, արխատաշ (ընկեր). վարպէտիւթին ըրէար ին։

Կարըպէտ. — Է Ի՞շ կ'ըսէաս. յէ* դէռնանք։.

— Չէա. էկէօ Ֆիւսա նստինք։

Չիւֆտէնէարը էօ*կէրնիւն մէշ խէօթէցին, իրէանք ա անտէղ յաՃ էկան. Մանիւկը Կարըպէտին ըսավ.

— Մէյմը անկաճդ հէօղին դիր. ղօրըին (անասաա) մէջէն ճիվիւ ձան մը կիւքըա։

Կարըպէտը մտիկ կ'ընէա.

— Հա (այո՛), ձան մը կուգըա անկըճէս. վէ՛ր դիէան ը՛ը՛լալը պէյլիս (յայտնի) չէա. ձանէարը կիւ խէօշըրնան. Լազին ազա*ն ին. ձէօրին դիէան էա։

— Կէցի նէյիմ ա՛խպար։

անկաճը հէօզին կը դնէա.

— Ա՛խպար քէօմէրնիս էկէար ին, տահա (տակաւին) ի՞շ կայնէար ինք. չիֆտեա* ձէաոք առ։

Չիֆտեանէարը կ'առնին, ձէօրն ի վար կ'իջնան. Լազէրն իւր կը տէսնան նըա, կարըպէտը թէթիկը (հրացանի ըլթակ) կը քաշէա։

— Թեսլիմին օլ (անձնատուր եղէք)։

— Քիմսէ քիմսէ (որո՞ւ, որո՞ւ)։

— Էսլէնպէկլի տիր (Ասլանբէգցի է)։

— Տեսսնա տեօսք սիզնիզ (չըսէ՞ք բարեկամ էք)։

— Իշի պիլիր (գործը գիտէ)։

Աս լաֆէարէան (խօսք) յէ*կը, Լազէարը աղէյ մը եօրքան (մէջտեղ) կ'ել՛լ՛ան, քիֆեէնէարը (կոզոլ) շալկընին։

Մանուկը մէօտը կ'իա,

— Վայ ճին-օղլան, սէ՞ն սին, կ'ըսէա։ (Վա՛յ, ճին—օլան, դո՞ւ ես)։

Քիչ մը ճա* (ճայթ. եղիպտացորենէ շի-

նուած հաց) կ'ուզէա, էօր ան ա չունիմ՝ կ'ը-սէա նըա, ջուզֆէյին խափախը (կօղօվին կա-փարիչը) կը բռնա, կը նէյի էօր հաւէօղ էա ։

— Ծիւ Կարըպէտ. էս քէզի չըսի՞. ըռինա էօր չի գացանք. մարդիկը աշկէրնին բացէար ին ըսի. գիտէա՞ս. ասընք Իսլակէմ էամճիւն հաւէօղնէարն էա, կիւզէրէն (ողկոյզ) կը կէօշնամ. գիտին իւր իզը կ'իանք, էօրմանին (անտառ) մէջ պահէա՛ր ին. հիմայ ա էկէր կը տանին ։

Կարըպէտը չիւֆէան իրարու էտըվէ էր-կիւ*ն ա կը նէտէա. Լազէարը դէօղալ կը պաշըլային. կըտէօր մը յէ*կը ձիէարը կիւ-քան ։

Մանիւկը կ'ըսէա.

— Սա հաւէօղնէարը ձիւն վըրա բէառ-ձէք. Կա՛րըպէտ, դիւն ա ձիւն մէկին վըրա հէծի տը մանչէօցը էտըվէն հասի ։

— Ախպար, ձի՞ն իշ պիտի ընիմ. ա՛ս լէռնէարիւն մէջ ձի՞ կը քալէա. էս հիմա վիւր ին նըա կը բէրիմ ։

— Էս ձին հեզնաս տիյի (որպէսզի) չիմ ըսէար. կ'ը՛լ՛լա էօր պէ*կը կ'ը՛լ՛լա ։

— Պէ*կը ը՛լ՛լա նէա, ֆէօն ձիւն դը* ըռխը (պակասութիւն) չիքա ։

Կարըպէտը կ'իա, Մնչիկը կը գը՞նա կը նէյի էօր էրկիւ Լէազի ձի միսիր (եգիպտացորեն) բէառցազ կիւքան, փիրփիւնըմ (ամբողջ) մէկէն Մանիւկին քէօվ կիւքան։

Մանիւկը կ'ըսէա.

— Ծօխկօ մախկանչիխկիկ, չօխկօր ծէխկէծ մըխկը քախքաշիխկի՞նք[1]։

— Մըքճէնք մէկճէր փաքճայըքճը ակճառակճանք. Թէօկճէօղ տըկճիւր Թէօկճէօղ իկճիակճան։

— Այճաս մապճարդիպճիկըպճը կէպճէրթապճան մապճարթուպճու կըպճըսիպճին։

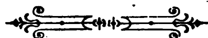
Լազէարը կը ձքին, իրէանք ա գէաղը կը դէառնան. Խաշտիւր ախպարը կ'ըսէա.

— Խաղը պաշլայէցէաք (սկսիլ)։

Մնչիկը կը պաշլային։

1. Ծածկաբանութեան եղանակ մը. կը կազմուի իւրաքանչիւր վանկին ձայնաւորին քով աւելցընելով խկ և յետոյ նոյն վանկին ձայնաւորը. ծօ = ծօխկօ։ Ուրեմն վերի ծածկաբանութիւնը կը նշանակէ — ծօ մանչիկ, չօր (ուժով) ծեծ մը քաշի՞նք։
Նոյն եղանակով և կճ կամ պճ մասնիկներով կը կազմուին յաջորդները՝ որոնց նշանակութիւնն է.
Մէնք մէր փայը (բաժին) առինք. Թօղ տուր, Թօղ իան (երթան)։
Աս մարդիկը կ'երթան մարդու կ'ըսին։

Մէյ մը զարկէք, երկու զարկա* տէ*
Փարտօն, փարտօն,
Փարտօն, փարտօն (Ներողութիւն)...

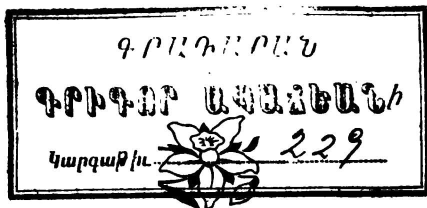
ՍԿՍՆԱԿ ԲԱՆԱՍԷՐ

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԱՌ ՏԻԱՐ Բ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ

Ի ՄԱՍԻՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՄԻՆՉ Ց'ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

ԶԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆ ԶԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՐՈՒԱԳԾԻՍ

ՎԻՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1904

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԱՌ ՏԻԱՐ Բ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ

Ի ՄԱՍԻՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՄԻՆՉ Ց'ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆ

ՀԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՐՈՒԱԳԾԻՍ

ՏԻԱՐ Բ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ *Հանդէս Ամսօրեայի վերջին Հոկ.ի և Նոյ.ի թուոց մէջ կը քննադատէ իմ Ի սկզբանէ մինչ ցԱրշակունի Հարստութիւնն Հայ պատմութեան նախափորձ ուրուագիծս, ու շուրջ 25 կէտերու մասին կարգ մը առարկութիւններ ընելով՝ կ'եզրակացնէ թէ, այդ գործն «նոյն իսկ իբրեւ փորձ չէ կարող աջող համարուիլ»։ Ինչպէս խնդրոյ առարկայ երկի յառաջաբանին մէջ ըսած եմք՝ «Դեռ ժամանակն հասած չէ Հայկազեան անուանեալ այս կարեւոր շրջանի իրական պատմութիւնն գրելու ... մենք արժան համարեցինք ցարդ ձեռք բերուած ծանօթութեանց շնորհիւ ուրուագծել հաւանական պատմութեան մեծ գծերն ու գրել*

նախափորձն ... »: Ուստի ինչպէս կը տեսնուի կատարեալ գործ մը ընելու յաւակնութիւնն ունեցած չեմք, սակայն չեմք կարծեր որ Տիար Խալաթեանցի ըստածին համաձայն զուրկ ըլլայ նա «գիտական նշանակութիւնից»: Ուստի պիտի թուեմք աստ մեր յարգելի քննադատին առարկութիւններն մի ըստ միոջէ, ու պիտի քննեմք անոնց արժէքն։

Տիար Բ. Խալաթեանց իր յառաջաբանով կը յուզէ Խորենացւոյ հեղինակութեան հարցն, անշուշտ դովաւ անցողակի կից մը տալով և մեզ՝ որ մեր պատմահօր գործոյն և յիշատակութեանց վրայ կը յենումք երբեմն, ու կը յաւելու թէ՝ «Հեռուն չէ այն ժամանակը երբ մեր պատմահայրն իր վերջնական դատավճիռն կը ստանայ»: Մենք կը կարծեմք թէ՝ ընդհակառակն մերազնեայ և օտարազգի բանասիրաց որպէս Հ. Պարոնեանի, Հ. Բ. Սարգիսեանի, Պ. Ս. Մալխասեանի, Նիկոլսկիի, Կոնիբերի և նմանեաց լուրջ ուսումնասիրութիւններն պիտի վերահաստատեն Խորենացւոյն՝ երբեմն գիտնոց որպէս Գուտշմիդի, Կարրիէրի, Գ. Խալաթեանցի, և առ հասարակ Վիէննայի մխիթարեան Հարց և այլոց կողմանէ թեթեւ քննութեամբ՝ խախտուած վարկն, որոյ յուսոյ նշոյլներն սկսած իսկ են տեսնուիլ։

Տիար Բ. Խալաթեանց երբեմն խնդրոց մասին՝ Տիար Կ. Բասմաջեանի համակարծիք ու հետեւորդ տեսնելով զմեզ՝ կարծես աւելի կը բորբոքի ու ուժգնօրէն զարնել կը փորձէ, յորոց դիւրին է գուշակել թէ՝ մեր փարիզաբնակ հմուտ բանասէր բարեկամի հետ հաշտ չէ, ու այս առթիւ անոր հետ հաշիւ յարդարել կ'ուզէ։

Մեր քննադատն իր յառաջաբանում խոստովանելով որ «Հարկաւ նիւթի աղքատութեան շնորհիւ ուսումնասիրաց առջեւ լայն ասպարէզ կը բացուի զանազան հետաքրքրական, շատ անգամ միմեանց հակասող, երբեմն սրամիտ կամ խորիմաստ ենթադրութեանց», աններող կը գտնուի մեզ երբ ենթադրութեանց կը դիմեմք, շատ անգամ նոյն իսկ գուցէ կասկածականով, ինչպէս պիտի տեսնամք ներկայ պատասխանիս մէջ։

Չկրցինք հասկանալ թէ՝ ինչո՞ւ մեր քննադատն փոխան գործիս էջ առ էջ հետեւելու՝ անոր Ա. Մասի մէջտեղէն կը սկսի, ու ապա կը դառնայ այդ մասի առաջին էջերուն՝ աշխարհագրական բաժանմանց խնդրոյն, գուցէ գործին իր տեսակէտով աւելի տկար նկատուած կողմէն սկսելով ընթերցողին վրայ անմիջապէս մեծ ազդեցութիւն մը ներ-

գործելու մտօք է, զի այդ աշխարհագրական բաժանմանց հատուածի փոքր ինչ հանիլ կը ձեւանայ՝ ինչպէս պիտի տեսնամք։

Սակայն ինչու այսպէս դեգեւիլ, սկսիմք ընդհուպ մեր գիտուն քննադատի առարկութեանց պատասխանել։

Ա. – Տիար Բ. Խալաթեանց կ'առարկէ թէ՝ պարտիմք յիշատակել և հայերու հնագոյն հայրենիքի մասին Քիփէոթի կարծիքն որ «Արաքսի հովիտը, Վանայ ծովի հարաւարեւելեան ափերը և Արածանիի վերին հոսանքը կը համարէ»։ Դիտել կու տամք մեր քննադատին թէ՝ մենք այլ պատմաբանից նման կ'ընդունիմք արդէն երկրին մի բնիկ ժողովուրդ, զոր Աշորոտեան կամ Ուրարտեան կ'անուանեն և որոց գոյութեան մասին որ և է կասկած չկայ։ Այդ ժողովուրդն կ'ակնարկէ արդէն Քիփէոթ, զոր աւելորդ իսկ է յիշատակել. և արդէն այդ աշխարհագրի տուած սահմանն մեր բնագաւառի կեդրոնն է, իսկ մենք եկ ժողովրդեան մասին տուած եմք գիտնոց կարծիքներն։

Բ. – Կիմմերեաններու ի Փոքր–Ասիա մուտքն պատմիչք ընդհանրապէս Գալքանեան Թերակղզիէն կը կարծեն[1] ու մենք

1. Niebuhr, Maury, d'Arbois de jaubainville, Abel, Maspero.

այդ վեհամասնութեան հետ այդպէս նկարագրած եմք՝ առանց նկատողութեան առնելու Վինքլէրի կարծիքն որ Կովկասի լեռնաշղթային մուտք գտած կը համարի․ Հետեւելով անշուշտ Հերոդոտի՝ որ Կովկասիոյ լերանց արեւմտեան ստորոտն քերելով ու սեւ ծովու եզրերն հետեւելով՝ իրենց հայրենիքէն մինչ Փափլակոնիա եկան ու հաստատուեցան կ՚ըսէ։ Այս ընթացքն բնական չկրնար համարուիլ, ուստի և չեմք կրնար Վինքլէրի հետեւելով Կիմմերեաններն հիւսիսէն եկած համարիլ ու ըսել թէ՝ սոքա ուրարտեան ժողովուրդն երկուքի բաժնեցին, մին դէպ Արեւմուտք և միւսն Հարաւ — Արեւելք մղելով։

Գ․ — Արդարեւ չեմք յիշած Փռէչմէրի անունն որ կ՚ենթադրէ թէ՝ Հայք ի Փռիւգիոյ և ի Թրակիոյ եկած են․ բայց այդ կարծիքն գործոյս մէջ երկիցս յիշատակուած է (էջ 7 և 8), և որ շատերու (Եւդոքսիոս, Հերոդոտոս, Մայիօ, Լեման, և այլն) կարծիքն է արդէն։

Դ․ — Չեմք յիշատակած և Միւռայի անորոշ կարծիքն որ Հայոցս համար կամ երկրի բնիկներն են կ՚ըսէ, և կամ Ասորեստանի անկումէն վերջն Արեւելքէն և կամ Արեւմուտքէն եկած ժողովուրդ մը, զի մեզ համար նշանակութիւն չունին այսպիսի են֊

թադրական տարտամ գաղափարներն աղանց որ և՛ է փաստի, և Միւռա միակն է կարծեմ ի գիտունս՝ որ Հայոցս եկ տարրին Արևե֊լից գալն կ՚ենթադրէ։

Ե. — Մեր Ազգ. մատենագիրք արդարև Ագաթանգեղոսէն սկսեալ «Տուն Թորգոմայ» և «Ասքանազեան»ցեղ՝ իբր հոմանիշ կը համարին Հայ ազգի, սակայն այդ մասի սխալն արդէն բացատրուած, և ապացուցուած է թէ՝ մեր Աստուածաշունչի «Թորգոմայ տուն» և այլոց Togarmaն մասնաւոր եր֊կիր մ՚է Հայաստանի հարաւ - արևելեան կողմն (Քիփէոթ, Բասմաջեան), իսկ մեր սուրբ Գրոց «Ասքանազն» ու այլոց Aske-nas կամ Աշկենազն՝ Մինիի մօտ փոքր իշխանութիւն մ՚է, զոր և իբր այդ յիշատա֊կած եմք մեր գործի մէջ ծանօթութեան ձևօք (էջ 17), առանց ծանրանալու։ Չէի կարծեր որ գրութեանս պէս ուրուագծի մը մէջ պէտք կար անդրադառնալ այս խնդրոյ մասին, և անգամ մ՚ևս ցոյց տալ այդ երկու անուանց մեր ցեղական անուան հետ հոմանիշութիւն չունենալն։

Քանի որ մեր քննադատն կը ծանրանայ այս խնդրոյ վրայ՝ ուստի բացատրեմք թէ՝ ինչո՞ւ մեր նախնիք գործած են այս սխալն։

Մեր առաջին քրիստոնեայ նախահայրք թունտ կրօնասէր՝ ուզելով իրենց ազգին ծագումն գտնալ ի սուրբ Գիրս, Ծննդոց գրքին մէջ առ այդ ունայն պրպտումներէ ետք՝ կը տեսնան որ իրենց բնագաւառի դրացի երկու փոքր ազգերու՝ Ասքանազեանց և Թորգոմեանց ծագումն տրուած է (Ծննդոց Ժ. 3) սապէս, « Եւ որդիք Գամերայ [1] Ասքանազ և Րիփաթ և Թորգոմա ». ուստի և կը համարին թէ՝ Հայերն այս երկու դրացի ցեղերէն տարբեր ծնունդ չեն կրնար ունենալ, ուրեմն և Հայկն Թորգոմայ զաւակն կը համարին [2], որով և Ասքանազ կ'ըլլայ Հայկայ հօրեղբայրն, ուստի և Հայկայ սերունդն կը կոչեն Թորգոմեանք և ազգակից Ասքանազեանց ։ Միւս կողմանէ իրենց այս ենթադրութեան հաստատութիւն մը կը տեսնան Երեմիայի (ԾԱ. 27) « Պատուէր տուք յինէն Արարատեան թագաւորութեանց և Ասքանազեան

1. Նոյի Յաբեթ որդւոյ զաւակն։

2. Եթէ Հայկն Աստուածաշունչ գրոց Գամերայ զաւակ Յաբեթի որդին համարիմք՝ սա Նոյի թոռնորդին կ'ըլլայ, մինչդեռ ըստ Խորենացւոյ՝ Գամերի Թերաս որդւոյն զաւակն է Թորգոմ, որով և Հայկ Նոյի թոռան թոռն կ'ըլլայ։ Այս Թերասն յիշատակուած չէ սուրբ Գրոց մէջ։ Այս խնդիր մեր նիւթէն դուրս է, ուստի աւելորդ է առ այս աւելին գրել աստ։

գնդին » խօսքն, յորում կը տեսնան Մարգարէին բերնօք Աստուծոյ հրամանն ուղղեալ Արարատեանց (իմա Թորգոմեան տան) և Ասքանազեանց՝ այսինքն Գամերայ երկու զաւակաց սերնդոց՝ ի կործանումն Բաբելոնի։

Ծանօթ է բանասիրաց թէ՝ այս հատուածն Եբրայերէն բնագրին մէջ սապէս է[1] «... հրաւիրեցէք ի վերայ դորա զազգս, կոչեցէք ի վերայ դորա զթագաւորութիւնս Արարատայ, Մինւոյ և Ասքանազայ ...»։ Յորում կը տեսնուի թէ մարգարէն կոչ կ'ընէ ոչ միայն Արարատեանց և Ասքանազեանց՝ այլ և Մինւոյ երկրին՝ որ Արարատեանց դրացի մի այլ հայկական իշխանութիւն էր։ Ասքանազեանք անշուշտ դրացի են միւս երկու իշխանութեանց, գուցէ և դաշնակից այն ատեն, և « զորս շփոթելու չէ Բիւթանիոյ միւս Ասքանազեանց հետ՝ որոնք իրօք փռիւգական սերնդէ էին[2] »։

Իսկ գալով Թորգոմայ երկրին կամ տան (եբրայերէն Թոգարմահ և ասորեստաներէն Թոգարիմա) ինչպէս ըսինք Հայաստանի Հա-

1. Տես ի ծանօթութիւնս Աստուածաշունչի՝ հրատարակեալ սուրբ Գրոց ընկերութեան կողմանէ, Պաղտասարեան տպարանէն Կ. Պոլսոյ, 1895ին։

2. Բասմաջեան, Բազմավէպ 1899 փետր. էջ 65։

բառ — Արեւելեան կողմն երկիր մ'է, հաւանականաբար սեպաձեւ արձանագրութեանց Tilgarimma ամրոցին կողմերն։

Մեր նախնեաց այս տեսութեան հետեւանօք Ազգ. մատենագրութեան մէջ մենք զմեզ անուանած եմք «Որդիք Թորգոմայ», «Տուն Թորգոմայ», «Թորգոմեան ազգ»։

Աստուածաշունչ գրոց այս մասին մի քանի խօսքերն երբէք հակառակ չեն թուիր մեզ, զոր օրինակ, Եզեկիէլ «Տունն Թորգոմայ ի ծագաց Հիւսիսոյ» կ'ըսէ (ԼԸ. 6), եւ այլուր Թորգոմայ տունէն ձիեր եւ ջորիներ ի Տիւրոս բերուիլն կը յիշատակէ (ԻԷ. 14), զի արդարեւ Թորգոմեանց երկիրն Ասորեստանի համար հիւսիս էր, եւ թէ անդ որպէս եւ ի մեզ ձիաբուծութիւնն եւ ջորեբուծութիւնն ծաղկած էր, եւ այսօր իսկ է։

Զ. — Քննադատս կը մեղադրէ զիս որ Հայոցս զանկի չափերու մասին որ եւ է յիշատակութիւն չեմ ըրած։ Բ. Խալաթեանց ինք իսկ կը խոստովանի թէ այդ գիտութիւնն «դեռ նոր է եւ եզրակացութիւններն անհաստատ են» եւ կը յաւելում թէ՝ տարբեր գիտնոց կարծիքներն իրարու հակասական են, այնպէս որ նախապատիւ է գոնէ առայժմ բոլորովին լռել այդ մասին ինչպէս ըրած

եմք: Արդարեւ ոմանք կարճագլուխ (Brachycéphale) կը համարին զնախահայս ինչպէս արիական ազգերն, այլք երկարագլուխ (Dolicocéphale) կը կարծեն երկրին հին բնիկներն, ինչպէս սեմական ցեղերն, իսկ ուրիշներ մին թէ միւսն կը գտնեն հիներու մէջ, և այս երկուքի խառնուրդով միջագլուխներ (Mésitocéphale) ալ, որով և անգամ մ'ևս կը հաստատուի թէ՝ դեռ ժամանակն եկած չէ այս մասին վճիռ արձակելու:

Եթէ օր մը կարելի ըլլայ երկրի վաղեմի բնակչաց և եկ ժողովրդեան գանկի ձեւերն որոշել, մեծապէս լուսաբանուած պիտի ըլլայ և եկ ժողովրդկան ուստի եկած ըլլալու և որ ցեղի պատկանելու հարցն:

Մենք մի այլ գործի պատրաստութեան առթիւ՝ պէտք ունեցանք գծել Փոքր Ասիոյ ցեղերու մարդաբանական քարտէսն, առ այդ շատ մը մարդաբան հեղինակաց գործերն թղթատեցինք, սակայն հնար չեղաւ մեզ մեր նպատակին հասնելու. ուստի և այս պատմական նախափորձի առթիւ աւելորդ համարեցինք այդ գիտութեան դիմել՝ որ դեռ գոնէ մեր բնագաւառի համար լաւ ուսումնասիրուած չէ, և նոյն իսկ ըստ քննադատիս « կարծեաց այս տարբերութիւնն կ'ապացու-

ցանէ որ խնդիրն տակաւին անորոշ դրու-
թեան մէջ է »։

Է. — Գալով մեր լեզուին ոչ թէ՝ ըստ մեր քննադատի ապացուցուած է թէ՝ Հնդիկ եւրոպականի մի առանձին անդամն է, այլ և գրեթէ համարժէք իրաւունք ունենալ կը կարծեն անոնք՝ որ զայն Իրանականի մի ճիւղն կը համարին, կամ ալ որ Դուրանեա-կան լեզուաց Կումբէն կ'ենթադրեն (?) և ու-րիշներ նոյն իսկ սեմական (?)։ Մինչեւ որ վանեան սեպաձեւ արձանագրութիւնք չկար-դացուին՝ ներելի չէ որ և է վճիռ արձակել, ոչ բնիկ ժողովրդեան և ոչ ալ եկերու լեզուի մասին։ Ուստի և մեր գրութեան մէջ վա-ղեմի ժողովրդեան լեզուի նկատմամբ գիտնոց կողմանէ եղած զանազան կարծիքներն թուե-լէ ետք՝ կը յաւելուի թէ՝ « ժամանակն հա-սած չէ դեռ այս կնճռոտ հարցի մասին վճիռ արձակել » նոյնն կը կրկնեմք և աստ։

Ը. — Մեր բնագաւառի վաղեմի բաժան-մանց մասին մեր գրածին նկատմամբ Տիար Բ. Խալաթեանց կ'ըսէ թէ՝ հազիւ կարող է աջող համարուիլ »։ Մեր ընդդիմախօսն ըն-դունելով հանդերձ Ուրարտիոյ Վանայ ծովուն հիւսիսային կողմն գտնուիլն, և Բիայնայի երկրին գոյութիւնն իր Տօսպ (Վան) մայրա-

քաղաքովն, չկարծեր որ Վանայ ընդարձակ տէրութեան կից կը ծաղկէր մի առանձին Ուրարտեան իշխանութիւն » ։ Մենք ըսած չեմք սակայն որ այս երկու իշխանութիւններ մի և նոյն ատեն ծաղկեցան. ո՛չ, այլ՝ երբ Ուրարտուի գերիշխան պետութիւնն տըկարացաւ՝ իր դրացին Բիանայի պետութիւնն զարգացաւ ու գահերէց եղաւ ։ Այդ իշխանութեանց սահմանները կրնային և փոփոխութեանց ենթարկուիլ, որով Սադմանասար Բ. Խուբուսկուի իշխանութիւնն նուաճելէ ետք կրնար Վանայ ծովուն Արեւմուտքէն Ուրարտիա մտնել, առանց Բիանայէն անցնելու՝ որ այն ատեն փոքր և երկրորդական իշխանութիւն մ'էր ։

Թ. — Մենք Ուրարտու բառն ըստ Ասորեստանեայց (լեզուի) բարձր — երկիր ըսել է գրած եմք, հետեւելով Սէյսի՝ որ իբր ասորեստանագէտ հեղինակութիւն մ'է ։ Մեր քննապատն կը դատապարտէ զմեզ առ այս, ըսելով թէ՝ « բաւարար հիմք » չունիմք ու ինքն կը յաւելու թէ՝ Խորենացւոյ « երիցս յիշած Որդունիք նախարարութեան տոհմը թերեւս իւր անուան մէջ Ուրարտեան ցեղերից մէկի խուլ յիշատակն պահած է » ։ Կարծեմ թէ մենք աւելի իրաւամբ կրնամք

իրեն ըսել թէ՝ ինք երբէք հիմք չունի այդ ենթադրութիւնն ընելու, և աւելի հաւանական է որ սեպաձեւ արձանագրութեանց Իրդուշանի բառն եղած ըլլայ Որդուշնիքն, որպէս կարծէ Տիար Բ. Բասմաջեան (Բանասէր Հանդէս 1902 էջ 251)։

Մենք կրկին Սէյսի հետեւողութեամբ Նաիրի՝ «Գետք կամ Գետոց աշխարհ» կը նշանակէ ըսած եմք։ Մեր քննադատն ըստ Փռ. Տելիչ և Վինքլէռ ասորեստանագէտներու սխալ կը համարի այդ թարգմանութիւնն։ Արդ կը հարցնեմ Տիար Բ. Խալաթեանցի թէ՝ ինչո՞ւ Սէյսի թարգմանութիւնն սխալ կը համարի և Փռ. Տելիչինն ու Վինքլէռինն ուղիղ։

ԺԱ. — Նաիրիին համար ըսած եմք թէ՝ կը համապատասխանէ «Խորենացւոյ Աղձնիք և Ծոփք նահանգաց» յաւելլուլ ի ծանօթութեան (էջ 4) թէ՝ Սաղմանասարէն առաջ Նաիրին շատ մեծ էր և մինչ Բարձր–Հայք ու Վանայ ծովն կը ձգուէր»։ Տիար Խալաթեանց կ'առարկէ թէ՝ «Նաիրին շատ աւելի մեծ էր ու երբեմն Վանայ ծովի արեւմտեան ափերից մինչեւ Ուրմիոյ ծովից արեւմուտքն կը ձգէր» առանց նկատի առնելու մեր ծանօթութիւնն, որ գրեթէ նոյնն կը հաստատէ։

ԺԲ. — Մենք գիտնոց մեծամասնութեան հետ Մուսասիր երկրի համանուն քաղաքն Մուշն համարած եմք. նոյն իսկ Բրօֆ. Գ. Խալաթեանց[1] բաւական հաստատ կերպով ընդունուած աշխարհագրական անուններու կարգն կը դասէ Մուսասիրի Մուշ ըլլալն։ Կրնայ ըլլալ որ Մուսասիրն ըլլայ մի այլ քաղաք, սակայն Բ. Խալաթեանցի տուած փաստերն անզօր են զայն փոխադրելու համար մինչ Ասորեստանեայց սահմանագլուխն, զի ընդ մէջ Մուսասիրի և Ասորեստանեայց Նաիրիի երկիրն կայ։ Եթէ իր տուած օրինակաց մէջ Ասորեստանեայց վեհապետներն կրցած են ընդհուպ Մուսասիր մտնալ՝ զի արդէն Նաիրին իրենց հպատակեցուցած էին, և իրենց երկրին կցած։

ԺԳ. — Մենք ըսած եմք թէ՝ Եգիպտացիք 16րդ դարուն Թուտմէս Գ.ի օրով (1560 Ն. Ք.) տիրեցին և մեր երկրին ու դար մը վերջ 1440ին ատեններն անտի քաշուեցան։ Մեր ընդդիմախօսն կ'ըսէ թէ՝ «Եգիպտացւոց քաղաքական ազդեցութիւնն Հարաւային Ա-

1. «Հին հայաստանի մի քանի աշխարհագրական անուններու մասին . . .» յօդուածն, Բանասէր 1900 պրակ Դ։

սորիքից հեռու չանցաւ »։ Պատմագէտք՝ յորս և Մասքերօ, Թուտմէս Գ.ի Հիւսիսային Ասորիքն գրաւած ըլլալն կ'ընդունին, զի տիրած Ռօտենու աշխարհն Ասորւոց և Միջագետաց հիւսիսային կողմերն կ'իյնայ։ Աւելի վերերն եղած ըլլալուն մասին որոշ տեղեկութիւնք կը պակսին. սակայն երբեմն պատմաբանք որպէս Բրագշ ի շարս այս աշխարհակալի տիրած երկրաց յիշատակուած Ռմէնէնն Արմենեան ըլլալն կ'ենթադրեն։

Մինչեւ որ հաստատուն ապացոյցներ չունենամք Ռմէնէնի բուն նշանակութեան մասին չեմք կրնար հրաժարիլ այս կարծիքէն, մանաւանդ որ մենք Եգիպտական քաղաքակրթութեան հետքեր կը տեսնեմք ի մեզ, որպէս ի ստորեւ պիտի ըսեմք։ Մեզ հետ է այս մասին ի մերայնոց Տիար Բասմաջեան (Բանասէր, 1899 Գիրք Ա.)։

ԺԴ. — Ըսած եմք թէ՝ Հայկական իշխանութիւնք 9րդ դարուն դաշնակցական միութիւն մը կազմած էին իրենց գլուխ ունենալով Արամէ՝ Ուրարտոյ թագաւորն։

Մեր քննադատն կը մերժէ ընդունիլ մի ազգային դաշնակցութիւն յառաջ քան Սարդուրիս Ա. և Արամէի յաղթուիլն անոր իշխանութեան իսպառ բարձումն չնշանակեր կ'ըսէ։

Եթէ արդարեւ այսպիսի դաշնակցութիւն մը գոյութիւն ունեցած չըլլար՝ ինչպէս Նաիրիի եւ այլ փոքր իշխանութիւնք աղջի բերան այնչափ ուժգնօրէն դիմադրած կ'ըլլան Սաղմանասար Բ.ի, եւ ինչպէս Արամէ՝ լոկ արքայիկ մը՝ կը յաջողի ճակատիլ Ասորեստանեայց վեհապետին դէմ, ու կը պարտաւորէ զայն աւելի կարեւորագոյն բանակներով իր վրան գալու։ Խուբուշկուն՝ Նաիրիի վիճակներէ մին՝ իր համանուն ամուր քաղաքուն անշուշտ այս դաշնակցութեան վրայ յենլով յանդգնեցաւ դիմադրել Ասորեստանեայց զօրաւոր բանակին։

Նաիրիի մէջ Խուբուշկիու գլխաւոր քաղաքի մը գոյութիւնն՝ երբէք պատճառ մը չէ Արամէի այս դաշնակցութեան գլուխն գտնուած ըլլալուն, եւ ոչ ալ Արամէի մահուան չյիշատակուիլն, ու անոր Աստուածոց գերի տարուած չըլլալն կարող է Արամէի իշխանութեան խափան բարձուած ըլլալուն մի ապացոյց համարուիլ։

Այս դաշնակցութեան մասին մեզ համակարծիք է եւ ի մերայնոց Հայր Սանդալճեան [1]. իսկ Արամէի չարաչար յաղթութեամբ իր

1. Հանդէս ամսօրեայ 1901ի Մարտ—Ապրիլ թիւն։

ցեղի հարստութեան վերջ գտնելուն մասին մեզ կը ձայնակցին՝ վերոգրեալ մերազնեայ գիտունքն զատ Տիար Բասմաջեան[1] և եւրոպացի պատմագիրք յորս և Մասբերօ[2]։

Մեր քննական Արամէի համար կ՚ըսէ թէ՝ «Արամէն յանկարծակի հանդէս է գալիս պատմութեան մէջ և նոյնչափ յանկարծակի անհետանում»։ Զարմանալի է արդարեւ Բ. Խալաթեանցի գաղափարն։ Կարելի՞ է միթէ կարծել թէ յանկարծ երեւան ելած որ և է անձ կարենայ իշխանութիւն մը հիմնել, ու այնչափ զօրաւոր ըլլալ՝ որ չափուի բազմավարեան հզօր կայսրութեան մը բանակներուն հետ։ Եթէ իրօք է այդ՝ պէտք է զայն ի շարս հրաշից դասել և Արամէն աշխարհի ամենէ մեծ վարչագէտն ու պատերազմիկն հռչակել, և կարծեմ ի պատմութեան դեռ այդպիսի մի օրինակ տեսնուած չէ։ Արդարեւ Արամէի նախորդաց անունն մեզ անծանօթ է, սակայն գիտեմք թէ՝ Ուրարտացիք ԺԲ. դարուն իսկ չափուած են Թագղաթ Փաղասար Ա.ի հետ և այդ հզօր Ասորեստանցւոյն դիմադրելու համար ար-

1. Բանասէր 1902 Յունիս։
2. Histoire ancienne pag. 427.

դէն բաւական կազմաւորեալ իշխանութիւն մը ունեցած ըլլալու էին[1] ։

ԺԵ. — Մենք ալ Ձեզ հետ կը հարցնենք թէ ո՞վ է Լուդիպրին. չենք յանդգնիր զայն Թագաւոր ենթադրել և Արամէի յաջորդ, ինչպէս կ'ընեն Սէյս և Հայր Սանդալճեան։ Կը կարծենք շատերու հետ թէ՝ սա մի այլ ցեղի կը պատկանի և որոյ զաւակն Սարիդուրիս Ա. մի տարբեր հարստութեան հիմնադիրն է, որ շուրջ 828ին ատեններն իր աթոռն Տուսպաս (Վան) փոխադրեց։

ԺԶ. — Բ. Խալաթեանց չներեր մեզ որ Խորենացւոյ խօսքն ընենք, ու անոր ներկայացուցած մի քանի հայկազն իշխանաց՝ սեպաձեւ արձանագրութեանց Բիայնայի թագաւորաց հետ նոյնութիւնն հաստատել ջանանք, ինչ որ մեզմէ առաջ ուրիշներ ալ ըրած են. ո՛չ, նա կը պահանջէ որ մեր պատմահօր անունն իսկ չտանք. սակայն մենք երբ մեծ նմանութիւններ կը տեսնանք մեր պատմահօր գրածին և վիմագրոշմ արձանագրութեանց իշխաններու միջեւ՝ չենք կարող զայնս երկուան չհանել, և նորութեան

1. Տես առ այս Տիար Կ. Բասմաջեանի Note an the van Inscription յօդուածն Journal of the royal Asiatic Societyի 1897ի Յուլիսի պրակին մէջ։

հետեւած ըլլալու համար բարձիթողի ընել Խորենացին, թող որ մեզնից առաջ այդ անուններու ոմանց նոյնացումն ըրած են արդէն ուրիշներ։ Նիկոլսկին արդէն Արգիշտիսն Արագած կը համարի և որ արդարեւ Արմենակայ երկրորդ անունն է ըստ Խորենացւոյ։ Սարիտուրիս Բ.ի Արամայիս, Ռուսա Ա.ի Հրաչեայ, և Ռուսա Բ.ի Սկայորդի ըլլալուն համար չունենալով բաւական զօրեղ փաստեր՝ արդէն հարցական նշաններով դրած եմք (էջ 12, 13, և 14)։

ԺԷ. — Քսենոփոնի՝ Կիւրոսի խրատ անուն գործն շատեր վէպի ձեւօք իրական պատմութիւն կը համարին. ինչո՞ւ մենք չօգտուիմք անկէ, մանաւանդ երբ շատ մասերու մէջ համաձայն է նա մեր պատմահօր աւանդածին։ Քսենոփոն Տիգրանի մասին կը խօսի իբր մի արքայազուն իշխան՝ առանց տալու անոր թագաւոր հօր անունն՝ զոր Երուանդ կ'անուանէ մեր պատմահայրն։ Ինչո՞ւ Քսենոփոնի այդ գործէն՝ իբր ժամանակակից մի երկէ՝ չօգտուիմք, ու չջանամք նուազ ամբողջացնել Խորենացւոյ այդ մասին պատմածներն, նամանաւանդ երբ անոնց միջեւ նմանութիւն և համաձայնութիւն կը նշմարեմք։

Նոյնն կրնամք ըսել և Վահագնի համար, որոյ գործերն մեզ կը պատմեն սեպաձեւ արձանագրութիւնք, առանց անոր անունն տալու, զոր մեզ կ'աւանդէ մեր պատմահայրն։ Այդ քաջարի հայկազն իշխանն՝ ըստ սեպա-գիր արձանագրութեանց իսկ՝ կը դիմադրէ ու երիցս կը յաղթէ Դարեհ Առաջնոյ անյաղ-թելի բանակին. և միայն Պարսից արքայից արքային 4րդ արշաւին տեղի կու տայ, սա-կայն փորձելով միշտ թօթափել իր լուծն։

Այսպիսի յանդուգն ու կորովի իշխանի քաջագործութիւնք կ'արժէր որ Աստուածացը-նէին զայն և ինչ որ ըրաւ ժողովուրդն յետ անոր մահու։ Եւ միթէ սա սովորաբար տես-նուած մի երեւոյթ չէ քաջարի իշխաններու համար, և միթէ Ներսէհի և Վահագնը դի-ցաբանական և առասպելական համարել՝ պաշտուած ըլլալուն համար։ Գուցէ այս դիւցազնին բուն անունն Վահագն չէր, այլ ապա իր քաջագործութեանց համար տրուե-ցաւ իրեն այս անունն կամ մականունն, որ այնչափ կը նմանի Աւեստական վերիտրա-կային կամ վետական Ագնիին կամ Վահ-Ագնիին որ պատերազմի ու յաղթութեան ոգին կը ներկայացնէր, և որոյ մասին եր-գեր հիւսուեցան ու երգուեցան։

ԺԸ. — Վահագնի իբր յաջորդ՝ Խորենացւոյ տուած իշխանաց շարքին՝ մինչեւ Վահէի համար ըսած եմք որ հաւանականաբար Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան կողմն Երասխի և Կուրի հովտաց միջեւ կ'իշխէին. զայդ ցոյց տան Յունաց պատմիչներու խօսքերն [1], մի և նոյն գրութիւններէ այնպէս կ'երեւի թէ՝ սոքա հարկատու էին պարսիկ իշխանութեանց որ շատ զօրաւոր էր այդ ատեններն, և նոյն իսկ Հայաստանի հարաւային և արեւելեան մասերուն տիրած էին ու զայնս կցած իրենց իշխանութեան՝ որոյ 11րդ Նահանգն կը ներկայացնէին ։

ԺԹ. — Ազգի մը քաղաքակրթութեան պատմութիւնն բնականաբար կը բաժնուի այնչափ ժամանակամիջոցի՝ որչափ անգամ որ իրեն տիրող և կամ իրեն հետ երկար ատեն շփում ունեցող ժողովրդեան մը ազդեցութիւնն կրած է։ Արդ՝ գործիս պատմական մասին մէջ քանի որ տեսանք թէ՝ հաւանականաբար ԺԴ դարէն մինչ ԺԶ եգիպտական տիրապետութեան տակ գտնուած եմք, ԺԵ.էն մինչ Ի Ասորեստանեայց հետ

1. Մ. Պալասանեան պատմ. Հայոց էջ 63. և Տիեզերական պատմութիւն Հայր Գաթրճեանի։

Նոյնն կրնամք ըսել և Վահագնի համար, որոյ գործերն մեզ կը պատմեն սեպաձեւ արձանագրութիւնք, առանց անոր անունն տալու, զոր մեզ կ'աւանդէ մեր պատմահայրն։ Այդ քաջարի հայկազն իշխանն՝ ըստ սեպագիր արձանագրութեանց իսկ՝ կը դիմադրէ ու երիցս կը յաղթէ Դարեհ Առաջնոյ անյաղթելի բանակին. և միայն Պարսից արքայից արքային 4րդ արշաւին տեղի կու տայ, սակայն փորձելով միշտ թօթափել իր լուծն։

Այսպիսի յանդուգն ու կորովի իշխանի քաջագործութիւնք կ'արժէր որ Աստուածացընէին զայն և ինչ որ ըրաւ ժողովուրդն յետ անոր մահու։ Եւ մի՞թէ սա սովորաբար տեսնուած մի երեւոյթ չէ քաջարի իշխաններու համար, և մի՞թէ Ներսէհ և Վահագնը դիցաբանական և առասպելական համարել՝ պաշտուած ըլլալուն համար։ Գուցէ այս դիւցազնին բուն անունն Վահագն չէր, այլ ապա իր քաջագործութեանց համար տրուեցաւ իրեն այս անունն կամ մականունն, որ այնչափ կը նմանի Աւեստական վերիտրակաին կամ վետական Ագնիին կամ Վահ–Ագնիին որ պատերազմի ու յաղթութեան ոգին կը ներկայացնէր, և որոյ մասին երգեր հիւսուեցան ու երգուեցան։

ԺԸ. — Վահագնի իբր յաջորդ՝ Խորենացւոյ տուած իշխանաց շարքին՝ մինչեւ Վահէի համար ըսած եմք որ հաւանականաբար Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան կողմն Երասխի և Կուրի հովտաց միջեւ կ'իշխէին. զայդ ցոյց տան Յունաց պատմիչներու խօսքերն[1], մի և նոյն գրութիւններէ այնպէս կ'երեւի թէ՝ սոքա հարկատու էին պարսիկ իշխանութեանց որ շատ զօրաւոր էր այդ ատեններն, և նոյն իսկ Հայաստանի հարաւային և արեւելեան մասերուն տիրած էին ու զայնս կցած իրենց իշխանութեան՝ որոյ 11րդ Նահանգն կը ներկայացնէին։

ԺԹ. — Ազգի մը քաղաքակրթութեան պատմութիւնն բնականաբար կը բաժնուի այնչափ ժամանակամիջոցի՝ որչափ անգամ որ իրեն տիրող և կամ իրեն հետ երկար ատեն շփում ունեցող ժողովրդեան մը ազդեցութիւնն կրած է։ Արդ՝ գործիս պատմական մասին մէջ քանի որ տեսանք թէ՝ հաւանականաբար ԺԶ դարէն մինչ ԺԵ եգիպտական տիրապետութեան տակ գտնուած եմք, ԺԵ.էն մինչ Է Ասորեստանեայց հետ

1. Ս. Պալասանեան պատմ. Հայոց էջ 63. և Տիեզերական պատմութիւն Հայր Գաթըրճեանի։

շարունակական շփումներ ունեցած եմք, ապա Մարա–Պարսկական կայսրութեան, Հուսկ ուրեմն Մակեդոնացի Յունաց ու անոնց յաջորդէից, ուստի և մեր ուսման առարկայ միջոցն պարտիմք բաժնել այնչափ ժամանակամիջոցներու՝ չմոռնալով և յառաջ քան եգիպտական տիրապետութիւնն իբր նախնական ժամանակ յիշատակել։

Այս վեց շրջաններէ առաջնոյն մասին խոստովանելով մեր տգիտութիւնն, մի քանի հաւանական ենթադրութիւններ միայն ըրած եմք երկրի քաղաքական վիճակին և ժողովրդեան կրօնի մասին։ Գալով երկրորդին՝ զոր չընդունիր մեր քննադատն, զի ինչպէս տեսանք եգիպտական տիրապետութեան մը գոյութիւն իսկ չգոյ կը համարի. իսկ անոնց հմտութեան և հաւատալեաց ի մեզ թողած հետքերու գալով՝ մեր ցոյց տուած օրինակներն ու ըսածներն զօրաւոր չգտնար, առարկելով թէ՝ զարեջուրի պատրաստութիւնն Ասորեստանեայք ալ գիտէին (զոր ըստ մեզ մի և նոյն տիրապետութեան ատեն յեգիպտացւոց ուսան), թէ՝ կենդանապաշտութիւնն ամէն նախնական ժողովրդեան մէջ կար, բայց կը լռէ մեր երրորդ և զօրաւոր փաստի համար, այն է սօթական կամ Շնիկ աստեղ շըր-

ջանի հմտութեան նկատմամբ, զոր ուսած և որդեգրած են Հայք յԵգիպտացւոց և զայն Հայկայ շրջանէ անուանած են։

Առանց քաղաքական շփման՝ չենք կարող երեւակայել մի այլ միջոց՝ որով կարելի ըլլայ Եգիպտացւոց տոմարագիտական հմտութիւնն մեզ անցնիլ։ Աւելի բնական էր որ մենք մեր դրացի Ասորաբաբելական ազգաց տոմարական դրութիւնն ընդունած ըլլայինք քան թէ՝ Եգիպտացւոցն, այնչափ հեռու ազգի մը, նամանաւանդ որ մեր դրացիներն ոչ նուազ քան եգիպտացիս աստեղագէտք և տոմարագէտք էին. և առ այս ԺԶ. դարէն սկսեալ մեզ հետ դար մը եգիպտական լուծն կրելով հանդերձ՝ նախապատիւ համարեցին իրենց ազգային տոմարն շարունակել՝ քան որդեգրել տիրող ազգինն. սակայն նոյնն եղած չէ հաւանականաբար մեզ համար, որ զուրկ էինք դեռ գուցէ տոմարական հաստատուն դրութիւն մ'ունենալէ։

Ի. — Բ. Խալաթեանց կ'ընդունի Ասորաբաբելական քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնն, սակայն չկարծեր թէ՝ դա ԺԵ դարէն սկսած է, և աւելի ուշ ատեններէ կ'ենթադրէ։ Քանի որ Ասորեստանեայց արքայից դէպ հիւսիս առաջին արշաւն կը

սկսի ոչ թէ Տիգլատ Փալասարով՝ ինչպէս կ'ըսէ մեր քննադատն՝ այլ անկէ առաջ և նոյն իսկ Սաղմանասար Ա.ի (1330–1310) Նաիրիի և Մուսասիրի տիրապետելու փորձէն ալ առաջ՝ Ասուրուբալլէտի օրով (1400) որ տիրած է Սուբարի երկրին։ Այս երկիրն ըստ Հ. Սանտալճեանի «Ծոփաց աշխարհին միջին մասն» կը ներկայացնէր։ Ուստի գոնէ այս ատեններու շփումներն կրնային Ասորաբաբելական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան արշալոյսն համարուիլ։ Արդէն մենք խոստովանած եմք թէ՝ այդ յարաբերութիւններն սերտ չէին Թ. դարէն առաջ (էջ 21)։

ԻԱ. — Մենք ըսած եմք թէ՝ Ասորաքաղդէական «կրօնն մեծ ազդեցութիւն գործած ըլլալ կը թուի. զի ի Հայս կը հաստատեմք այս շրջանին մէջ գրեթէ Ասորեստանեայց նման Աստուածութիւնք։ Այդպարեւ անոնց բարձրագոյն երրորդութիւնն Սին, Շամալ, և Ռամանու ի մեզ ներկայացեալ կը տեսնեմք Խալդի, Արդենի և Տէիշբա անուանց տակ։ Ասոնց երկու վերջնոց մասին կասկած չկայ, թէ ի Մեզ և թէ Ասորեստանեայց համար Արեգական և Մթնոլորտի ներկայացուցիչ Աստուածութիւններ են։ Գալով առաջնոյն Խալդիին՝ որ մեր նախահարց

բարձրագոյն Աստուածութիւնն էր՝ Թէպէտ Լուսնոյ Աստուած ըսած չէ, սակայն մէկ կողմանէ դիտելով Թէ՝ այս երրորդութեան երկու անդամներն նոյն են Ասորաբաբելացւոց Աստուածութեանց հետ, ենթադրեցինք Թէ՝ երրորդն ալ համարժէք եղած ըլլայ. Նամանաւանդ որ շատերու կողմանէ Հայք Լուսնապաշտ անուանեալ են, որով և ոմանք նոյն իսկ Արմինի բառն եբրայեցերէնով Ար-Մինի՝ Լեառն — Լուսնի Թարգմանած են։

Մեր քննադատի յիշեցուցած Սիլարդի Լուսնի Աստուածութիւնն յիշատակած եմք յէջ 22 Սըլդառիտիս անուանելով զայն, որ Թէպէտ Ասորեստանեայց Լուսնի գաղափարանիշով կը գրուի, սակայն Թէ մի գուցէ անոր մի ստորոգելիքի ներկայացուցիչն ըլլայ ի մեզ։

Ասորեստանեայց կրօնի խոր ազդեցութեան ապացոյց չէ՞ նաև մոլորակ Աստուածոց ի Մեզ հաւանական ընդունելութիւնն՝ որոնց միայն Լուսնթագի ներկայացուցիչ Մարդուկի շուներն՝ Ասորեստանեայց «կենդանացուցիչ դիակացն» մեր պատմագրաց մէջ Ցարալէզ անուամբ կը ներկայանան, մի և նոյն յատկութեամբ։

ԻԲ. — Տիար Խալաթեանց «վերջին աս-

տիճանի չոր ցամաք » կը գտնէ Ուրարտեանց արուեստներու ընդհանուր պատկերն ։ Քննադատս կը մոռնայ արդեօք՝ թէ՝ Նախափորձ ծրագիր մ՚է մեր գծածն, ու վերջապէս մեր ու այս գրած տողերն մէջ բերելով կը յաւելու թէ՝ գոնէ չեմ յիշատակած « Մինուասի հռչակաւոր ջրանցքներն ». սակայն թող ներէ մեր ընդդիմախօսն որ իրեն յիշեցնեմ թէ՝ Մինուասի կամ իր մօտ շինածներն աւելի ջրմուղներ էին և որք երկիցս յիշատակուած են, մին նոյն իսկ իր մէջ բերած հատուածի մէջ, և միւսն էջ 12, սապէս. « սորա (Մինուաշ) թագաւորութեան առաջին տարիներն՝ մայրն Թարի-րիաշ իբրև խնամակալ կ՚աջակցի իր զաւկին, ու այդ միջոցին շինել կու տայ Տոսպայ նշանաւոր ջրմուղները՝ զորս Շամիրամայ կը վերագրեն »։

Քարաժայռից մէջ փորուած սենեակներն հեռի են ճարտարապետական և գեղարուեստական մեծ նշանակութիւն ունենալէ, և յայտնի չէ թէ դոքա արքայից գանձարաններ էին, ապաստանարաններ, թէ գերեզմաններ։

ԻԳ. — Մեր քննադատն կ՚առարկէ թէ՝ սեպաձեւ արձանագրութեանց մէջ յիշուած յատուկ անուններու հաւանական արժէքով

ցանկին մէջ կան անուններ՝ որք զուրկ են «նոյն իսկ արտաքին նմանութիւնից» և այդ անուններն են Ուշի դուինի = Օշական, Ուիլիտու = Ուտի, Արգիստինիլի = Արագածոտն, Ուիշուանի = Ուշտունի։

Սակայն Տիար Խալաթեանց պէտք է գիտնայ թէ՝ այդ անուններու համարժէքութիւնն արդէն ընդունուած է շատ մը գիտնոց կողմանէ, յորս և իր ստէպ յիշատակած գիտունն Նիկոլսկի, որոյ «Բեւեռագիր արձանագրութիւններ Ռուսաց Հայաստանում» գործոյն Պրօֆ. Խ. Ցովհաննէսեանցի կողմանէ քաղուածաբար թարգմանութիւնն հրատարակեալ ի «Բազմավէպ» հանդիսի, և ի մանաւոր տետրակի (էջ 63) Ուշիտուինի՝ Օշական, և Ուիլտուի՝ Ուտի ըլլալն իբր ընդունուած ճշմարտութիւններն կը հրատարակէ։ Հեղինակն Արգիստինիլիի՝ Արագածոտն ըլլալն նոյն գործի մէջ ընդ երկար գրելէ ետք՝ իբր եզրակացութիւն կ'ըսէ (էջ 41) «Ուրեմն շատ բնական է սոյն բառի մէջ տեսնել Ուրարտական Արգիշտի (Aragatz) ի Հայացումն, իսկ Արագածոտնի մէջ Argistihina»։ Գալով Ուիշուանի = Ուշտունի ըլլալուն՝ Նիկոլսկի (էջ 63) հարցական նշանով կը յայտնէ իր կասկածն, սակայն զայդ ա-

ւելի հաստատական կերպով կ'ընդունի Տիար Բասմաջեան[1] և որ շատ յաջող կրնայ համարուիլ։

Այս առթիւ մեր հմուտ Բանասէրի մասին Ձեր անարգական տողերուն նկատմամբ չեմ իսկ պատասխաներ, զի նա երբէք ինձ պէտք չունի իր դատն պաշտպանելու համար։

ԻԴ. — Մենք մեր խնդրոյ առարկայ գրութեան մէջ եզրակացութիւնն միայն տուած եմք մեր «Ծագումն Հայ տառից» գործի, յորում ապացուցած եմք թէ՝ մեր այժմու գրերն փոքր ինչ ձեւափոխեալ Փիւնիկ գրեր են՝ մեծ մասամբ՝ որք վաղ ժամանակաւ մուտք գտած են ի մեզ և գործածուած, զորս կատարելագործեց ապա Մեսրոպ ու անոնց վրայ մի քանիներ՝ մեր դրացի ազգերէն առաւ ու այսպէսով մեզ տուաւ մի կատարեալ այբբենարան։ Մեր պատմական ուրուագծի մէջ ըսած եմք թէ՝ այդ գրերն Փիւնիկեայէն մեզ անցան ձեռամբ Արեւմտից եկող եկ ժողովրդեան՝ ուր արդէն այդ Փիւնիկ—Փռիւքական գրերն ի գործածութեան էին՝ որպէս կը տեսնուի Դ.րդ դարուն (Ն. Ք.) Արեւմր-

1. Բանասէր, 1902 Հոկ.։

տեան Հայոց վրայ իշխող Թիւրպագ իշխանի դրամներուն վրայ ։ Մեր ընդդիմախօսն առանց մեր տուած փաստերն հերքելու և մեր առ այդ գրած բուն գործին մէջ տրուած ապացոյցներն ցրելու, բացագանչութիւններով մեզմէ պարզ և անդրդելի ապացոյցներ կը պահանջէ․ այս առթիւ անցողակի հարուած մը տալով և Տիար Բասմաջեանի՝ որոյ կարծիքն յիշատակած էինք այս մասին։

ԻԵ․ — Մակեդոնացւոց ու ապա Սելեւկեանց ու իրենց յաջորդներու շուրջ մէկ ու կէս դար մեր երկրի վրայ տիրելովը՝ անշուշտ այդ ժամանակամիջոցին իրենց յոյն քաղաքակրթութեամբ ու պաշտօնական լեզուաւ՝ ազդեցութիւն մը ներգործեցին, որ անշուշտ շատ աւելի զօրացաւ ապա Դ․ դարուն՝ քրիստոնէութեան ի մեզ պաշտօնապէս մուտքով, յոյն կղերէ ի Մեզ գործունէութեամբ և աւելի ուշ Հայ ուսանողութեան Յունաց իմացական զարգացման կեդրոններն դիմելովը, որ այնչափ սովորական եղաւ ապա Ե․ դարուն։

*

Յուսամ թէ մեր համառօտ պատասխանն

համոզկեր եղաւ թէ մեր յարգելի քննադատին, և թէ բանասէր հասարակութեան։

Կը սիրէինք որ այսպիսի ծանրակշիռ խնդրոց մէջ բանասէրք միմեանց օժանդակէին գործոյն մեծ գիծերն քննադատելով և լուսաբանելով, և ոչ թէ մանրամասնութեանց և երկրորդական հարցերու մէջ տեսնուած առ երևոյթս թերութիւններն և կարծեաց տարբերութիւններն խծբծելով՝ ապարդիւն վիճաբանութեանց տեղի տային։

Կը կնքեմք ներկայս յիշեցնելով մեր յարգելի քննադատին ֆրանսական սա առածն «La critique est aisé et l'art est difficile»։

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻՆ

ՆՈՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ ՄԸ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵՑ

Հ. ԼԷՈՆ ԱԹՃԵԱՆ

Ի ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԷ

ՎԵՆԵՏԻԿ

ՏՊԱՐԱՆ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ

1916

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՈՅ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻՆ

ՆՈՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ ՄԸ

Փարպեցւոյ «յառաջաբանին» առաջարկած նոր ընթերցմանս դասաւորութեան ժամանակ, առջեւս ունէի իբրեւ բնագիր Գ. Տէր–Մկրտչեանի եւ Ս. Մալխասեանի ըրած վերջին հրատարակութիւնը (*Տփղիս*, 1904)։

Այս յարգելի երկու բանասէրները ինչպէս որ կ'ըսեն գրքին 7*երորդ էջին ծանօթութեան մէջ, ընդունած են Նորայրի կատարած դասաւորութիւնը՝ որ ի Լումայ գրական հանդէսին* 1896 *տարւոյն Բ գրքին* 309–319 *էջերուն մէջ, եւ անոր դրած չորս ընդհատութիւններն* (lacunes) *մին միայն ընդունելով.... «Մենք հետեւեցինք Նորայր Բիւզանդացու առաջարկած դասաւորութեան որ առ այժմ ամենից հաւանականն է և յաջողը։ Ն. Բ. այս յառաջաբանում չորս տեղում պակասորդ է գրա-*

նում ։ Մենք անպայման պակասորդ ենք նկատում միայն երրորդ տեղում, ինչպէս բացատրած ենք ծանօթութեան մէջ»։

Մեծ. Նորայր յառաջաբանին դասաւորութիւնը կատարելէն վերջ, խօսելով Վենետկի Մխիթարեանց Ղազար Փարպեցւոյ պատմութեան երեք տպագրութիւններուն վրայ, զանց չըներ հեգնել մանաւորապէս Գ. տպագրութիւնը. (Լումա էջ 316)... «երրորդ տպագրութեան կարևորութիւնը յոյժ մեծ է, քանզի բնագրին այլայլութեանցն և խանգարմանց չափ չի կայ, սկսեալ ի յառաջաբանէն»։ Եւ այս բացառութեան պակասութիւնը, անշուշտ, որովհետև մեծ տարբերութիւն մը կար իր և Գ. տպագրութեան հրատարակած յառաջաբաններու դասաւորութեանց մէջ և կամ, զոր չեմ կարծեր, Նորայր ուզած ըլլայ հերքել Ե. Մատաթեանի Բ. տպագրութեան[1] առթիւ ըրած գովեստը «Այդ գործով (ձեռագիրները ուղղելու) զբաղուել են մեր մէջ մանաւանդ Վենետկի Մխիթարեան վարդապետները, որոնց ջանքին պարտական ենք ի միջի այլոց Ղազարի վերջին տպագրի մէջ մտցրած բարեփոխութիւնները». (Հանդէս

1. Ղազար Փարպեցի 1873 Վենետիկ. Հրատարակողն Հ. Ալիշան։

Ամսօրեայ 1887 էջ 166)։ Սակայն ի սէր ճշմարտութեան ըսենք որ Գ. տպագրութեան դասաւորութիւնը կը գերազանցէ Նախորդը, և իբրև արդիւնք՝ կրնայ համեմատուիլ մինչև իւր օրերը առաջարկուած ամէն նոր ընթերցման հետ, և եթէ Ե. Մատաթեանի, Բ. տպագրութեան առթիւ, առաջարկած քանի մը դասաւորութիւնները ընդունէր, անպայման նա գերազանցութիւնը պիտի ունենար բոլոր երևցածներուն վրայ[1]։

Արդէն Տփղիսի հրատարակութիւնը արդարութեան պարտք մը կը հատուցանէ երբ կ'ըսէ. «Երրորդ տպագրութիւնը, բացատրութեամբ Պատմութեան Աստուածաշնչի մէջ տպագրուած հատուածների բառական յաջող դասաւորութեան.....» (էջ Դ. սիւն Բ. տող 12-14)։

Սուքիաս Վ. Պարոնեան Բանասէր Հանդէսին մէջ (1899 էջ 267) փորձած է նոր ընթերցում մը։ Իւր ուսումնասիրութեան

1. Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան ևս համակարծիք է ինծ այս մասին։ Բազմավէպի 1904 տարւոյն 52-63 և 129-133 էջերուն մէջ յետ հմտաբար գրչագիրներու բաղդատութեամբ քննադատելու Տփղիսի հրատարակութիւնը, կը մերժէ Նորայր Բիւզանդացւոյ ենթադրած չորս ընդհատուածները։

ընթացքին (էջ 268) այն եզրակացութեան կը յանգի «որ Փարպեցւոյ յառաջաբանը, ցաւալի է ըսել ամբողջ չէ, տեղափոխութիւններէ զատ՝ կրած է նաև կորուստ մը բաւական ընդարձակ։ Անմնաս պահուած են անոր սկզբնական և վերջնական մասերը, և այդ երկու մասանց մէջն է դատարկութիւնը. սակայն բաց ի այդ երկու մասերէն, կը գտնուին նաև քանի մը անկցորդելի մասեր հատուածիկ, որ անշուշտ կորուսեալ մասին կը պատկանին, զորս կորուսեալ թղթոց թեկորներուն վրայ գտնելով խղճաւոր ընդօրինակողը զանց չէ ըրած իր խառնափնդորեայ կոյտին մէջ մէյ մէկ խորշ նոցա եւս շնորհել ըստ պատահման»։

Գարոնեան կը համարի յաղթութեան դրօշը խլել Նորայրի ձեռքէն երբ համեատաբար կ՚առաջարկէ Մխիթարեան Հարց՝ որ եթէ «արժան համարին իրենց նոր տըպագրութեան մէջ զայս մեր ուղղութիւն եւ ընդունել, պիտի համարձակիմք խնդրել որ զայդ նոր տպագրութիւնն ուրածայ հրատարակուի իբր հատորակից «Նախնեաց Մատենագրութեան»։

Նոր տպագրութիւնը կատարուեցաւ ոչ ի Վենետիկ այլ Տփղիս, և Գարոնեանի փափաքին՝ արժանացաւ Նորայր։

Իսկ ես իմ կարգին բանասէրներուն՝

կ՚առաջարկեմ Յառաջաբանին Նոր դասաւորութիւն մը։

Իմ եզրակացութիւնը այն եղաւ որ կարելի է յառաջաբանին ցրուած բեկորները ժողվելով, տրամաբանական և պատմական կարգով մը յօրինել ամբողջ և անպակաս յառաջաբան մը։

Ընթերցողներուն՝ յաջողութեանս վկայութիւնը տալ։

Ա. — Սկիզբն առաջին գրոց պատմութեան Հայոց, որում սկիզբն արարեալ պատմեաց ստուգիւ այրն երանելի Ագաթանգեղոս, ի մահուն Արտաւանայ յԱրտաշրէ յորդւոյ Սասանայ բռնաւոր Ստահրացւոյն. և զդարձ աշխարհիս Հայոց յանգիտութենէ կռապաշտութեան յաստուածգիտութեան ճշմարտութիւն ի ձեռն սրբոյ Նահատակին Գրիգորիսի. յորոյ անուն և զգիրսն անուանեալ կոչեն Գրիգորիսի։

Երկրորդ գրոց սկիզբն արարեալ պատմելոյ ի կարգէ առաջին գրոցն՝ զիրս բազմափոփոխս աշխարհիս Հայոց, զբարեաց և զչարեաց, զվարս և զգործս զարանց սրբոց և զպղծոց,

զժամանակի պատերազմաց և զխաղաղութեան։ Պատմեալ զայս ամենայն Փաւստոս ոմն Բուզանդացի, մինչև ցթագաւորութիւնն Արշակայ (որդւոյ Պապայ, որդւոյ Արշակայ), որդւոյ Տիրանայ, առ որով թագաւորութեամբ բաժանեալ աշխարհս Հայոց՝ պատառեցաւ յերկուս ծուէնս, ըստ օրինակի հնացեալ ձորձոյ։

Եւ աւարտեալ աստանօր զբան պատմութեան իւրոյ՝ մնացուցեալ հանգոյց. զոր անուանեալ կոչեն զանուն գրոցն Հայոց Պատմութիւն։

«Երրորդ պատմութիւնս այս ի կարգէ նորին գրոց չարադրեալ տըկարութեանս մերում. յոր հարկաւորեալ հրամանաւ իշխանաց և բանիւ սուրբ Վարդապետաց՝ տուաք զանձինս յայսպիսի գործ կարևոր, չիշխեցեալ ընդդիմանալ, յիշելով ի Ս. Գրոց զսպառնալիսն անհնազանդից որդւոցն, և զորս գրէ՝ ներողութիւն հնազանդից և հաւանելոց. կարգել մի ըստ միոջէ զիրս և զգործս, զբազմայեղանակ դիպմունս Հայաստան աշխարհիս, բաժանմանց յերկուս թագաւորութիւնս։

Երկու թագաւորութեան բաժանումն ըլլալէն վերջ, շատ տրամաբանական էր որ Փարպեցին մասնականի իջնելով ըսէր թէ իշխաններէն ոմանք մնացին իրենց բնիկ տէրերուն (Արշակունեաց) ծառայութեան մէջ, ուրիշները օտար թագաւորներու լուծը ընտրեցին. մէկ խօսքով այն ամէնը որ պիտի կազմէր իր պատմութեան էջերը[1]. *Հետեւաբար*

էջ 3 տող 22

կալ ոմանց ըստ աստուածային հրամանատարութեան ի հնազանդութիւն բնիկ իւրեանց Արշակունի թագաւորացն և այլոց ծառայել կամաւ օտար թագաւորացն՝ ի կորուստ անձանց և աշխարհիս, որք ի միաբանելն տեսանէին զԱստուծոյ օգնականութիւնն յանձինս և յաշխարհս, և ի քակտելն և ի պառակտելն՝ զվնաս և զկորուստ յանձինս և յաշխարհս[2]։

1. *Փարպեցւոյ Գ. տպագրութիւնը Վենետիկ* 1891. *Նորայր և Պարոնեան անփոփոխ կը պահեն այս գլուխը. Մատաթեան միայն ինծի հետ կը համաձայնի այս հատուածիս դասաւորութեան մէջ։*

2. *Նորայր պակաս մը կը դնէ այս տողերէն վերջ. և կը շարունակէ* Որում երկրորդգրոցն անուանեն զոմն պատմագիր *են*։

Այս տեղաւորութենէ վերջ շատ աւելի յարմար կը կապակցի ընդհատութիւննիս

էջ 2 տող 7

Եւ ի վիճակէ բաժնոյ անօրինացն արանց քաջաց, ի տոհմէ Նախարարացն Հայոց, տալ զանձինս անհամարս ի նահատակութիւնս ի վերայ ուխտին սուրբ եկեղեցւոյ և կիսոց համբերել կապանաց և բանդից վասն երկնաւոր յոյսոյն բազմաժամանակ տևողութեամբ. հեղուլ և քահանայից ընտրելոց Աստուծոյ և ճշմարտապէս հովուաց՝ զարիւն ի պարանոցաց իւրեանց ի վերայ ընտրեալ բանաւոր հօտին Քրիստոսի և ոմանց յընկերակցաց Նախարարացն և յայլ ազատ մարդկանէ՝ դառնալ յետս յուխտէ սրբութեանն, և անշէջ յաւիտենից հրոյն լինել լուցկիք, պատրաստելոյն սատանայի և նորին արբանեկացն ։ Եւ գրել զայս ամենայն մինչև ցօր սկզբան Մարզպանութեան Հայոց Վահանայ Մամիկոնէից տեառն և մեծի զօրավարին Հայոց և Մարզպանի. և դադարեալ հանգուցից յայնմ տեղւոջ զբան վաստակոց պատմութեանց այսոցիկ։

Բ. — Ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոցն պատմագրացն Հայոց անցի. յորոց ըստ յերկար ընթերցողութեան գտի ի նոցանէ զժամանակաց և զդարուց աշխարհիս Հայոց բազմադիմի յեղափոխութիւնս, յստոյգ և յանսխալ կարգաւորութենէ Առաջին դրոցն, զոր յարմարապէս պատմեալ ծանոյց մեզ երանելին Ագաթանգեղոս, այր բանիբուն գիտութեամբ և լի ամենայն հրահանգիւ, ստուգաբան ի կարգադրութիւն ճառից և յարմարագիր ի պատմութիւնս ասացուածի իւրոյ:

Սա զնուազումն թագաւորութեան Արշակունւոյն Արտաւանայ և զզօրանալն Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ ստուգապէս յօրինուածով կարգեալ դրոշմեաց, զքինախնդրութիւնն Խոսրովու և զտարակուսանս գոռոզացեալ Ստահրացւոյն. զխորհուրդն և զխոստմունսն գտողի հնարս յաղագս մահուն Խոսրովու, զխորամանկութեանն զմտածութիւնն Անակայ, և զսպանումն ի նմանէ զնորուն Խոսրովու՝ նենգաւոր խաբէութեամբ. զմատնումն յայնմհետէ զաշխարհիս Հայոց ի ձեռս թագաւորութեան օ-

տարի. զփախուցանել դայեկացն զոր-
դիս Խոսրովու յօտարութիւն առ ի
յապրուստ. զհսկայաբար միւսանգամ
զդարձն Տրդատայ և զյաղթող մար-
տիւ ունելն զիւրոյին զնախնեացն քա-
ջաբար զթագաւորութիւնն. զդիմելն
առ նա սրբոյն Գրիգորի՝ զհեշտ պաշ-
տաման տենչիւ, զնահատակութիւն
Նորին սրբոյն, և թէ որպէս տարաւ
անպատուստ և անբաւ բազում չար-
չարանացն. զառաւելապէս օգնակա-
նութիւնն Քրիստոսի, որ ցուցաւ ի
վերայ սրբոյն ի հիացումն զեռևս մո-
լորեալ մարդկան. զհամբերութիւն
տևողութեանն այնչափ ամս ի վիրա-
պին, որ պահէր զնահատակն ի գործն
Հայոց. զեկս սուրբ կուսանացն ի
Հռովմայեցւոց քաղաքէն, և զհեղումն
մարտիրոսական արեանն ի Վաղար-
շապատ քաղաքի, յոռոգումն դալա-
րութեան գոսացելոց դիւոց մարդկան.
զելն սրբոյն Գրիգորի ի խոր վիրա-
պէն, և զհանումն Հայաստան աշխար-
հիս ի խաւարէ անգիտութեանն յաս-
տուածային արքայութեանն լոյս. ըզ-
յորդորումն յանմահեան վարդապետու-
թեան կենաց աշխարհիս Հայոց. զկը-
տակս մկրտութեան լուսոյ, զոր Փրկիչն

Քրիստոս ի ձեռն մեծի նահատակին Գրիգորի, բարեխօսութեամբ եւս սուրբ կուսանացն, ծաւալեցոյց յաշխարհիս մերում. զշինութիւն եկեղեցեաց, զպայծառութիւն քահանայից, ըղխումբս բազմամբոխ ժողովրդոց ի տօնս Փրկչին և ի ժողովմունս յիշատակաց սրբոց: Զայս ամենայն եւս առաւել քան զսոյն գիտութիւն, յիւրում հաստատուն և անսխալ կարգաւորութիւնսն պատմեաց մեզ երանելի այրն Աստուծոյ սուրբն Ագաթանգեղոս[1]:

Որոշ կը տեսնուի որ Ա. գլուխը յինքեան համառօտութիւն մ'է յաջորդ չորս գլուխներուն: Երկրորդ գլխով կը սկսի ընդարձակել իր գաղափարն, մատենախօսութիւն մ'ընելով նախ իրմէ առաջ եղած ազգային երկու պատմագիրներուն վրայ, որոնց շարունակութիւնը պիտի գրէր ինքը. տալով անոնց պատմութեան նիւթին համառօտութիւն մը: Այսպէս Բ. գլուխը Ագաթանգեղոսի նուիրուած է ինչպէս որ տեսանք. Գ. գլուխը բնականա-

1. Երկրորդ գլուխը ոչ մէկ բանասէրէ փոփոխութեան ենթարկուած է. ամբողջութիւն մ'է որ անայլայլ հասած է մեզի:

բար Բիւզանդի սահմանած պիտի ըլլար
հետեւաբար շատ հաւանական է որ սկսէր

էջ 3 տող 28[1]

Գ. — իսկ զհետ սորա որում եր-
կրորդ գրոցն անուանեն զամն պատ-
մագիր, կոչեցեալ փաւստոս Բուզան-
դացի. և վասն զի կարգելոցն առ ի

1. Գ. տպագրութիւնը 1891 Վենետիկ
կը սկսի նոյնպէս Գ. գլուխը Որում երկրորդ-
գրոցն և կը համաձայնի ինծի հետ մինչև
հայեցողաց։ իսկ Բ. տպագրութիւնը փո-
խանակ երրորդ գլխոյ, Դ. գլուխ կը դնէ,
ամբողջ այդ կտորը, և կը փակէ գլուխը շա-
րունակելով քանզի են ոմանք ի Ցոյնս...
յԱսորիս ասկից վերջ կը կցէ Եւ քաջքն...
մինչեւ լաւանալ։
Տարբերութիւնը որ կայ Վենետկի Բ. տը-
պագրութեան 1873. և Գ. տպագրութեան
մէջ՝ եւս առաջութիւնն է Գ. և Դ. գլուխ-
ներու. ինչպէս և Ն. Մռաթեան կ՚ առա-
ջարկէ Հանդէս Ամսօրեայի մէջ 1887 էջ 167.
բաց ի քանի մը փոքր հատուածներու յա-
ւելումներէ զոր ունի 1891 տպագրութիւնը։
Պարոնեան Ս. Վ. Բանասէրի մէջ Հա-
տոր Ա. 1899 էջ 269 իւր ընթերցումը նոյն
կը պահէ Ա. գլխոյն մէջ Վենետկի Գ. տպա-
գրութեան հետ (1891), Բ. գլուխը եւս կը
շարունակէ նոյնպէս, միայն աւելցնելով հա-
տուած մը Դ. գլխէն էջ 12 տող 20 բա-
զումք սպրդեցին գալ յայսպիսի մինչև ան-
մըտացն շաղփաղփութիւնք։

նմանէ ի տեղիս ուրեք կարծեցին ոմանք բանք ինչ ոչ յարմարք և դիպողք, որպէս առաջնոյն ճշմարտութիւն, Ագաթանգեղոսն կոչեցելոյ՝ յերկուացեալ հարկաւորեն չասել զայնպիսի անզատշաճ կարգումն Բիւզանդացւոյ ուսելոյ։

Քանզի Բիւզանդիոս այս փոքրիկ քաղաքիկ էր, յառաջագոյն չինեալ յառնէ ումեմնէ Բիւզաս անուն կոչեցելոյ, մերձակայ Թրակացւոց սահմանակցութեան, զոր և ի գալն աստուածական հրամանով սրբոյն Կոստանդիանոսի ի վերայ անթիւ բազմութեան Գթաց ի պատերազմ, և առեղերբն Դեկովբ գետոյ արարեալ զիւր զօրու բանակատեղս, որ և աստուածային տեսչութեան լինէր արժանի, օրինակեալ նմա յայտնապէս յերկնից աստեղեայ լուսատեսիկ նշան կենսատու խաչին բերելով շուրջ զինքեամբ ճառագայթից նշանագիրս, թէ «այսու յաղթեսցես». և նորա զարթուցեալ՝ յուսով երևեցելոյ նմա սուրբ նշանին օգնականութեան, յաղթեալ վանէր զթշնամեացն բանակն[1], և խնդիր

1. Նորայր հոս ևս պակաս մը կը դնէ։

փութապէս գիտիս այսմ հոգացեալ՝ ճեպով զիւր մայրն զերանելին Հեղինէ յԵրուսաղէմ առաքէր։

Եւ թէ որպէս անդ ի ձեռն ջերմ խնդրոյ սրբոյ մարդոյն յայտնեցաւ կենաց փայտն՝ գիտէ ամենայն անձն, ի նորին գրոց տեղեկացեալ զգիւտ փրկութեան մերոյ։

Եւ ինքն թագաւորն եկեալ ի յառաջագրեալ քաղաքիկն, որ անուանեալ կոչէր Բիւզանդիոս, և տեսեալ զսքանչելատեսիլ զամրութիւն տեղւոյն, թէպէտև ծանրագոյն և բազում աշխատութիւն ի տեղւոջն ցուցանիւր՝ ոչ ինչ վեհերէր վասն օգտակարութեան կղզւոյն. վասն զի շրջափակեալ յամենայն կողմանց ծովածիր էր տեղին, բայց խուն ինչ ցամաքայատակ ճանապարհ, առանց շրջագայութեան ջրոցն, որ ելանէր յարևմուտս կոյս քաղաքին։

Վաղվաղակի զձեռն ի գործ արկեալ՝ տայր հրաման հարթել զբարձրաբերձ զբլուրսն, որք ի ներքս ի կղզւոջն էին, և շինեալ քաղաք մեծապայծառ, զոր ըստ իւրում անուանակոչութեանն Կոստանդնուպօլիս անուանէր, որ թարգմանի հայերէն Կոստանդիա-

Նոսի քաղաք․ զոր ոմանք ըստ Հռովմայեցի բարբառոյն, պալատն ասեն, որ թարգմանի արքունի։ Իսկ որ յառաջագոյն շինեալ Բիւզանդիոն էր, էր թաղ մի յեզեր նորին քաղաքի որ մինչև ցայսօր նորին անուամբ կոչի Բիւզանդիա։ Եւ յայնմհետէ վտակք գիտութեան, որպէս ի թագաւորանիստ վայրի յորդեալ բղխեն ի քաղաքէն որպէս և յամենայն կողմանց յաշխարհէն Յունաց քաջ ուսեալքն անդ փութան հանդիսանալ․ և մինչև ցայսօր առաւելեալ տարածեն յամենայն կողմանս նորա իմաստութեան վտակք։ Արդ յայնպիսումն քաղաքի և ի մէջ այնչափ բազմութեանն ուսելոյ վարժեալ այրն Փաւստոս այնպիսի ինչ արդեօք անհաճոյս լողաց բանս կարգե՞ր ի պատմութեան իւրում։ Քաւ և մի լիցի։ Ուստի և անհաւատալի իմում տկարամտութեանս կարծեցեալ գործն, ասեմ՝ թէ գուցէ այլ ոք յանդուգն և անհրահանգ բանիւ լրբաբար ձեռն արկեալ յիւրն՝ գրեաց զինչ պէտս ըստ կամի և կամ զի ուրուք անկարեալ դիպողս՝ այլաբանեալ վնասեաց, և անուամբ Փաւստոսի զիւրոյ յանդգնութեանն սխալանս համարե-

ցաւ ծածկել. և այն յայտնի ցուցանի ամենայն հայեցողաց [1]։

Փարպեցին հոս նշանակած կը թուի պարագայ մը յորում այդ «չիրք(երը) և անհրահանգ քանիս»ները կրցած են յաջողել իրենց «յանդգնութեանն սխալանս» փաստոսի անուամբ ծածկել։ Հայաստանի խռովեալ վիճակն էր անշուշտ

էջ 3 տող 19

(քանզի) ըստ [2] *այլայլման իրաց և ժամանակաց և դիպելոյ աշխարհիս Հայոց բազմամբոխ դարուց, երբեմն խաղաղութեան և երբեմն սաստիկ ամբաւ չփոթմանց, միաբանութեան առ միմեանս և երկպառակութեամբ ճեխքելոյ ի միմեանց։*

Պակսեցաւ այն հսկողութիւնը՝ որ մինչև վարդանանց պատերազմը ամէն իշխան կը

1. *Մինչև հոս Վենետիկի Գ. տպագրութիւնը* 1891 *կը համաձայնի ինծի հետ. և կը փակէ գլուխը* քանզի են ոմանք ի յոյնս այլ մանաւանդ առաւել յԱսորիս։

2. *Գ. տպագրութիւնը հոս կը սկսի Դ. գլուխը աւելցնելով* իսկ զհետ սորա՝ ըստ այլայլման...։

կատարէր իր սահմանները, ինչպէս որ ազգային պատմութիւնը կ՚ աւանդէ, չի թողլով ոչ մէկ աղանդաւորի ոտք կոխել Լուսաւորչայ փարախին մէջ. այդ հսկողութեան պակասութեամբ՝

Էջ 5 տող 1

...բազումք սպրդեցին գալ յայսպիսի յայրատութիւնս[1]։

Փարպեցւոյ ծանօթ անձինքներ էին այն գրանենգները, Թէպէտև օտարազգի, բայց համբաւնին ելած կը թուի, այս պատճառաւ և լոկ ակնարկութեամբ մը կը բաւականանայ պատմագիրը. քանի որ ամէն «հայեցողաց» ալ յայտնի էր։ Եւ որոշ անոնց ազգութիւնը կը նշանակէ .

Էջ 4 տող 36

...քանզի են ոմանք ի Յոյնս այլ մանաւանդ առաւել յԱսորիս.

1. Գ. *տպագրութիւն ասկից վերջ կը շարունակէ* արք տգէտք *և կը համաձայնի մինչև* շաղփաղփութիւնք *յորմէ վերջ կը շարունակէ* Որում սարթնամիտ խորհրդականութեամբ։

Անոնց գիտութեան չափը և գրութեանց տեսակն ևս կը ճանչնայ

էջ 5 տող 2

- արք ոգէտք և յանդգունք գրեցին յինքեանց ճառս ընդունայնս և անպիտանաբանս և խառնեալ եդին ի գիրս գիտուն լսողաց. այլ ընտրող միտաց ճանաչի գիտնոցն բանք և անմտացն շաղփաղփութիւնք։

Այս գրանենգներու նպատակը զուտ կրօնական էր. Յոյնը և Ասորին, ներկայացուցիչներ էին ժամանակին երկու մեծ դպրոցներուն Աղեքսանդրիայի և Անտիոքի, որոնք կը մրցէին իրարու հակառակ ընդլայնելու իրենց իրաւասական շրջանակը, երբեմն աղանդաւորներու պաշտպան ալ հանդիսանալով։ Փարպեցւոյն յաջորդ պարբերութեան մէջ ըրած ակնարկութիւններէն կը հասկցուի թէ գրանենգներու նպատակն էր խախտել Ս. Երրորդութեան վարդապետութիւնը. Դ և Ե դարերու աստուածաբանական և քրիստոսաբանական մեծ խնդիրը։ Պատմիչը՝ իւր ուղղափառ դաւանութեամբ պատմագրելու ուրախութիւնը՝ հակադրութեան կը դնէ այն անպիտան շաղփաղփողներուն հետ,

որ ամէն նեղութիւն և վիշտ յանձն կ'առնուն միայն թէ «հասեալ խնդրոյն տենչիցն... բերկրեալ զուարճանան»․ որչափ ես առաւել ինքը իրաւունք ունէր ցնծալու։

էջ 6 տող 11

Եւ արդ՝ յահագին այսպիսի մահուս զերծեալ անձինք շահաժողով ընչասիրացն և հասեալք ևեթ խնդրոյն տենչիցն, որում ուշ արարեալ բաղձան․ մոռացեալ զվիշտսն՝ բերկրեալ օգտիւքն զուարճանան։ իսկ ո՞րչափ ես առաւել զտանիցեն զանձուն յաւիտենից ժառանգաւորք որք և զյօրինուածս բանից ստուգապատում կարգեալ պատմագրեցին, չառնել մարդահաճութեան բանից յաւելուածս, ի ցրումն ոսկերաց, ըստ ասացածի սաղմոսերգին, այլ զգուշական երկիւղիւն ընդ բազմաց լայնածաւալս գիտնական բանի նաւեցին անվթար, ի սուրբ Հոգւոյն շնորհան յուսով ապաւինեալք․ ունելով փոխանակ փայտամած տախտակացն՝ զհիմն ուղղափառ հաւատոյ և փոխանակ ի նմա բազմայարմար կազմութեանն հնարիցն՝ զերրեակ ինքնութեանն։ Եւ զի նաւայն տախտակք

առանց բազմաց սատարելոյ չհընարին լինել յանօթ պիտանացու, քանի՛ եւ առաւել այսպիսի մեծ և հոգևոր գործոյ ձեռնարկութիւն, ուր բազում կարևոր պէտք էին առաքինի արանց օգնականութեան ։

Այդ առաքինի մարդն էր Վահան Մամիկոնեան իշխանը որուն հովանաւորութեան տակ՝ Փարպեցին սիրտ ըրաւ շարադրելու իր պատմութիւնը.

էջ 5 տող 6

Դ. — Որում[1] արթնամիտ խորհրրդականութեամբ ուշադրեալ այսմ ամենայնի մտաւոր և քաջ այրն Վահան տէրն Մամիկոնէից, զօրավարն Հայոց և մարզպանն, որ բազում և

1. Պարոնեան կը սկսի Դ. գլուխը Գ. տպագրի համաձայն մինչև տող 20 էջ 12 իսկ զհետ սորա և կը շարունակէ էջ 15 տող 21 կալ ոմանց մինչև յանձինս եւ յաշխարհս և կը դառնայ էջ 13 տող 5 Որում արթնամիտ մինչև էջ 14 տող 6 ճգնութեանց նոցա, յորմէ վերջ կը դնէ էջ 16 տող 10 Եւ քաջք լսելով... մինչեւ լաւանալ։

անհամար ուղղութեանց աշխարհիս Հայոց ի ժամանակս իշխանութեան իւրոյ եղև արարող, անձամբ և զայլս յորդորելով զբազումս։ Սա որպէս և այլ ամենայն բարւոյ իրօք հոգացեալ զՀայաստան աշխարհի իբրս առաւել և զայս ի դէպ և պատշաճ համարեցաւ ի Կիսացեալ տեղւոյ պատմութեան Երկրորդ գրոցն աճեցուցանել յառաջ և գրել յայնմհետէ զեղելոյս յաշխարհիս Հայոց։ Բազում զգուշութեամբ գրել և կարգել մի ըստ միոջէ զամենայն զհոգևորացն զառաքինութիւնս և զարանց քաջաց զլաւութիւնն։ Որպէս զի զհոգևորացն զբարի վարուն լուեալ բազմութեան ժողովրդոցն՝ նմանողք լինել ցանկասցին մարդիկ ճգնութեանց նոցա,

Այդ առաջադրած սրբակեաց մարդիկներու առաքինութիւնները նկարագրած ատեն նպատակն էր որ ժողովուրդը անոնց ճգնութեանց հետևելու փոյթ տանէր, այս բանս, միջոց մ'էր իրենց մէջէն չարութեան եռանդը մարելու [1]

1. Ե. Մատաթեան այստեղ կը համաձայնի ինծի հետ մինչև ողորմի փութով։

էջ 6 տող 7

և պարտեալ եռանդեանն չարու-թիւնն անդէն և անդ դադարեալ ցած-նուն[1].

Հոգևոր մարդէն վերջ պիտի նկարա-գրէ « զարանց քաշաց գլատուրքիւնս », քա-ջալերելու համար քաջերը և օրինակ տա-լու ծոյլերուն

էջ 5 տող 17

և քաջքն լսելով զայլոց զգործսն յառաջագոյն քաջացելոցն՝ յաւելեալ յանձանց քաջութիւն՝ անուանի յի-շատակ թողցեն զկնի իւրեանց՝ ան-ձանց և ազգի։ Իսկ ծոյլքն և վատքն հայելով յանձինս և լսելով զայլոց ըզ-

1. Գ. *տպագրութիւնը մինչև հոս կը հա-մաձայնի ինձ, որմէ վերջ կը յաւելու.* Այս-պէս եւ թան հզօրին Աստուծոյ . . . *մինչև* ողորմի փութով։ Եւ *կը շարունակէ* Եւ արդ-յահագին այսպիսի մաիուս *մինչև* առաքինի արանց օգնականութեան *յորմէ վերջ կը դնէ* կալ ոմանց ըստ Աստուածային հրա-մանատուութեան *մինչև* յանձինս եւ յաշ-խարհս։ Կը *գոցէ գլուխը աւելցնելով* Եւ քաջք լսելով *մինչև* լաւանալ։

պարսաւանս ի բարի նախանձն կըրթեալք ջանասցին լաւանալ։

Կը հանէ և բարոյական մը։

էջ 6 տող 8

Այսպէս և բան հզօրին Աստուծոյ վճարէ զամենայն զոր կամի. ցասուցեալ ըստ չարի մեր գործոց՝ խրատէ ողոքեալ. զբարի դարձ(եալ) տեսանելով՝ ողորմի փութով։

Անկից ետք վերջաբանը կը սկսի նոր գլխով մը, ուր Փարպեցին մեզի կու տայ իր ինքնակենսագրութեան դրուագ մը. այսինքն՝ որուն քով աշակերտած ըլլալն, որ բարոյական մեծ նշանակութիւն մը կը թուի ունենալ. երկրորդ՝ Վահան Մամիկոնեանէն պատմագրելու ստիպողական հրաման ստանալը. երրորդ աւանդական կարգ մը խոնարհաբանութիւններ, իր գիտութիւնը անբաւական համարելով, նիւթին դժուարութիւնը ցուցադրելով, վերջապէս՝ զիջումը, Աստուծոյ օգնականութեան վրայ յոյսը դնելով։ Այսպէս

էջ 5 տող 22

Ե. — [1] Ըստ այսմ օրինակի զգուշացեալ ստիպեցուցանէ զմեզ տէրն Մամիկոնէից Վահան, զօրավարն Հայոց և մարզպան. որոյ հասեալ հրամանն առ իս Ղազար Փարպեցի, որ և սնեալ և ուսեալ առ ոտս առաքինակրօն երանելոյն Աղանայ, որ էր ազգաւ ի հոյակապ և յականաւոր տոհմէն Արծրունեաց, որդի Վասակայ, եղբօր Տաճատայ և Գուտորգի։ Որ մինչդեռ էր ի տիս մանկութեանն, և այն ինչ

1. Բ. *և* Գ. *տպագրութեանը և* Ե. *Մատաթեան ինծի նման կը կարդան՝* Ե. *գլուխը։* Իսկ *Պարոնեան* Ե. *գլուխը կը կազմէ այսպէս.* Գ. *տպագրի էջ* 19 *տող* 2. Զի ոչ փոքր ինչ *մինչև տող* 17 ի յայտնութիւն. *և կը շարունակէ էջ* 16 Ե. *գլուխը ճիշտ այնպէս մինչև* 19 *երես տող* 2 զի ոչ էր քան զքան *որմէ վերջ դատարկութիւն մը դնէ՝ պակասին մնացորդները ենթադրելով հետևեալ հատուածները էջ* 14 *տող* 22 եւ զյօրինուածս բանից … *մինչև էջ* 15 *տող* 3 սաղմոսերգուին *շարունակելով էջ* 14 *տող* 6 եւ պարտեալ *մինչև տող* 22 ողորմի փութով *շարունակելով էջ* 15 *տող* 4 զգուշական երկիւղիւ *տող* 21 օգնականութեան *և կը փակէ գլուխը էջ* 19 *տող* 18 Եւ վասն զի եմ աստ պէտք *են։*

դեռ տէգ մուրուացն ի վերայ գեղեցկատեսիլ վարդափթիթ ծնօտիցն բուսանէր՝ ի բաց ընկեցեալ արհամարհէր զամենայն վայելս անցաւոր կենցաղոյս, և զերկնաթռիչ զճանապարհէն յաւիտենից բարութեանցն ընտրեալ հետևիւր, կեցեալ յանապատս ընդ արս ընտիրս ի ճգնութիւնս մեծամեծս։ Զորոյ և ոչ բաւական ոք է բանիւ բովանդակել զանբաւ վարուցն զառն նահատակութիւնն. այլ այսքան միայն ասացեալ մնացուսցուք զբանս, որպէս թէ պատճառանօք գոլով ի մարմնի՝ տքնութեամբ և պահօք և անդադար աղօթիւք զանմարմնոցն զվերին զօրացն բերէր յանձին զքաղաքավարութիւն, որ ոչ երբէք ի կեանս իւրում ընտրեաց ժամ աղօթից, այլ զտիւ և զգիշեր անհանգիստ նմա ժամ աղօթից էր։

Եւ կեցեալ այսպէս, մինչև առաւելեալ ծաղկէր հեր գլխոյն սպիտակն քան զխարտէշն, և կատարեալ զընթացս նահատակութեան իւրոյ՝ հանգչէր։ Եւ եդեալ ի մատրանն ի յԱդամակերտի. որոյ յիշատակարանն ընդ անուանս վկայիցն սրբոց պատմեալ քարոզի մինչև ցայսօր և յաւիտեան,

անուն սրբոյն յամենայն եկեղեցիս Հայաստանի աշխարհիս, վրաց և Ա-ղուանից։ Եւ արդ՝ այսպէս հարկա-ւորեալ բռնադատեաց զտկարութիւնս մեր տէրն Մամիկոնէից վահան, սպա-րապետն Հայոց և մարզպան, ձեռ-նարկել ի գործ՝ որ ի վեր քան զկար գիտութեան մերոյ էր. քանզի ոչ էր քան զբան,

Հոս բնագիրս[1] պակաս մը կ'ենթադրէ այդ անիմաստ վերջին շարք մը բառերուն համար. մինչդեռ՝ ըստ իս՝ աղաւաղութիւն մը համարելու ենք յաջորդ դրած տողե-րուս որ եթէ զեղջուին բնագրէն առանց իմաստին պակասութիւն մը տալու ուղ-ղակի կը շարունակեն հեղինակին ըսելիքը

էջ 6 տող 25

Զի ոչ փոքր ինչ կասկած է՝ աներ-կիւղ այսպէս ումեք տալ զանձն յայս-

1. Տփղիս 1904 էջ 6 ի ծանօթութեան կը համարին որ ենթադրած պակասած մասով, Ղ. Փարպեցին, հետևելով Ագաթանգեղոսի յառաջաբանին՝ նմանեցնում է մատենագրի վիճակը ծովային վաճառականի վտանգալից վիճակին մինչդեռ իմ ներկայ դասաւորու-թեան համաձայն Փարպեցին հեռի է այդ-տեսակ փոխառեալ նկարագիրներ ընելու։

պխսի վաստակս, ուր պիտոյ են յարմարութիւնք բանից, որոշեալ կարգադրութիւնք ըստ հրամանի կանոնեալ գիտութեանն, բերել պատկառելով ստուգագրութիւն անպարսաւ յականչս իմաստասէր լսողաց. չյաւելուլ զանեղեալն՝ յընդունայն աճմունս բանից. չնուազեցուցանել զեղեալն և կարճակտուր պատմել, բանիւք անփութութեամբ. այլ զընաւն ողջախոհ զգուշութեամբ բերել ի յայտնութիւն։

Եւ վասն զի են աստ պէտք բազում երկիւղագին պատրաստութեան[1], արդ նպաստեալ իմում տկար խորհրդոյս, աղաչեմ սատարեցէք ամենայն աղօթասէր անձինք, ձերովք առ Աստուած խնդրուածովք օգնականութեամբք. որովք արդարապատում ճշգրտաբանեալ՝ զեղեալ ի վեր քան զիս գործոյս հարկաւորութիւն, ընդ յորձանս մեծապատում ծաւալացս՝ նաւեալ մըտաւոր ստուգաբանութեամբ, հասից բարեխօսութեամբ սրբոց յանալէկոծ և յապահով նաւահանգիստն։

1. Նորայր հոս պակաս մը կ'ենթադրէ։

Օրհնեա՛լ է Աստուած

Այսպէս իմ նոր ընթիրցման դասաւորութեան համեմատ Ղազար Փարպեցւոյ պատմութեան յառաջաբանը կը բաժնուի աւանդական հինգ գլուխներու։

Առաջին գլուխը յինքեան համառօտութիւն մ'է ամբողջ յառաջաբանին[1] որուն ընդարձակութիւնը կը սկսի Երկրորդ գլուխով՝ որ նուիրուած է ազգային առաջին պատմիչ Ագաթանգեղոսին որուն պատմութեան համառօտ բովանդակութիւնը կուտայ մեզի։ Երրորդ գլուխը Բուզանդի ջատագովութիւնն է և գրանենք Ցոյն և Ասորիներու պարսաւանք մը։ Չորրորդ գլուխոյն մէջ կը պարզէ իւր գրելիք պատմութեան ծրագիրը, Վահան Մամիկոնեանի փափաքին համեմատ։ Հինգերորդ գլուխը վերջաբանն է, ուր կը ստանանք հեղինակին և անոր վարդապետին կենսագրութեան քանի մը նօթեր, առնցմէ վերջ կը սկսի բացատրել ձեռնարկելիք գործին

1. Տես Բանասէր, Հատոր Ա. էջ 272 կրկին յառաջաբանք Փարպեցւոյն. Սուքիաս Վ. Պարոնեան։

անհամար դժուարութիւնները, ցուցնելով իւր գիտութեան պակասութիւնը ։ Վերջապէս յանձն կ'առնու միայն՝ որովհետև Հայոց իշխանին ստիպումը կը բռնադատէ զինքը, և գործի կը սկսի Աստուծոյ շնորհաց ապաւինելով։

[illegible]

22/6/1966

Հատորիկին մաս մը Մխիթարի Աշխատասիրութենէն
յաւելցուած է

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ԳՈՒԷՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

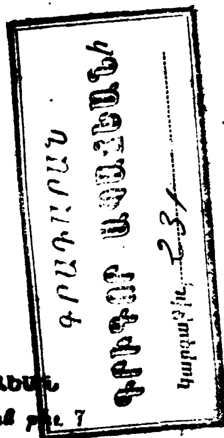
ԵՒ

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

1815էն 1891

Ե. Գ. Մ.

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱՅԵԱՆ
Ղալաթիա, Գուրշունլու խան թիւ 7
1907

معارف نظارت جلیله‌سنك ۱۲۱ نومرولی و فی ۲۲ نیسان
۳۲۲ تاریخلو رخصتنامه‌سیله طبع اولنمشدر

ՄՈՒՏՔ

Այս կենսագրական բանաքննութիւն Գուէտ Խաչատուր Միսաքեանի վրայ՝ արդիւնք երկարամի մօտուստ դիտողութեանց և հետակրկիտ բացառիկ ճգանց՝ հրատարակուած է միանգամ 1898ի թիւ 1—14 ՄԱՍԻՍներուն մէջ։ Կարեւոր յղկումներով, յաւելուածներով և ինքնագիր կտորներով հոս վերստին կուտանք զայն, քաջալերուած մանաւանդ առաջինին գեղեցիկ ընդունելութենէն ու ապագային ճշմարտութեան ցոլքեր մը աւելի աւանդելու դիտումով՝ թէ՛ Գուէտին թէ՛ իր ժամանակին վրայ։

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԵՒ

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

Ա. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յառաջաբան տեսութիւններ.— Գ. Խ. Միսաքեանի ծննունդն եւ Պուէց դրուատանունը.— Նոյն ատենի Պոլիսի իմաստուն Պատրիարքն ու հայկական ոգին.— Պատրիարքարանի ամիրայական վարչութիւնը.— Պատուելիներն ու հռչակաւոր գրագէտները.— Վենետիկի յայնժամու չոջ Միխիթարեանները. — Ժամանակին պատմական-աստուածաբանական զննացքն եւ զուտ տաղաչափական բանաստեղծութիւնը. — Գրիգոր Փէշտիմալճեան ու Եզեկեան իբրեւ ներքողներ ժամանակին. — Երկիրին արհեստական վաճառական ու կրօնական վիճակը.— Միսաքեանի կայտառ ու խստամբեր մանկութիւնն եւ աշակերտութիւնը.— Իր շրջավայրին ներգործութիւններն իր վրայ. — Սկիւտար Եէնի-Մահալլէ թաղն ու դպրոցն եւ եկեղեցին, միւս թաղերն ու մեծատունները.— Երուսաղէմական Հոգետունը, անոր անցեալը, Տէրոյենցի վրայ.— Միսաքեանի ոգիընկալութիւնը արթնութիւնն եւ բանաստեղծիկ բերումները. —Աշակերտի Գ. Փէշտիմալճեանի.— Իր տաղե-
–՝ վե՛ր ժամանակին տափակութեանն.— Իր Այրաքա-
՛ը, ուխտագնացութիւնն յԵրուսաղէմ.— Ինքն Աս-

ուածատուր եպիսկոպոսի քով, Ադամի կերած պտուղն Աստուածատուր եպիսկոպոսի բերանը. — Միսաքեան եղեսուն եւ հինգ տարեկան հասուն տարիքին մէջ, Պլուտարքոս՝ բարոյական առաջնորդ իրեն. — Ինք Մխիթարեանց էր. — Սկիւտարի ճեմարանին բացումը. — Միսաքեան եւ Ի. Պարտիզպանեան կը գծեն Տէրոյենցի հետ, իրենց ծածկագործութիւններն եւ կռիւ. — Միսաքեան կը ձգէ ճեմարանն եւ կը դասախօսէ առանձին.— Իր զուարթամիտ եւ նորասէր բարքը. — Վարագոյրին ցեցումը. — Իր հօրը մահուան վրայ կը մենանայ.— Գէորգ Միւհենտիսեան իր յորդորելովը կը հիմնէ Սկիւտարի ճեմարանին մէջ տպարան մը. — Միսաքեանի այն ատենուան հետեւողները. — Իր համբաւն ու հեղինակութիւնը.— 1848ին Պետրոս աղա Խորասանճեան՝ կուզէ դրկել իր երկու որդիները Միսաքեանի հետ ի Փարիզ.— Իր յայնժամու լեզուն եւ գրական իմացական կարողութիւնը:

«Յարգա՛նք կենդանիներուն
«Ճշմարտութի՛ւն մեռածներուն»։
«ԹԻԷՐ»

Այո՛ «Յարգա՛նք կենդանիներուն և ճըշմարտութիւն մեռածներուն»․ սակայն նաև որչա՛փ դժուարին է ճշմարտութեամբ պատմել կեանք մը՝ բաւական լայն և իր անտես կողմերովն ալ բաւական խրթին, խրթնագո՛յն շրջավայրի և ապաշնո՛րհ ժամանակի մը մէջ՝ մանաւանդ երբ այդ կեանքին տէրն ունեցած ըլլայ՝ դեռ կենդանի ժամանակակից անձերու հետ՝ առընչութեան անթափանցելի միջնաբարներ, անբնական սրտնութիւններ, զորս կենցաղական հաստատեալ սովորութեան մը հակառակ՝ դուրս բերելու համար վարագոյրին ներքևէն, բաւական արիութիւն և հզօր դեր պէտք է գրողին։

Ասոր համար է որ երկար վարանումներէ ետև՝ մենք նոր կը համարձակինք գիրի առնել այս կարգէ դուրս և կարևոր անձնաւորութեան վրայ քանի մը հանրական տեղեկութիւններ ու բանասիրական խորհրդածութիւններ։

Թէպէտ քաղաքակցաբար մօտէն դիտող ալ եղած ենք իր վերջին տարիներուն և իր

ապրելու եղանակին քանի մը ներքին կողմե-
րուն՝ մանաւանդ իր. իսկ անյարդար խոստո-
վանութեանց ծակոտիէն, սակայն, կը մտա-
ծենք՝ որ լաւագոյն եւս կըլլար՝ եթէ ինք
իսկ, իբր անձ հոյակապ, գրած ըլլար խոստո-
վանօրէն իր կենցաղին գլխաւոր պարագանե-
րուն հետ՝ իր միտքին ու իմացական գործու-
նէութեանց անպատրուակ պատմութիւնն ալ։

Այն ատեն աւելի ստոյգ վկայագրութեամբ
պիտի կըրնայինք հաշտեցունել իր վարքին
դէզ մը փոշոտ ներհակները, առանց ըլլալու
Քանոնիկոն կամ Պօղոսէլ՝ պիտի կըրնայինք
նկատել, այդ անձնագրութեան մէջ, թերեւս
Սոկրատի մը կամ Ճանօբնի մը հոգիին ցոլքը
իր մարդկային ու երկնային կրկնակ կողմե-
րովը։ Իր հոգեբանութիւնը պիտի ուրուանար
ընթերցողին միտքին մէջ՝ աւելի հաւաստի
եզրերու և գոյներու վրայ, աւելի համոզում-
ներով մը պիտի խրախուսուէին յետինները,
և մինչէ շատերն ալ ակամայ չպիտի ապերախ-
տանային ափ մը մոռցուած անուններու, որ
գոց և իմացապէս անըմբռնելի ատեն մը ողոր-
մելի միջոցներով՝ այդպէս կանուխ առաքի-
նացան ու յաջողեցան գլել․ իրենց ժամանա-
կակիցներն՝ հինէն դէպի նորին չէնքը ձգտե-
լով յաղթ սիւներու պէս։

Որչափ գիտենք, գէթ գրելով ապրողնե-
րէն իսկ, դեռ ոչ ոք փորձեց անաչառու-

թեամբ խմբագրել պատմութիւն մը· մէկը չարխացաւ ժամանակին հրապարակել վերջին 60-70 տարիներուն մեր մէջ եկած գացած մարդոց և իրերու նկարագիրը, որ միացած քանի մը ալեւորներու առկայծ յիշատակութեանց, աղբին անդին պահուած ձեռագիր նամակներու և անտեսուած կարգ մը տետրակներու մէջ կը պլպլան դօս պատրոյգներու լոյսին նման։ Մինչեւ հիմա երեւցած անձնագրութեանց մեծ մասն ալ շատ տեղ կողմնակալ անպէտ երեւոյթներով պաճուճեալ է։ Ամէն ոք իրենն յառաջ կը քշէ· հոն երկրորդական զուարճալի բայց պիտակ ալ պարագաներ անցած են էականներու տեղ· հոս պզտիկ տեսակէտներ՝ անձնասիրութեամբ բակ առած ու խոշորացոյցներու փոխարկուած են· վարժապետական ու հռետորական փոքրոգի մեծամտութիւն մը տիրած է իբր առ հասարակ իրերագով կամ իրերանախատ հրապարակի մը վրայ, նոյն իսկ էական խնդիրներու վերաբերումով· ժամանակակից իրերու շահով կամ կիրքով կցորդ մարդիկ՝ ըստ անձնիւր զինչպիսութեան՝ կցկցած են անցեալ յիշատակներու պատառիկներ մը արուեստագիտական ողորկութեամբ զգեցած պատմական ձեւ։ Ուր խնդիրը անձի պարմանք կը բերէ՝ հոն Կիկերոն է գրողը, փոյթ չէ թէ իմաստունները կը հաղան և Գղիով կը

ժպտի...։ Ա՛յս է վերջին ժամանակներու նշանն ու ոգին։

Ուստի՝ համառօտելու տեղն քանի մը ծանօթութիւններ Խ. Գ. Միսաքեանի գրեթէ տարած կծկուած կեանքին վրայ՝ կը ջանանք, մեր դիրքին ու մանաւանդ մեր սիրտին բերումովը իսկ, հեռացունել մենէ թէ՛ կենսագիրի անձուկ դերը թէ՛ ջատագովի կոյր եռանդը։ Անաչառ ու իրագէտ ընթերցող մըն ալ եթէ մեր գծած այս արձակ սահմանէն տեղ տեղ շեղած տեսնէ մեզ, թող նայի հաշտ աչօք՝ համարելով մեզ հոն իբր հատուցանող յապաղեալ ու յանձնարարեալ ալ պարտք մը անոր յիշատակին, որ իր բոլոր դառնութեամբ ա՛նոյշ թուեցաւ մեզի իր կենդանութեան ատեն և քաղցրանալու էր մահէն ետև ալ։ Մենք իրեն ո՛չ տիրապէս աշակերտած ո՛չ ալ տիրապէս հետեւող մը եղած ենք մեր գրականութեանց մէջ, այլ աւելի բարեկամը ու սիրողը եղած ենք՝ իբրև ներհուն և անաչառ մանաւանդ լքուած բանաստեղծի մը։

Խարբերդցի դերձակ Միսաք աղայի որդի՝ Սկիւտարցի մօրմէ ծնած է Խաչատուր Միսաքեան 1815ին Խաչվերացի օրերը։ Մկրտութեան անունն է Խաչատուր, որուն 20 տարեկանին լծուեցաւ Գուկս դրուատանունն

իբրեւ ատենին միակ բանաստեղծի (*)։ Ունե-ցած է երէց եղբայր մը Յովսէփ անուն, որ՝ ինչպէս մայրն ալ՝ մեռած է մինչ ինք Բարիզ կը գտնուէր։

Ժամանակին Պոլիսի Պատրիարքն էր Ադ-րիանուպոլսեցի Պօղոս արքեպիսկոպոսը՝ դա-րիս առջի կէսին ամէնէն իմաստուն և բարի պատրիարքը, որ եռանդով աշխատեցաւ մա-նաւանդ Լուսաւորչական և Հռոմէական հա-յերուն աստուածաբանական միութեան և որուն ատեն Պոլիսի Հայ գրողները՝ կոյս ու-ժով մը նախանձայոյզ եղան հին հայ լեզուի բարգաւաճումին։ Նոյն ատենի խել մը ձե-ռագիրներն ու աստուածաբանական գրուած-ներն աչքէ անցունողը՝ պիտի տեսնէ որ Վե-նետիկի Միխիթարեան ճոխ հայկաբանութեան հանդէպ՝ Պոլիսի գրագէտներն առած էին արդէն այն վճիտ ու ոսկեդարեան ըսուած ուղղութիւնը, որ յաճախ ձախողաբար կը բեկ-բեկէր աստուածաբանական ու ամիրայական վէճերու պատճառով և զոր 10-15 տարի

(*) Այս Պուէտ անունը, որուն ոգիով չափ նախան-ձախնդիր էր ինք, մանաւանդ ծերութեան ատեն, ընծայած է իրեն Յակոբիկ աղա Մանուէլեան ճեմարանի բացումին առթիվ արտասանած ոտանաւորին պատեհութեամբ՝ հը-րապարակով ըսելով «Շատեր արդէն կը կոչուին վարժա-պետ անունով և դուն՝ որովհետեւ լաւ ոտանաւոր ալ կը գրես՝ արժանի ես Պուէտ տիտղոսին, այսուհետեւ Պուէտ պիտի մականուանենք քեզ»։

նոքը Վիեննական Մխիթարեաններին հասուցին բարձրագոյն աստիճանին քիչ մը ծայրայեղ ուղղափառութեամբ։

Պատրիարքարանի վարչութիւնն էր ամիրայական՝ հասած իր ամէնափայլ աստիճանին Սուլթան Մահմուտ երջանկայիշատակ ինքնակալին օրով։ Գրականութեան երեւելի ներկայացուցիչները, որ պատուելի կը յորջորջուէին եւ որոց հարկ էր մանաւանդ պատճառաբանեալ քերականութենէ մը զատ՝ աղէկ ստրուած ըլլալ մեկնական, վիճական, աստուածաբանական կարգ մը գիրքեր ալ, ունէին ազատ օթեւաններ մեծատուններու յարկերուն տակ եւ բաւական հեղինակութիւն, մանաւանդ աստուածաբանական ու եփիմեր-տական խնդիրներու մէջ, որ Բիւզանդեան երանգներով ստէպ կը փիթթէին գաղափարներէ զուրկ յատակի մը վրայ։

Իսկ հայկաբան եւ իտալագէտ՝ հռոմէական հին վարդապետներէն ու աշխարհականներէն զատ՝ անուն հանած էին, Նալեան սրբազանէն ու Պալաթի Գէորգ պատուելիէն ետքը՝ նոյն Պալաթէն Մելքիսեդեկ ու Սարգիս Յովհաննէսեան դպիրները (*), Տ. Մելքոն, Տ. Մեսրոպ Արզրումցի, Յովհաննէս

(*) Որոնց առաջինն յունարէնէ Թարգմանուած և երկրորդը Բիւզանդիոն քաղաքին վրայ տեղագրական ձեռագիր երկեր ունին։

Եղեկեան, Վանանդեցի Տ. Յովհան ի Զմիւռնա, Գրիգոր Փէշտիմալճեան, Թադէոս վարժապետ, Ֆիրիքայ-Պօղոս և ուրիշ գաւառացի ու պօլսեցի գրագէտներ։ Սալլանդեան, Ալամդարեան, Մեսրոպ Թաղիաթեան, Սերոբէ (Մինասեան), Յակոբ Շահան Ջրպետ՝ Ռուսաստանի և Հնդկաստանի մէջ, (Այս վերջինն ապա Բարիզ, ուր կեցաւ 40 տարի՝ իբրև դասատու հայերէնի Գոլէժ տը Ֆրանսի մէջ ու ետքը Ռուսիա անցնելով՝ հոն փակեց իր վերջին օրերը (*)։

Հինաւուրց Վենետիկի մէջ ալ կը նշողէին՝ Զամչեանէն ու Ինճիճեան Հ. Ղուկասէն ետքն՝ Աւետիքեան, Աւգերեան, Հ. Արսէն Բագրատունին ու երիտասարդ Հիւրմիւզեանները, որ յաճախ կերթեւեկէին Պոլիս ալ։ Համբակական ուղղութիւնն էր պատմական աստուածաբանական (մանաւանդ Զաքարիա Պատրիարքի աններողութիւններէն ետև՝ Յովհաննէս ու Պօղոս Պատրիարքներուն գումարած ժողովներուն առիթով), պատմականին աւանդապաշտ երկիւղածութեամբ անքննօրէն ընդունուած, իսկ աստուածաբանականը՝ նըրբախնդիր հայեցումներով ու դատական վիճաբանութիւններով, յաճախ սուրբ երկպառակութեանց. որոնք կը թուի թէ քիչ ա-

---

(*) Տե՛ս Յ. Հիսարեանի Բանասէր հանդէսն 1851ին եր 210–215.

դուռ չէին քաշեր կարգ մը փառասէր եպիսկոպոսներ, անհամբոյր արեղաներ և խանձուրճի վարժապետներ։ Բանաստեղծութիւնն ալ, ոչ այժմեան միտքով՝ այլ ինչպէս իրենք կը սորվէին՝ լուրջ և կրօնախառն բանաստեղծութիւնն՝ ունէր ներզկակ տեղ մը այդ պատուելիական շրջանակին մէջ՝ որչափ հնար էր ձեռնարհեստով, կամարակապ մթին չարշիով զբաղող ու եղածէն դուրս ժողովուրդի մը մէջ. բայց բոլորովին տաղաչափական էր՝ զուրկ խանդէ ներշնչումէ, զոր արեւմտեան մատենագրութեանց ու անկապ բարքերու հետ շփումը գրեթէ ամէնէն յաջող ձեւերով անցուցած է, վերջին տարիներս, մեր աշխարհաբառ գրականութեան մէջ։

Բագրատունիի ու Զախջախեանի քանի մը առոյգ երգերը դեռ չէին հրատարակուած, և բանաստեղծական ինչ և է բարձր ու ազնիւ ներշնչութեանց հեռաւոր հայկական ոգիները՝ Շնորհալիի ազնուական քերթուածներէն զատ տիպար մը չունէին իրենց կոյս հայկաբանութեան դիմաց։ Մինչ եւրոպական բանաստեղծութիւնը թունդ կը հանէր իր ամէնէն հոգեպացեալ ձեւերովը Քրիստոնեայ աշխարհին տեսլախառն զգացումները՝ հոս՝ Գոլիս, հազիւ Գրիգոր Փէշտիմալճեան մը իր անխառն տաղանդովը ու Եզեկեան ասիական և իտալական միջակ պերճութեամբը կը թե-

քէին, նոյն Ծնարհալիի նախակայծերուն մղումովը՝ վար տաղեր, ուր կը ցոլան լեզուք և ձեւի քան հանճարի խրոխտ նշոյլներ։

Երկիրին արհեստները ու վաճառական և սեղանաւորական գործառնութիւնները նիմակուան չափ բարգաւաճ չէին, այլ տեղացի հայերուն ձեռքն էին սակայն, որ խաղաղ համերաշխութեամբ և հլու գործակատարութեան մը հետեւանք դիւրին արագութեամբ մը կը կատարէին զանոնք, առանց ունենալու արդի քաղաքակիրթ դիւրութիւնները, հեռագիրը, շոգենաւն ու շոգեկառքը։ Կրօնք ոյժով էին, ճոխութիւն շատ, աղքատութիւն ցանցառ (*) ու դարմանուած միշտ առատեղ բարեպաշտիկ զգացումներով։ Ընտանեկան կենցաղը դրուած հաստատ հիմերու վրայ, զուտ՝ առատ ու անսեթեւեթ, սէր՝ օրէնքի հաւասար զօրացած, անգիր կանոնապահութիւն, մոլութիւն ձաղկեալ խստիւ և գրեթէ միշտ միութիւն կարեւոր բաներու մէջ։

Բայց դառնա՛նք մեր մանուկին։

Կայտառ ի ծնէ՝ կերեւի նաև որ ի սկըզբան անցուցած ըլլայ կրաւորապէս սպարտական կեանք մը խստամբեր. այս պարագան և Սկիւտարի լեռնային բաց կլիման են ան-

(*) Եւրոպական շուայլ ճաշակին չգոյութեան ալ պատճառով։

չուշտ՝ որ նպաստեցին իր չարքաշ երկարակեցութեան։

Իր հայրը, արհեստին մանրահմուտ մը, տղայ հասակին յատուկ խնամով ընտելացուց զինքն իրերու ուշո՛վ ուսումնասիրութեան։ Միսաքեան փղձկելով կը խօսէր ապա նաեւ իր մօր վրայ, որուն մասնաւոր գորովին առարկայ եղած էր ու կանուխէն ժառանգած անոր կրօնական երկիւղածութիւնը, որ տիրական նկարագիրն է հին Հայերուն։

Թաղային վարժատունէ ետեւ՝ 8-10 տարեկան հասակին կաշակերտի կարդացող քահանայի մը և կառնէ ամէնէն ամուլ մէթոտով՝ ուսում ըսուածին ճաշակը։ Բնութեամբ անհանդարտ՝ այդ եռուն տարիքին մէջ կանցնի փոփոխական շատ վիճակներէ՝ յաճախ նաեւ գործող տղայական չարաճճիութեանց, զոր մայրենի գորո՛վը իբրեւ միշտ անպատիժ կը թողուր։ Միսաքեան մանուկն իր տունին՝ ինչպէս իր թաղին ալ՝ քիչ մը երես եղածներէն էր։

Յաճախ թեւէն բռնած կառաջնորդէին իրեն թաղին սուադարեան եկեղեցին և շապիկ կը հագցունէին։ Հոն՝ նոր տպաւորութիւններ պատկառանք ներանձնական հաւատք ներշնչական կիջնէին համբուրել կրօնական հին ձեւացութեանց տակ՝ մանուկին ստոստուն հոգին։

Նաեւ պատմական առասպելներ ու վիպա–կան զրոյցներ, որ՝ մնացորդ դիցաբանական աւանդութեանց՝ կը վխտային այն ատեն իր բնակած յունախառն Թաղին մէջ՝ կը սպրդէին հետաքրքիր մանուկին լսարանէն՝ ձգելու համար իր զուարթ միտքին խորը զուարճալի և ծիծաղելի անեկդոտներու որդն ու դիցաբանական մարմաջի մը բունը, որոնց հասուն արդիւնքը շատ շռայլութեամբ ցանած է սա իր երկերուն մէջ։

Սակէ՛ է նաև իր հայերէնասիրութեան զուգահեռ իր հելլենասիրութիւնը, որ միշտ նշան է թռչուն և զուարթ տաղանդի։

Մանկական այս երազային հանդերձանքով՝ երկոտասանամեայ կը մտնէ Թաղին մեծ դպրոցը։

Այդ Թաղը (Սկիւտար՝ Ենի Մահալլէ) 16րդ դարին կէսերը Մուշէն գաղթական՝ ունէր այն ատեն դարգացեալ վիճակ մը․ դպրոցն ու Երուսաղէմական հին հոգետունն՝ իրենց կեդրոն բազմահայ վաղեմի Թաղի մը՝ կը խնկուէին Պոլսոյ միւս դպրատուններէն բարձր իմացական ոլորտի մը մէջ։ Գաղթականին կառուցած եկեղեցին, որ երկար ատեն զերծ մնացած էր հրդեհներէն, միջավա՛յրն էր (centre) հայաշատ ու բարեկեաց մարդաբնակութեան մը, որուն ետքերն եկած յարած էին Յոյներն ալ։ Արքադարձուած Ս. Կարա–

պետի մաշկեզէն անուանով՝ Պոլիսի խստակրօն բարեպաշտներուն հետ իրեն կը ձգէր նաեւ տարուէ տարի Վարդավառի տօնին՝ գաւառացի մանաւանդ Մուշեցի աստուածապաշտպարկներու հազարեակ մը, որ Մուշի Ս. Կարապետի վանքին կարօտն անկէ կառնէին՝ բերելով իրենց աւխնին հետ՝ աշխարհական չէն-շող ցնծութիւն մը՝ ասիական նախշուն գոյներով և խորոտ ձայներով ժապաւինուած։

Այդ հոծ և ցնծուն շրջանակէն դուրս՝ Սկիւտարի միւս տեղերը, ուր հիմայ յաճախած են Պոլիսի ամէն կողմերէն եկամուտուներու բազմութիւն, կը գրաւէին ընդարձակ պարտէզներ ու այգիներ, որոց մէջ հինաւուրց սօսիներու նման կամբառնային՝ հոս հոն լայնանիստ ու անզարդ տեսակ մը ապարանքներ՝ թաշանկա լռուած, օթարան Փոքր Ասիայի այլ եւ այլ կողմերէն գաղթող մեծատուններու և ճարտարապետ անզանաւոր արհեստապետ ամիրաններու։ Ասոնց ազնուապետական ազդեցութեան և սիրուն ներքև կապրէին նոյնպէս ցրիւ կարգ մը բնիկներ ալ, պարզ ու գեղջաբարոյ մարդիկ, տիրացու, պարտիզպան, միջնորդ, եաղմաճի, գրագիր ևլն. որոնց ալ թաղն ու ժամն էր՝ Թուլի, Սէլամսըզի Ս. Խաչը։ Սակայն բոլորին ալ հեղինակաւոր կեդրոնն էր դարձեալ Մխաքեանի նորանուն հին թաղն՝ իր աղամող

փաղոցներով, պզտիկ ու մեծ չարաճճիներով, վարդապետներով, վարժապետներով և միջնադարեան եկեղեցիովը։

Եկեղեցատունին արեւելեան կողմը կար Երուսաղէմի հին Հոգետունն՝ հանդերձ իր մատուռով, որուն հիւսիսէն սահմանն էր 70-80000 կանգուն տարածութեամբ վանքին այգին։ Այս Հոգետունը, որ 1838ին Սերվերեանի ու Գալեանի նպաստներովը վերածուեցաւ Ճեմարանի, սկիզբ ունենալով Բաղէշէ Ամրտոլու վանքէն եկող վարդապետներէն ու վարժապետներէն, կար արդէն Ուլնեցի Կարապետ Կաթողիկոսի ատենը (1), ուր կը թուի նաև թէ իմաստասիրութեան նախկին կայծը ձգած ըլլայ, Կոլոտ Յովհաննէս Վարդապետի հետ, անցեալ դարուն սկիզբներն հռչակուած Խարբերդցի Աբրահամեան Ղուկաս լեզուագէտ վարդապետը (2)։

---

(1) Տես Երեւակ 1 Դեկտ. 1859։

(2) Այս բազմահմուտ անձնաւորութիւնը՝ ըստ Հանճէ վարդապետի (Պատմութիւն Երուսաղէմի Բ. Տիպ էջ 175) Թարգմանած է 10 հատոր Գիրք կենդանեաց եւ օրինակաց. 1. Հատոր Աստուածաբանութիւն Սկըսոսի. 1. Հատոր Խորհուրդք Եկեղեցւոյ. 1. Հատոր Լուսաւորութիւն. 2. Հատոր Անստուգ այլաբանութեան. 2. Հատոր Պատմութիւն Ս. Քաղաքին. 2. Հատոր Խաբէութիւն աշխարհի. 1. Հատոր Ջերմեռանդ կեանք. 1 Հատոր Կիւրակէի Քարոզք նաև Կովկինի փիլիսոփայական գործերուն մեծ մասը, զոր ամբողջապէս

1730-35ին Գրիգոր Շղթայակիր ու Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարքները՝ նորոգեցին այդ Հոգետունն ալ եկեղեցիին հետ՝ ձեռնտուութեամբ Երեւանեանց Ակընցի Սեղբեստրոս սեղանաւորին։ Հոն կիջեւանէին նուիրակները, Երուսաղէմի վարդապետներն ու Գոլսերնոյ պապերը, հո՛ն նաեւ ի դիպահոյ կը դնէին յանցապարտ կղերներն ու իրերահալած թեկնածուները։ Կա՛ր. հոն ճոխագոյն մատենադարան, կայի՛ն ժամանակակից ձեռագիրներ, վանքերէ փախստական մագաղաթներ. հոն նաեւ մեկուսացած էր անցեալ 19րդ դարէն Նալեան Յակոբ լեզուագէտ Պատրիարքը. եւ դրած էր իր Մեկնութիւն Նարեկի ու Բարոզ-գիրք անունով ճանչցուած ստուար ձեռագիր աստուածաբանութիւնը։ Պոլսի Հայոց պզտիկ Սորպոնը, ուր մեր հին աստուածաբաններն ու փիլիսոփայ քերականները կաշխատէին ներանձնօրէն, սփռելով շրջապատներուն վրայ ուսումնասիրական շողեր։ Հոն՝ հետզհետէ քաշուած ու իրենց վերջին օրերն համրած են Գրիգոր Յովհաննէս ու Աբրահամ պատրիարքները Պոլսի։ Նոյն թաղին մէջ դարձեալ, որ տակաւ սնունդ պիտի տար Պետրոս Դուրեանի քանդ-մարմինին ու շանդ-հոգիին, հաստատուած էր իր բնակութիւնը Պրուսացի Տէրոյենց

Թարգմանեց տողս Հ. Վրթանէս Վրդ. Ասկերեան, եւն. Ն. Խարբերդ մեծն ալ բեղմնաւոր կը Թուի։

Տէր Կարապետեան Յովհաննէս (Զամուրճեան) մատենագիր պատուելին, մեծ բանգէտը, որ նախ Պրուսայի մէջ Մկրտիչ անուն սարկաւագի մը [1] ձեռքին տակ և ապա Արմաշի Նորակառոյց վանքին մէջ աւարտելէ ետեւ իր նախնական կրթութիւնը՝ Վանահայր Դուրադոչ արքեպիսկոպոսէն վարդապետական կարգը զլացուելով իրեն (իր զայրացկոտ և մռուտ բնաւորութեան համար) յետ այսր անդր երթեւեկութեանց՝ վերջապէս եկած հաստատուած էր Պոլսոյ մէջ՝ անշուք տարազով, այլ բաւական չքեղ իմացականով։

Այս Տէրոյենց՝ նախ Բ. Դուռը թարգմանի պաշտօնով, ապա մեծատուններուն դասախօսութեամբ, իմաստասիրական գիրքերու թարգմանութեամբ [2], խորհրդականութեամբ, ուսումնապետութեամբ, հեղինակութեամբ, հրապարակագրութեամբ և որպէս վարիչ (Leader) աւանդական ըսուած կուսակցութեան, հռչակ հանեց ու հետզհետէ անցաւ ու նուազեցաւ 1830էն 1880՝ իբրեւ բազմալեզու ու բազմահմուտ՝ այդ միջոցին. Թուր-

---

(1) Տե՛ս Երեւակ 1 Դեկտ. 1859։

(2) Հարիւր յիսուն հատոր հեղինակութիւն և Թարգմանութիւն ընդ ձեռագիր և ընդ տպեալ, մենք տեսած ու հաշուած ենք։ Իցի՛ւ Տէրոյենց չըլլար այնքան արագագիր և ջանացած ըլլար իր բազմազան հմտութեանց հետ՝ ստանալ վայելչագոյն ոճ մը և դատողութիւն անխտրական։

քահանայոց մէջ գրեթէ միակ տոկուն ներկայացուցիչն ըլլալով կրօնական փիլիսոփայութեան մը։

Կըսուի թէ այս պատմական անձը, որուն անունը կուսակցական վէճերու և կղերամիտ նախանձայուզութեան մը պատճառով ետքի ատենները բաւական քաշքշուեցաւ, հազիւ 22 տարեկան՝ ունէր առատ պաշար ծանօթութեանց և քաջ լեզուագէտ էր՝ առանց դուրս ելած ըլլալու Բիւթանիական շրջանակէն։ Իր ներկայութենէն ծերունին Փէշտիմալճեան անգամ կակնածէր։ Եթէ ոչ հանճար մը՝ գէթ աննկուն աշխատութեան, լայն և սուր միտքի ու ստոյիկեան համբերութեան տիպար մը, որուն կենսագրութենէն օգտուելու պարտք և իրաւունք ալ ունի ապագային տառեանը (1)։

Այս սուղ արտուղի ակնարկներէն կը հասկըցուի՝ որ Միսաքեան պատանին աչքը կը բանար յուռթի և վառ կեդրոնի մը մէջ. այդ իմացական ոլորտը բաւական բարձր էր միւս թաղերու տափակութենէն և յարմար ապագային մարդուն միտումներուն. պատկառելի

---

(1) Մենք գրեցինք ընդարձակօրէն այդպիսի կենսագրութիւն մը, զոր ապա պարագաներու բերմամբ վերածեցինք Թուրքահայոց վերջին հարիւրամեայ պատմութեան մը։ Այդ գործը դժբաղդաբար նկատուածէն տարբեր վիճակի մը դատապարտուեցաւ։

դէմքեր, հանուրին յարգանքն յանկուցող վեղարաւորներ, գրագրաղ աչքեր ու հասարակաց բանէն վերադոյն իմաստներու. աղբիւր չրթունք՝ դարձուցած էին զուարթամիտ պատանեկին ուշն աւելի լուրջ և բեղմնաւոր զբաղումներու։ Խելամտած էր՝ որ անցոյց իմաստութիւն մը կա՛յ այդ. զգօն մարդոց մէջ. հարկ էր հետամուտ ըլլալ անոր, ունկնդրել, կարդալ, օրինակել և ուսումնասիրել։

Այս շարունակութեամբ՝ ընդ հուպ յառաջադոյն աշակերտը կըլլայ դպրոցին և Հոգետունին։ Հայկաբանութեան (որ առենին բանասիրականն էր) ու քերթողական սէր մը կանո՛ւխ կիյնայ իր հոգիին մէջ։

Զամչեան ու Աւետիքեան քերականութեանց հետ կը սկսի ուսումնասիրել խանդավառանքով՝ Ընդհանրականն ու տաղերը: Ջերմ սիրահար եկեղեցական երաժշտութեան՝ անխափան կը յաճախէ Ս. Կարապետի եկեղեցին, և Հոգետունի մեկուսիներէն ու Վենետիկի Ղալաթական գրատունէն կառնէ բանասիրական այն հունտ-գաղափարները, որ ընդհանրապէս չեն գտուիր գիրքերու մէջ և կը հաղորդուին աւանդաբար բերնէ բերան գրագիտական ենճափորքեամբ մը։ Իր արթնութիւնն և կարգէ դուրս ուսումնասիրութիւնը զինքը գաղտնեկից կընեն իր մեծերուն, որ օր օրի առաջ կը քշեն զինքը։ Ինք

ունեցած չէ սեպհական վարժապետ և շատ ալ ականջ կախած չէ հեղինակութեան, այլ ինքնօգնութեամբ և քննական ոգիովը շուտ առաջացած է քաջընտիր գրողի հեղինակութիւն։

Միայն Տէրոյենցի առաջնորդելովը՝ կըրցած է ըմբռնել իր բարձրագոյն ձեւին մէջ ժամանակին հայկաբան ոգին, որ զուտ գրաբարեան էր՝ զարգացած մէկ կողմէն Վենետիկի Նկարէն թարգմանութիւններով ու միւս կողմէ Պոլսոյ դասական վարժապետներու գործերով։

Սկիւտարի բանաստեղծական դիրքը, ցընծակենցաղ յունաց դրացնութիւնը, Շնորհալիի և միւս տոհմային քերթողներու ներշընչումները՝ սկսած էին ձգել մաքուր կայծեր իր սիրտին մէջ, որ կը կրէր մինչեւ խոր ծերութիւնն հուր մը բանաստեղծական։ Կըսէր նաեւ՝ թէ Կարնեցի Շէքէրճեան Գրիգոր անուն վարժապետէ մը առած էր բաւական հայերէն դաս. պատկառանքով կանուանէր այդ մարդը։ Իր պատանեկան ուսումնակիցներուն մէջ կը յիշուին Պարտիզպանեան Խաչատուր և Յարութիւն եղբայրները, Թադէոս Հիւնքեարպէյէնտեան, Զօրայեան Թէոդորոս, որոնց առաջինը քաջ թուագէտ մը եղաւ Բարիզի մէջ և առաջնորդ Գալեան եղբարց։

Միջոց մը սրտնելով իր թաղի խատաբաբոց փիլիսոփաներուն դէմ և յոյսով լաւա-

գոյնին՝ կը սկսի յաճախել Փէշտիմալճեանի Գրիգոր վարժապետին քով՝ ընկերութեամբ Թադէոս Հիւնքեարպէյէնտեանի (ապա Տէր Յովհաննէս)։ Հոն ալ հռչակաւոր վարժապետին միօրինակ դասերուն համբերութեամբ կը հետեւէին երկու բանաստեղծները՝ ստանալու համար դասատուութեան իրաւունքը։

Խեղճ երիտասարդները տարուան մը մէջ հազիւ տասնեւութը գրաբար էջեր դարձուցած էին Ագոնց ճարտասանութենէն, այնքան ժլատ էին այդ կաղապարուած պատուելիները։ Բայց Միսաքեան, իր ժամանակին ամէնէն նշանաւոր Հայ մատենամոլը [1], բանասիրաբար կը լափէր առանձնակի ժամանակին ծանուցեալ մատենագիրները, և Ոսկեբերանի, Եզնիկի, Աստուածաշունչի հետ կը կարդար անդադար Ռոլէնի հատորները՝ գրաբարի այն պալատ յիշատակարանները, Զամչեանը, Դեսաւրոսը, ձեռագիր ու տպեալ հատընտիր քերթուածներ եւն։

Այնպիսիատեն մը, ուր ամէն տաղաչափ բանաստեղծ կըսուէր, և քանի մը լայնատարած բառեր, ածականներու կապամբի ճոխութիւն, համեմուած աստուածաբանական այլտակ ձեւերով՝ բաւական էին բանաստեղծա-

---

(1) Անութին ներքեւ, գրպաններուն մէջ, մինչեւ իսկ Թեւերուն մէջ՝ գիրքեր տետրակներ, այնպէս յաճախ կերեւէր ինչ գուպար, կըսեն ժամանակակիցները։

կան դրոշմը տալու կարգ մը անլի գրուածներու, զարմանալի էր երիտասարդ քերթողին՝ առանց գիտնալու եւրոպական լեզու մը՝ տալն իր սկզբնական տաղերուն այն դիւրադարձ ոլորքն և իմաստներու ուժգին խառնութիւնն և ընտրութիւնն՝ որ այսօր ալ կրնան ազդել նոր միտքերու վրայ։ Եթէ համեմատենք իր երիտասարդական ոտանաւորներն ուրիշ ժամանակակիցներու գրուածներուն հետ՝ պիտի տեսնենք որ՝ Եղեկեանէն զատ՝ անոնք ամէնէն աւելի յղկուած քերթուածներն են, ուր՝ գրաբարի պէս օրինական լեզուի մը ներած չափով՝ համ, հոտ, իմաստ, քիչ շատ աւիւն ալ կան։ Հոն քննաբանն յայտնապէս կը տեսնէ՝ որ ինք իր ընկերներուն ամէնէն յառաջամիտը գտնուած է օգտուելու համար Ե. Թոմաճանի Հոմերէն, Ռոլէնի մէջ՝ Հելլէն ու Լատին քերթողներու ծաղկահիւս թարգմանութիւններէն ու Հ. Արսէնի երիտասարդական երկերէն։

Մեզի ծանօթ իր առաջին տաղն է Այրահաւաք ոտանաւոր մը, որը գրած է ի պատասխանի Վանանդեցիի որդիին (1) Անայք

(1) Գրիգոր Վանանդեցի ըսուած՝ Զմիւռնացի, որ քաջ գրաբարագէտ ու հելլենագէտ է եղեր, ու ատեն մը իր հօր, Տ. Յովհան Վանանդեցիի, փոխան Զմիւռնայի մէջ վարժապետելէն ետքն՝ անցեր է Պոլիս Սկիւտար Փիշմիշեանց Թախանձանքովն և հոն Սէլամսըզի դպրոցը բա-

տաղանդաւորին և արժանացած որոշեալ մրցա-նակին. վաթսուն մեծավերջ տողերու մէջ՝ քերթողին յաջողած է բոլորովին այդ ձայնա-ւոր ունեցող բառերով տուեալ նիւթի մը վրայ հիւսել քերթուած մը։

Ահաւասիկ քանի տող այդ այսպայթներէն.

— Աա՛ղ հաղար կարդար անձայն ցաֆ դա-
րաղարփ ղայն կալան,
— Կայր կաղաղակ ֆաղցրաթարթա ղաղղակ
թանայր թարձրաֆանձ,
— Ցանցաղադա՛ա ադադադայ դարփամ դալ
ձայն աղդարար,
— Վա՛շ ֆաջանամ աադ նաղաֆայլ ֆաղցրա-
կարկաշ րախանալ,
— Ահ արքնական(1) ճարդարաթան խաղաթաղ-
խա(2) դարբաղական,
— Թաղաֆամարփ արդ թարձրական թարձրա-
թարթա արդ դանձան։

Եւ ասոնք ժամանակին ձայնաւոր ոգիին չախորժած բաներէն չէին. ասոնցմով նաեւ համբաւնե՛ր ալ կը շինուէին։

1830-36ի միջոցներուն է նաև որ մօրկանն հետ կուղեւորի Երուսաղէմ՝ 40 օրուան ա-

ւական առեն դատախօսելէ ետք՝ Նորէն դարձեր է Զմիւռնիա խեղճ վիճակի մէջ, ու քահանայ ձեռնադրեր են զինքն և գունաւոր փիլոնով պատուեր են։

(1) Գրիգոր (արթուն) Վանանդեցի։

(2) Խաչատուր Միսաքեան՝ երկուքն իրարու մրցակից բանել կուզէ։

առագաստաւոր մրրկալից ճամբորդութենէ ետ-քը՝ քանի մը շաբաթ ալ Հռոդոս մնալով։ Արշիպեղագոսի պատմական գանգրիկ կղզի-ներուն և ատտիկեան իմաստասիրութեանց յիշատակին՝ առաջին անգամ ըլլալով կը գրոշ-մեն իրական տպաւորութիւններ իր տեսլասէր ու հելլենասէր միտքին վրայ, զոր ինք կը նկարագրէր ծերութեան ատեն։

Երկու ամիսի չափ ալ կը մնայ խաղաղու-թեան Քաղաքը՝ մասնակցելով եկեղեցական արարողութեանց, համբուրելով նուիրական վայրերը, համբուրուելով անոնցմէ և աչքին ձախին դրոշմ առնելով կապոյտ վէտերը՝ կը դառնայ Պոլիս։

Չգիտենք ինչ պարագաներով՝ իր թաղին քարոզիչ Աստուածատուր եպիսկոպոսին բա-ւական ատեն սարկաւագութիւն կընէ և· Պարտիզպանեանի հետ և ուրար անգամ կառ-նէ։ Թերեւս երիտասարդական բարեպաշտ ե-ռանդ մը մղէր զինքն աւելի՛ անդին՝ մինչև վարդապետութիւն. բայց եպիսկոպոսին խիստ բնաւորութիւնն և բարեկամներու յորդորը կը համոզեն զինքն, և խոյս կուտայ խորա-նէն։ Այդ տարօրինակ եպիսկոպոսին (որ ապա պատրիարք եղաւ) դժգոհութեանց դէմ պահած էր Միսաքեան, այդ ոխը կառն օր մը զուարճալի դիպուածով. Սրբազանը քարոզ պիտի տար հետաքրքրական նիւթի մը

վրայ — թէ ի՛նչ էր Ադամի ճաշակած պտուղը։ Սովորութիւն ունէր համեմել քարոզը չափազանցեալ շարժումներով և ահաբեկել միամիտ ունկնդիրները գաւազանաձեւ բացագանչութիւններով, որ շատ ալ կը խրտչէին իրմէն(1)։ Լուսարարը խորամանկութեամբ նոյն օրը վեր չառներ աւագ խորանին կանթեղը, եպիսկոպոսն ալ ճի՛շտ կանթեղին ներքեւը կանգնած՝ կը սկսի բացագանչել ու պատասխանել թէ ի՛նչ էր Ադամայ կերած պտուղը.
— Խնձո՞ր — ո՛չ — ընկո՞յզ — ո՛չ — նո՞ւռ — ո՛չ — խաղո՞ղ — ո՛չ. հապա ի՞նչ էր և յանկարծ շեշտակի վեր առնելով գաւազանը՝ կը զարնէ կանթեղին, որ նոյն հետայն կը դառնայ և զգեստաւորեալ **Սավաասուր** (2) եպիսկոպոսն ալ ի բերան կօծուի ձէթով վերէն վար։ Ադամայեան պտուղին խնդիրն այսպէս, ըստ ոմանց, դարձեալ անլոյծ կը մնայ, բայց վրէժը Միսաքեանին՝ որ դասը կեցած էր Պարտիզպանեանի հետ՝ կը լուծուի։ Ինք իսկ գիրի առած է այս դիպուածը կոկիկ մանրավէպի մը մէջ՝ շատ համեղ ոճով մը։

Քսան և հինգ տարեկան հասակին՝ արդէն տիրած էր Հայերէնին ու առած Իտալականին

---

(1) Այս եպիսկոպոսն առաջ Փիլիփեանն է եղեր՝ անուանի յանցգնագործ մը, որ ապա սրբակրօն անձնուէրութիւն մը դարձեր է։

(2) Իր բուն արտասանութեամբը։

տաղերը, որ այն ատեն կը բանէր արդեան Ֆրանսերէնի տեղը։

Ոտանաւոր գրելուն համար բանաստեղծի համբաւը տուած էր իրեն ազատ մուտք հարուստ բանասէրներու տուները, և իր համով կատակներն ալ՝ խօսելու համարձակութիւն մը, հակառակ ժամանակին ամիրայական խըստութեանց։ Մէկ կողմէն կը դասախօսէր, միւս կողմէն կը կարդար կը քերթէր, և սկսած էր քրթմնջել ժամանակին անձկամիտ հայկաբաններուն ամուլ մէթոտին վրայ, և հեղինակաւոր պատուելիներու ալ միտքով կաքացէր անձայն՝ օր մը աւելի աւելի ազդուձայնով նշաւակելու համար անոնց բարբարիկ ագիտութիւնները։ Իր ըսածին նայելով՝ ինք եղած է առաջին անգամ բողոքողն Յոհան Կաթողիկոսի և նմաններուն ճապաղ և ճարճատուն ոճին դէմ, և յաջողած է՝ ազդեցիկ չրջանակներու մէջ՝ բերել միտքերն Աստուածաշունչի, Եզնիկի, Ոսկեբերանի պա՛րզ ու գիտնակա՛ն ոճին, որով գրած է ինք նոյն ատեններ տպագրուած Տէրոյենցի Ընթացք Հայերէն դպրութեան անունով քերականութեան կոկիկ ու կորովի յառաջաբանը (1)։

---

(1) Այս քերականութիւնը, որ տպագրուած է Պոլիս 1838ին, հանած է իր ժամանակին մեծ անուն, որուն հիմնագիրին վրայ ձեւած է, կըսէր յօրինողը, Հ. Արսէն Բագրատունին՝ իր Ի պէտս զարգացելոց առաջին մասը։

Կը գրէր արձակի դիւրութեամբ յանգաւոր (և մի՛շտ յանգաւոր) ոտանաւորներ ուղերձներ, որոնց գլխաւորն է Աղանի Ստեփանոս Պատրիարքին ձօնուած տաղերգը։

Պատմական գիրքերու մէջ իր ամենասիրելին եղած էր Պլուտարքոսի Զուգակշիռները, զոր կը կարդար մանրադէտ հիացումով գիշերային լռութեանց պահակերութեամբ՝ անհաղորդ տնեցիներուն զբօսանքին։ Դեմոսթենէսի, Կիկերոնի, Կատոն Կրտսերի պատկերները՝ սկսած էին զուարթէն լուրջին անցունելու երիտասարդ գրողին միտքին ձուլուածը, և զմայլած զմրած կը թեւակոխէր ազդողագոյն գաղափարներու ոլորտ մը. հո՛ն իր ընտելական կիրքերն ամօթահար կը յանդիմանէին իր առջեւ, հոն միւս ա՛յլ մը կը սկսէր անոր ներսը. ստամբակը յանխուռնք տեղի կուտար համոզումով սրբացող մարդուն, և կը վերջոտնէր ուժգին երիտասարդութիւնն ու կը սկսէր բո՛ւն մարդը. իմաստասէ՛ր մարդը։ Վերջերն անդրադառնալով կը կրկնէր յաճախ «Շա՜տ բան կը պարտիմ Պլուտարքոսի. ա՛ն կրթեց զիս. ունէի՛ ամեհի կիրքեր, ա՛ն զսպեց, անո՛վ մարդ եղայ»։ Դժուար ալ չէ մատենադէտի մը երեւակայել՝ որ քերոնացի ստոյիկեան բարոյախօսին ծանր ու ջինջ պատկերներն ու խաթուն կշռութիւններն ի՛նչ գեղեցիկ հակազդեցութիւններ կը-

նէին եռանդուն երիտասարդին վրայ, որ զի բանաստեղծ ու վիճակած ազատագոյն ոգին՝ չէր զերծ կարգ մը անհարթութիւններէ։

Իր բանաստեղծական ազատամտութիւնը՝ լծորդուած իր վառ սիրազգածութեանց՝ շատ տարբեր գնացք մը տուած էին իր բարոյական ու փիլիսոփայական կազմին, շա՛տ տարբեր ժամանակին վարժապետներէն ու դրողներէն, որ քանի մը դասական գիրքերու վերծանութենէն ետք՝ ա՛լ կարդալն իմաստասիրելն ու սիրելն ալ մէկդի թողլով՝ կը սկսէին կարդացունել երկիրպագել և տուն տեղ ըլլալ համագունն պահպանողականութեամբ։

Ինք ազատ հետաքրքրութեամբ և քիչ մը չափազանց բանաստեղծութեամբ՝ իր բովանդակ պարապոյ ժամերուն կը կարդար ու կը սիրապատակէր. և սկսած էր յաճախել Սեղբոս խանի ներշնչող գրատունը, որ Ադրիականն ափունքէն շաբթէ շաբաթ կը հասցունէր Պոլսոյ բանասէրներուն իր կարմրիկ ու խատուտիկ տպագրանքները։ Հոն Հ. Արսէնի, Հ. Գէորգ Հիւրմիւզի ուշադրութեան և մտերմութեան արժանացած՝ կօգտուէր անոնց տեղեկութիւններէն. հետամուտ կըլլար ամէն նոր տպագրութեանց և միշտ առաջինն անոնք կարդացողներուն։ Միայն Հիւրմիւզի Ենէականին համար 10 անգամ Ղալաթիա իջած է Եէնիի գիւղէն, և այն ատեն դեռ չի կար Շիր-

քէղի-Խայրիէն։ 1838ի վերջերն հանդիսաւո-րապէս կը բացուի Սկիւտարի Ճեմարանը, ու ինք հայկաբանութեան դասատու կըլլայ հոն։ Իր նախկին աշակերտները կըլլան Մասիսի հին Տնօրէն-Խմբագրապետը, Տքթ. Բարու-նակ պէյ, Տքթ. Ստեփան փաշա Ասլանեան, որ հին Թուրքահայերուն մէջ առաջինները կը համարուին իբրեւ հմուտներ Ֆրանսերէնի։ Ճեմարանի ուսումնապետ դրուած էր այն ա-տեն՝ Տէրոյենց պատուելին իբրեւ ամէնէն հասածն ու լեզուագէտն իր ժամանակին։

Խ. Գարտիզպանեանի դեգ ու յամառ բնա-ւորութիւնն և Միսաքեանի նեռուող ոգին՝ լծորդուած իրարու տեսակ մը արուեստակցա-կան ու քաղաքակցական համակրութեամբ ալ՝ պատճառ կըլլան հոն շատ անգամ քննադա-տելու ուսումնապետին դիրքը, և կռուելու անոր հետ ի դէպս և յանդէպս, մանաւանդ երբ Մ. Բարէլլի Իտալացի ճարտարապետին եւրոպական ծրագիրին կընդդիմանան ուսում-նապետն ու իր պաշտպանները։ Ժամանակա-կիցներէն զգօն անձնաւորութիւն մը կը վե-րագրէ մեծի պղտիկի այս կռիւը՝ Նախանձի և Միսաքեանի ու Գարտիզպանեանի անհանդարտ ոգիներուն, որ իրենց կողմ որսալով յառա-ջադէմ աշակերտներէն մաս մը և գրգռելով ճարտարապետական կուսակցութեան ծածկա-բար ներհակ քանի մը դժգոհ մեծատուններ՝

սկիզբ մը տուին, ժամանակին Էմնաֆի ու նու-միրայի ծանօթ կռիւներուն։ Հաւաստեաւ չենք կրնար ըլլալ ճիշդ դատաստան մը՝ թէ ո՛ր կողմն և ի՛նչ չափ իրաւունք ունէր այդ բողբոջեալ և ապա ծառացեալ հակառակութեանց մէջ, սա միայն կը զգանք յայտնօրէն որ շատ լաւ պիտի ըլլար մարել այդ հուրը......

Այդ պոռոտ կռիւներուն պատճառով՝ դեռ նոր փայլ առած Ճեմարանը կը խառնակի. աշակերտներն ու ծնողք կը վրդովին. կը հրաժարին երկու պաշտօնակից Սկիւտարցիները, և Պրուսացին Տէրոյենց ինք միայնակ առնելով բոլոր բարձրագոյն դասերը՝ կը շարունակէ բաւական ատեն ալ, մինչև որ բացումէն իբր 2 տարի ետքը կը փակուի։

Այդ միջոցին է որ Մխաքեան կը սկսի առանձինն դասախօսութեանց մասնաւորներու տուները. ծանօթանալով սեղանաւոր Խորասանճեան Պետրոս աղայի՝ իր վրայ կառնէ անոր երկու զաւակներուն դաստիարակութեան գործն՝ իր իսկ թելադրութեամբն Նէնի Մահալլէ յատկապէս բռնուած տունի մը մէջ։

Մինչև 1845 պատանեկան ու երիտասարդական ոստոստուն յեղուածներէ ետև՝ ա՛լ չինուած էր իր վրայ հոգեբանական կայուն նկարագիր մը, բաւական տարբեր ժամանակին ղուսպ և այլամերժ բարքերէն ու շատ

ալ մօտ արդի արձակ-համարձակ բնաւորու-
թեանց, որուն վրայ պիտի հիւսուէր մեծ
քննաբանին եւրոպական ինքնութիւնը։ Իր
այդ յառաջամիտ ու արձակ վարքը սարսու-
ցիչ էր կարգ մը օրինական մարդոց. մեր հին
հայերը թեթեւամիտի տեղ դրած էին զինքը,
վասն զի Միսաքեան սպրէկ ալ կը հագնէր,
ողո՛րկ, քիչ մըն ալ փետեւետեալ։ Այն ա-
տեն գրեթէ բոլորովին անծանօթ էին փող-
կապ ու արդկեալ շապիկ, եւ ինք բացառիկ
հետեւող էր այդ ձեւերուն. զուարթամիտ ու
կծանող կատակաբան, որով միշտ դատափե-
տող անփետուրներու եւ ինք փետրաւոր դա-
տափետեալ։

Լսած ենք իր հին աշակերտներէն յԱնգ-
զիա՝ թէ Պէշիքթաշի դպրոցին մէջ գործնա-
կանապէս բացատրել ուզելով Այսօր Անճառի

«Ե— վարագոյր հին օրէնին»

«Վերուստ է վայր պատառէին»

տողերը՝ քաշելով կը պատռէ դասարանին
պատուհանի հինցած վարագոյրը. հիներն ան-
շուշտ զայրանալու էին այս անկարեկեալ ցե-
լումին վրայ, որ ի թշնամանս էր իրենց։

Կըսեն թէ նոյն միջոցներն ալ հայրը մեռ-
նելով՝ մահուան այս պաղ նախողջոյնը ուժգ-
նապէս սառեցուցած է իր կրակ սիրտը, մա-
նաւանդ երբ իր սիրական մայրը՝ հպատակե-
լով ժամանակին աւանդական սովորութեան՝

կրկին կամուրջնանայ, որուն վրայ երիտա-սարդը կը գծագծի ու կը բաժնուի իր ծնող-յարկէն ։

Առանձին բնակարանի մը մէջ ինքզինքը կուտայ բոլորովին բանասիրութեան․ այս պա-րագան խորապէս ազդած է իր հոգեկան կազմածին վրայ և եղած է գլխաւոր պատ-ճառն իր մենասիրութեան ու դժնէաբարոյու-թեան ։

Այդ մենութեան մէջ՝ ա՛լ բոլորովին մա-տենամոլ մը կը դառնայ ։ Կըսկսի հաւաքել Աբգար Եւդոկիացիէն մինչև իր ժամանակը տպուած ամէն գիրքերն ու վայելչագիծ ձե-ռագիրներ՝ հինգ հարիւր հատորի մօտ (1) ։ Մտերմանալով ոսկերիչ Յովհաննէս Միւհէն-տիսեանի հետ՝ կը համոզէ զայն թողուլ ար-հեստն և հետևիլ տպագրիչութեան ։

Հայ հին Տիտոն (2) կը հաւանի իր բարե-կամին յորդորին, և քանի մը հարուստներու խրախուսանքովը կը հիմնէ նախ Սկիւտարի Ճեմարանին մէջ համանուն տպարանը, որ Օրթագիւղի Արապեանէն ետեւ՝ քառորդ դա-րու մէջ հանեց մեծ համբաւ, իր կարկուա յատակ գիրերովն և մաքրիկ տպագրութեամբը ։

Այսպէս՝ հեռզհետէ դասախօսական բա-

---

(1) Այս մատենաւոր հաւաքածուն այրեցաւ 1872ին Ենի-Մահալլէի մեծ հրդեհին։

(2) Ֆիրմէն Տիտոյ, նշանաւոր տպագրիչ ի Փարիզ

նախիրական ու արուեստական ազատ զբա-ղումներ՝ կը շինեն իրեն մինչեւ 1848 փայ-լուն անուն մը։ Եւ ա՛լ կըսկսի ինք ալ իր կարգին ունենալ իր զմայլողներն ու հետե-ւողները։

Միսաքեանի այն ատենուան հետեւողնե-րուն մէջ՝ իր նուրբ դատողականին եւ ոյժով հայերէնին բովանդակ կնիքն առած կը թուի գլխաւորապէս պատանին Օտեան Գրիգոր, որ մինչեւ ետքն որդիաբար կը յարգէր զինքը, եւ հայրն Օտեան Պօղոս աղան՝ յատուկ թեւար-կութեամբ ձեռնտու կըլլար իրեն։

Իր անունն՝ իբրեւ գրող ու քերթող՝ ա-մէնէն նշանաւորն եղած էր ի Պոլիս. ինք իսկ զգացած էր զայս՝ մինչ կը գրէր Տ. Յովհան-նէս Հիւնքեարպէյէնտեանի ուղղած տաղն՝ սկսեալ

Զգլխիմ յառաջմէ յաջողութեամբքըս, Թա՛գէ . . . .

Եւ տեղի կուտար տակաւ հպարտութեան մը, որ հետզհետէ աճեցաւ իր վրայ իր մար-դախոյս ծերութեանը մէջ։ Պոլսոյ մէջ այն ատեն ամէն տաղ Պուէտին բարունական յըղ-կումներուն կը կարօտէր, եւ ինք ժամանակին միօրինակ նիւթերուն կըզգեցունէր հոգի ու երփներանգութիւն։

Եթէ՝ այդ ընթացքով չարունակէր Պոլսոյ մէջ իր ասպարէզն՝ անշուշտ ամէնէն բարձրը պիտի ճախրէր ժամանակին գրագէտներուն՝

մէջ ու ամէնէն գործնական կերպով արդիւնաւոր պիտի ըլլար հոս իր կարչնեղ գրիչը. աշխարհաբառի ընթացքն աւելի՛ հարազատ ծանր ու անխոտոր դրոշմ մը պիտի առնէր և Վենետիկցիներուն իսկ նախանձը զայրոյթի տանելու աստիճան ներհուն հայագէտներ պիտի կըրնար հասցունել. Թերևս ամուսնանալով ալ՝ աւելի երկիւղած ու խաղաղասէր տրամ սկիզբներու նուիրէր իր փաստաբանութիւնները, բայց հայական նմանող գրականութիւնը չպիտի ունենար ո՛չ Քամուրը, ո՛չ Սոփիան (ձեռագիր), ո՛չ 1858-60ի բանաքըննականները, Թերևս ո՛չ ալ այն քանի մը պէսպիսաքանդ վէպերն ու մեծարոյեան տաղերը, որ դեռ ձեռագիր կը մնան իր բուն աշակերտներուն անհոգութեան պատճառով։

1848ին՝ Պետրոս Աղա Խորասանճեան կորոշէ Փարիզ ղրկել իր երկու որդիները (Թովմաս և Միքայէլ). Միսաքեանի կառաջարկեն ուղեկցիլ անոնց լիազօր հսկողի պաշտօնով։ Կը դրուի պայմանագրութիւնն և կըստորագրուի Պետրոսիկ աղային կողմէն, հաստատութեամբ Յակոբոս Պատրիարքին։ Իրենց հետ կը մեկնի նաև Կ. Ս. Իւթիւճեան, որուն կը համակրէր Միսաքեան իբրև յաջողագոյնի և հայագէտի Ճեմարանի աշակերտներուն մէջ։

Մեր երիտասարդ Պուէտին մտաւոր վի-

ճակը ապաժամանակուած էր ցայս վայր՝ գրեթէ միայն հայերէն գիրքերու ընթերցանութեան և Պոլսական գաղափարներու ճարակումին մէջ՝ այնպիսի շրջանի մը, ուր Վոլնէյ կարդացողը մասո՛վ կը ցուցնէին իրարու անհաւատ, ուր ամէնէն վսեմ գիրքերն համարուած էին Հիւրմիւզի Եննեակեանն ու Անախարսեայ ուղեւորութիւնը, մինչ Լամարթինի, Շաթոպրիանի քանի մը գլուխ-գործերն՝ իբր անգիւտ նորահրաշներ՝ ցանկալի զարդերն էին քանի մը առանձնաշնորհեալներու։

Բայց ինք ունէր հայկաբանական պատմական ու դիցաբանական հիւթեղ պաշար՝ հանդերձ յատուկ դատողականով, որ զօրացած էր Հ. Եփ. Սեթեանի և Նմաններուն տեսականովը և Պոլսոյ չուկացի հայերուն վարպետ և սուր գործնականովը։ Բաջ ուսումնասիրած էր գրաբար քանի մը հոյակապ գործեր, արթուն և արձակ հետաքրքրութեամբն աղէ՛կ դիտած էր իրերն ու մարդերը, ստացած էր հզօր բնաւորութիւն և փիլիսոփայական տրամախոհող կամք մը. լեզուն առած էր կորով և գոյն առնական՝ զերծ ադէտ նորութիւններէ, վայելչամիտութեամբն հանդերձ միշտ դիւրիմաց հասարակ ժողովուրդին. ինչպէս կերեւի Սերվիչէն էֆ.ի Մանկասածուրեանն, որուն աշխարհաբառն ինք սրբագրած է։ Կարդացած էր 2-300 հատոր գիրք ու բաւա-

կանխապէս ալ փորձառու եղած կեանքի ներհակներուն դժնդակներուն և անակնկալներուն՝ ա՛լ ջերմապէս յարելու համար իմաստասիրութեան, գաղափարի մարդոց այն անկարօտ մտերիմին, որ իր 24 տարիի պանդխտութեան միակ սփոփին և ընտանեակը պիտի ըլլար Ֆրանսայի ոստանին մէջ։

Այսչափ ինչ կրնանք ստուգութեամբ գիրի առնել երիտասարդ Միսաքեանի կենցաղէն առաջին երրորդին վրայ. երկրորդն (իբրեւ քառորդ մը դար) անցուցած է Փարիզ և վերջինը՝ ծերութիւնը՝ Պոլիս ի Սկիւտար։

Բ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Միսաքեանի բաժանումը Պոլիսէն եւ ուղեւորութիւն դէպ ի Բաբելոնն Արեւմուտքի. —Անճայից մարդն ի Փարիզ նման Ժընեւի փիլիսոփային. — Զինքն հոգեցրելու դժուարութիւնը, իր Սոփիան, Կաղ սատանաներ ու Հայկանոյշէից ժողովը. —1848ին Փարիզը, Միսաքեան հոն լրագիր մը հրատարակելու գաղափարով. — Հայր Արսէն Բագրատունիի նամակը. — Ծաշակներ Հ. Արսէնի եւ Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի հոմերական թարգմանութիւններէն. — Միսաքեանի նախանձոտներն ու չարախօսները. — Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի լուսանկարը. — Եպիմենիդէս ի Վոսփոր եւ Կուրաց դաստիարակութիւն. — Իւթիւճեան 1851ին կը դառնայ Պոլիս եւ կը հիմնէ Մասիսը. — Անոր սկզբնական յաջողութեանց պատճառները. — Անոր մէջ Միսաքեանի յօդուածները 1858-1861. — Բանաստեղծական ակնարկ մը անոնց վրայ. — Ծաշակներ Դեմոկրեանայ ժպիտներէն, Նշանք ժամանակիէն, Տքնութիւններէն եւ ոտանաւորներէն. — Գ. Աղաթոնին գրած իր ցուցադրական նամակը. — 1861ին Պոլսի գործերը ու անձերը. — Լուսամփոփները վերաբերումով Միսաքեանի, որ կը լքուի եւ կ'ըլլայ Բրէքարաթէօր լուսանկարի. — Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի նամակը. — Անոր եւ Միսաքեանի ոճերը. — 1861էն 1875 Միսաքեան Եմպեդոկղ յԷտնա. — Իր թելադրութիւնները եւ Փարիզցիք առ ինքն. — Միսաքեան Պոլիս գալու վրայ:

Բ.

Երեսուն երեք տարեկան էր Միսաքեան 1848ին՝ երբ կը բաժնուէր կրկին ծնունդ և սնունդ տուող գեղեցիկ վայրերէն՝ վկայ իր գեղեցիկ օրերուն բանաստեղծական տաղակութեանց և յախուռն գործունէութեանց, այնպէս յանկարծ դուրս նետուելով արեւելեան վառ այլ անձուկ հորիզոնի մը և անձկագոյն գաղափարներու ցանցին մէջէն՝ ձեռնտուութեամբ հարուստ և բանասէր սեղանաւորի մը։ Շիտակը բեղուն բաղդ մըն էր աս իրեն համար. արեւմուտքի Բաբելոնն՝ անցեալ դարէն ի վեր քանի մը հնգեակ Հայու երես հազիւ տեսած էր ցայն վայր. Պոլիսէն ալ գրեթէ առաջին անգամն էր որ խումբ մը մայրաքաղաքացիներ ճամբայ կելնէին՝ խաճ-**վէճիութեան**, պկնավաճառութենէ տարբեր ուսումնասիրութեանց համար, և պիտի յաջողէին գերազանցապէս՝ իրենցմէ շատ ետքերն հասնողներէն ալ աւելի, վասն զի տեսակ մը իրերադէտ համերաշխութեամբ զերծ պիտի կըրնային մնալ այն կարգ մը արտուղի ուսումնասիրութիւններէն՝ լուսաւորիչ ու արուեստաճնար հաճոյքի բոցերէն, որ կը չէզոքացունեն ամէն լուրջ բան՝ տալու համար պանդուխտներուն և իրենց երկիրին՝ դիտուածին բոլորովին հակառակ փայլ ու փառք մը —

անտաշարժ զէվզէկութիւն և ծաղրող դի-տաստութիւն մը։

Միսաքեանի հետն էին Խորասանճեան եր-կու եղբայրները (մէկը բժիշկն ականաւոր) և Կ. Ս. Իւթիւճեան, որ վաճառականութիւն պիտի սորվէր Փարիզ, միւս կողմէն ալ՝ օգ-նելով Խորասանճեան հարազատներուն Հայե-րէնին։ Ունէին իրենց ուղեկից քանի մը Հայեր ալ, որոնք չգիտենք յիշել անունով և որոնք յիշուելու արժանի բաներ մըն ալ չեղան տպա։

Կը խոստովանինք հոս՝ որ բաւական դժ-ուար է մեզի համար այսքան հեռուէն մանր նկարագրել Փարիզի պէս քաղաքի մը մէջ այս անձային (1) մարդուն քանի և չորս տարի անցուցած փիլիսոփայական կեանքը։ Եւ շատ ալ աշխատեցանք որ վաւերական բաներ մը քաղենք ժամանակակից անձերէն ու գիրե-րէն, բայց գրեթէ ի զուր։

Միսաքեան թուի քանի մը տարիէն շատ քաշուած կեանք մը անցուցած է հոն՝ գիր-քերու, հաւերու, լուսանկարչական և ուրիշ արուեստական գործիքներու մէջ, մինչեւ որ տարիներ ետքը Տ. Յովհաննէս Հիւնքեար-պէյէնտեան ալ հանելով՝ մտերմական հայ

(1) Այսպէս կանուանէին զինքն այն ատենուան Ու-սումնական Խորհուրդին անդամները։

կենցաղ մը կըրցած են վարել հոն՝ բաւական ատեն։

Իր խնամարկած ազնուականներէն Տօքթ. Յորասանճեան Էֆէնտի՝ նմանեցուց օր մը մեզի այդ Փարիզի կեանքը Պուէտին, բաւական ճիշդ համեմատութեամբ, Ծընէվցի մեծ գլուխ փիլիսոփային կեանքին, որ արտակարգ գիծերու մէջ ապրած է արդարեւ մեր Պուէտէն զուգահեռաբար։ Իր ներքին կենցաղին վրայ հո՛ն Փարիզի մէջ, սակայն. համրաբար ծանրացած կը նկատենք թաքուն քող մը, զի ժամանակակիցներն ալ արդէն ծածկուած են մեծ մասամբ այն թանձր քողին՝ հողին՝ տակ, որուն յաւիտենական ծանրութեան ներքեւ կը գողի ու կը հալի չա՛տ բան։

Ահա այս պատճառով չպիտի կրնանք նշանակել ճշդիւ՝ թէ համաշխարհական այդ ոստանին ո՛ր անկիւնէն կը հետեւէր հայ իմաստասէրն համաշխարհիկ մեծ միտքերուն եւ անցքերուն, իր ասիական միտքին ու վարքին վրայ ի՛նչպիսի յեղումներ կուտային անոնք, իր հին նախըմբռնումներէն որո՛նք եւ ի՛նչ նոր երեւոյթներու տեղի կուտային, իր ինքնութիւնն զգացումներու կողմէն ի՛նչ կշիռ կառնէր. վերջապէս հին մարդն ի՛նչպէս կը դառնար կըլլար նոր մարդ, եւրոպացի։

Հոգեբանական այս ուսումնասիրութիւնն ալ՝ որ ամէնէն մանրագիտականն էր մեզի

համար, պիտի կըրնայինք, դէթ անդրադարձարար, ձեւել՝ եթէ մանրամասնաբար ուսումնասիրած ըլլայինք Փարիզի մէջ արտադրած իր ամբողջ գործերը, ձեռագիր ու տըպեալ: Իր պատմած քանի մը մանր դէպքերը, յիսունի չափ ինքնագիր նամակներ, երկու հարիւրի մօտ բարեկամական թուղթեր ու 1858էն մինչեւ 1861ի Մասիսներու մէջ շարք մը բանաքննականներ կուտան մեզի գաղափար մը այդ քսան և հինգ տարուան գործունէութեան վրայ: Ասոնցմէ զատ՝ ձգած է երկու-երեք հազար էջի մօտ ձեռագիրներու կտրատ կտրատ շեղջեր, որոնք գրած է Փարիզի մէջ իր պարապոյ ժամանակները, և կերեւի թէ կը պատրաստէր իր անօրինութեամբն հրատարակելի հանդէսի մը համար:

Վէպեր, թարգմանութիւններ, ճառականեր, տաղեր ընտիր աշխարհաբառով մը, որոնցմէ Սոփիան ու Կաղ Սատանաններն և Հայկանուշին ժողովը խմբագրուած են Եպիփանիդէսի կուռ ոճովը: Այս ձեռագիրներուն մեծ մասը՝ իր ստացուած 2000ի չափ գիրքերուն հետ կը գտնուի արդ՝ (մինչեւ 1901 Յունուարի 1 թուականը) Սկիւտար Ս. Խաչ վարժարանի կից քարուկիր թանգարանը:

Իր ուսանող ուղեկիցներուն հետ Փարիզ հասած միջոցին՝ Ֆրանսական այդ գաղափա-ակոծ ոստանը կը յուզուէր մեծ խնդիրնե-

րով. Լամընէ, Ռուայէ Քոլար, Վիքթոռ-Քուզէն, Օ. Քօնդ, Կիզոյ՝ հիներէն, և Լամարդին ու Վիքթոռ Հիւկոյ նորերէն՝ իրենց պատմական փիլիսոփական ու քաղաքատնտեսական երկերովը և արարքներովը կը փայլէին Լուի Ֆիլիփի կառավարութեան շուրջը։

Հայերուն համար մանաւանդ՝ շատ կոյս հրապոյրներ կընծայէր ակադեմական մեծ քաղաքը, որ դեռ չէր առած տեւտոնեան վերջին կապարէ դասը. զեղուն թաթաղուն սերճ և խորոխ չքեղութեամբ և ազնուական համարձակութեամբ։

Մեր փիլիսոփայ ճանապարհորդը՝ կողջունէ իր ուղեկիցներուն, հանդարտ զուարթութեամբ, մեծ այդ մայրաքաղաքը ու կը գետեղէ իր ճանապարհի գոյքն ոչ այնքան նշանակելի փողոցի մը հինգերորդ յարկին մէկ խորշը, (կարծեմ Ռուայէ Քոլլարի բնակած թաղը)։

Ո՛չ Ֆրանսացիներուն իմացական ու նիւթական անբաղդատելի վիճակը, ո՛չ ալ իր հանգիստ ու արդոյ դիրքը՝ չեն դադրեցուներ Միսաքեանն իր համազգիներուն վրայ մտածելէ, իր կարիքին հաւասար անո՛նց ալ օգնելէ և այս դիտումով իր Պոլսոյ ծանօթներուն հետ թղթակցելէ։ Զետեղելէ ետեւ իրեն յանձնուած երիտասարդները իրենց պատշաճ կրթարանը՝ կըսկսի մէկ կողմէն զօրացունել իր Ֆրանսերէնն և միւս կողմէն Փա-

րէզի մէջ լրագիր մը հրատարակելու պատրաստութիւն ունենալ։

1849ի սկիզբները՝ այդպիսի լրագիրի մը հրատարակութեան համար թղթակցութեան կըսկըսի Կրճիկեան Յակոբ էֆ.ի հետ, որ կը խոստանայ իր կողմէն 500 ղրուշ և ծանօթներէ ու բանասէրներէ 15000 ղրուշ հանգանակել»

Կրճիկեան Յակոբ էֆ.ն՝ այս ձեռնարկին պէտք եղածին պէս չկրնալ նպաստելուն դըլխաւոր պատճառ կը ցուցընէ՝ իր նամակներուն մէջ՝ ժամանակին Պոլսոյ եկեղեցականներուն և աշխարհականներուն մէջ տիրող հակառակութիւնը, գրական մարդոց վրայ դեռ իբրև պարզ վարժապետներու նայելու հին ունակութիւնն ամբոխական և հրաժարեալ Մատթէոս Պատրիարքին անհերքող ոգին, որ կուսակից առնելով իրեն Միջագիւղի ակնական աղաները՝ կը յարձակէր իրենց վրայ։ Ասոր համար ետ կը մնայ լրագիր մը հրատարակելու այս առաջին խորհուրդը (որ թուի այն ատեն ալ գրիչ բանողներուն միտքը գիշեր ցերեկ շատ մաշեցունող խորհուրդներէն էր)։ Եւ Մխաքեան՝ ուրիշ պատեհութեան մը յուսով՝ կըսկըսի իր բանասիրական աշխատութեանց։

Որչափ որ ալ ջերմեռանդն բանասէր՝ չենք կարծեր որ երկնատարդն Մխաքեան

փոքր ի շատէ բանուած չըլլայ Ֆրանսայի աշխարհաքաղաքին կայուն և գնայուն գեղեցկութեանց ու արուեստական հրապոյրներուն, որ Պուլըվառ տէ-զ-Իթալիէնի պէս պողոտաներէն մինչև շուրջանակի արուարձանները կը տիրապետեն եւրոպական մեծվայելչութեամբ, մանաւանդ այն առեններն որ դեռ իր կատարեալ ոյժին և ուժգնութեանց մէջ կը խայտար անհանդարտն ու գեղազէշ Ֆրանսա. Թող նաև առջի բերան բաւական ճոխ կեանք մը անցուցած ըլլայ հոն և բաւական ճովարցայութիւններ ըրած՝ եթէ սառոյց են նոյն ժամանակին իր նախանձորդներուն և անտխական առներուն գրածներն իրեն վերաբերումով: Այլ իբրև գրագէտ ու գեղագէտ՝ իր տիրող կիրքն եղած է միշտ բանասիրութիւնն և բանաստեղծութիւնը:

Նոյն՝ 1848ի՝ միջոցները Հ. Արսէն Բագրատունին ալ հայերէնի թարգմանած ըլլալով Իլիականի առաջին] գլուխը՝ Միսաքեանի փարիզին համեմատ կը ղրկէ անոր օրինակ մը ինքնագիր նամակով, որուն պատճէնն է.—

Արսէն վարդապետ Բագրատունի, Պարոնիդ Յաչկանդ Միսաքեան խնդալ: Ոչ կարացեալ զլանալ զբանաւոր ըղձումն մտերմութեանդ, կատարեմ աւասիկ՝ առաքելով զակիզբն Իլիականին Հոմերի, տողս քառասուն և ինն, որչափ և ի հելլէն բնագրին են

ցայգն վէտալր և որշալի ի այծառող կարեւոր Թուքի բնձ։ Փորձ եւեթ համարեացի այդ, և փորձ՝ առակաւորին անհրաժեշտ ըստ իս։ (1)

Զի որոշմնեան այսր ազգի տաղաչափութեանս ոչ յայժ բաւղում և խիստ են կապանք, առաւել իմն ընդարձակ և համարձակ է կատարմանն առաջարկեալ. յորոյ և ի գլուխն ժամանել կարի դժուարին է։ Որպէս զիարդ իմն և է, բարեկամութեան շնորհեցաւ՝ բարւոյ խնդիք աշխատութեամբ։

Որպէս և ի բերան ի բերան զրուցատրե

(1) Բանասիրաց հետաքրքրութեան կընծայենք այս և Հիւրմիւզի յանգաւոր տողերէն հատուածները.

ՀՈՄԵՐԻ ԻԼԻԱԿԱՆԻՆ

ԵՐԳ Ա.

—Ըզբէնն երգեա, դի՛ցուհի, զպելիածինն Աքիլլեսայ
Զկորուսիչ, բիւրուց ցաւուցն աքայեցւոյն պատճառեր.
Որ զդիւցազանց ի դժոխս արի անձինս նետեաց բազումս
Եւ զէշ ընկեց ըզնոսա շանց և հաւուց առ հասարակ.
Եւ կատարեցն Արամազդայ խորհուրդ ի գլուխ գայր եղանէր
Յարմէհետէ մրանդամ ի վէգ եկեալ երկփեղկեցան
Ատրիդէս արանց արքայ և Աքիլլէս աստուածազարմ.—
Իսկ արդ ո՞ ըզգոսա ի գիծ արկ ընդ միմեանս հեռի՛ ւ ի մարտ.
Լետոյեայ ճեան Որմըզդեան, որ բարկացեալ ընդ Թագաւորն
Ախտս ի զօրն եռացոյց ծանր, և ժողովուրդք սատակէին,
Զի Ատրիդէս զՔրիսէսն անարգեալ քուրմ արհամարհեաց։
Որ եկըն առ եհաս յերագաթեւ նաւս աքայեցւոց
Ի դըստերն զերեգարձ առնուլ բերեալ զին փըրկանաց։

Թրգմ. Հ. Ա. Կ. Բ.

ցայք, երրորդ մարթ են ընծեռել միութիւնքն և յընթերցողս քերթուածս: Ա. խանդակաթ անոյշ հաղոր-դապարութեան իմաստից քերթողին. զի ոչ եթէ այնպէս դիւրըմբռնելի էր Պինդարոսս որպէս Որատիոս, կամ Վիրգիլիոս իբրև զՀոմերոս. Բ. Ի կատարելութիւնէ դիւցազնականն, փիլիսո-փայականն և պատմական տաղերգութեանց: Գ. յանհնարութիւնէ բարձրագոյն լեզուի ըստ քեր-թողական մասին: Թարգմանիչ որ երկրորդ միութեանն զատանէ հնարս պարզութեան համառօտ ճեկնութեամբք. իսկ առաջինն և

ԻԼԻԱԿԱՆ ՀՈՄԵՐԻ

ԳԻՐՔ Ա.

Աստուածուհի՛, երգեա զՊելեան Աքիլլեայ
Զաղէտաբերն Աքայեցւոց քէն դըժնեայ,
Որ զդիւցազանց քաջաց հոգիս յոգներամ,
Սանդարամետս ի խոր իջոյց տարաժամ.
Ըզդիակունըս նոցին կուր արկեալ շանց,
Կո՛ւր ըզնոսին արկեալ հաւուց գիշախանձ.
Եւ կատարէր Որմըզդականն վըճիռ,
Յորմէհետէ ծանրացասումն ի գըրգիռ
Պառակտեցան իշխանն արանց Ատրիդէս
Եւ դիւցազարմ ընդդէմ միմեանց Աքիլլէս:
Ո՞ ի դից հետ էարկ և կռիւ ի նոսա . . .
Ի Լետոյեայ ծընեալ զաւակըն Դիոս,
Սա զախտըն ծանր առ ի բանակ անդր ընկէց,
Էարկ տարապարտ մեռելակոյտ ամբոխ մեծ,
Ի բարկութիւն բըրդեալ յիշխանն Ատրիդէս
Զի զքրմապետն արհամարհեաց նա զՔրիսէս . . .

Թրգմ. Հ. Ե. Հ.

երգարգքին՝ չգիտեմ որպէ՛ս, առանց տաղա-
չափեալ քերթողին, և պարզական քերթո-
ղական լեզուն անաւարտելոյ։ Եւ իցէ՞ ինչ
օրէն առնել զայն առ ի դիւրահաս ամենե-
ցուն ըմբռնելոյ . . . ։

Բաւ երկոցուն դոցա ի մի վայր հասելոց՝ հարկաւ թանձրանայ և մթութիւնն. Եւ իցէ՞ ինչ այդ թարգմանչի մեղ . . .

Զքնական պարզութիւնն Հոմերոսի, համեմատ վայելուչ վսեմութեամբ, ինքնին առաւանէ մատոյց բանաստեղծին կենդանագրեալ ի հարազատ թարգմանութեան, այդ ըստ անոգածոյծ ոճոյ վաղեմի ժամանակին։ Իսկ ըստ նիւթոյն, օրինակ իմն, ոչ զնոյն բարձրախօսութիւն ունի մինւնոյն Վիրգիլիոս յԷնէականին կամ ի Մշակականսն և ի Հովուերգութիւնսն։

Ըստ այսոցիկ ընտրելի է դատումն քերթածոց և նոցին թարգմանութեանց։

Այսչափ ինչ ի յուշարար յիշատակ մտաւորիդ։

Ողջ լեր

Ի Բիւրիա, ՌՄՂԷ, հոռից ամսոյ ԺԶ:

Հ. Ա. Կ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Այս մեծ քերթողին ու ժամանակակից քանի մը անձնաւորութեանց Միսաքեանի հետ այս մտերմական կցորդութիւնները, ինչպէս նաև իր անկախ գիտակցութիւնն իր կորովին, մէկ կողմէն ուռեցունելով իր բնաւոր ինքնա-

սիրտութիւնը՝ միւս կողմէն ալ կարգ մը ար-ուեստակիցներու և պարապորդներու նախանձը գրգռելով՝ պատճառ եղած են տակաւ Փարիզի մէջ իր կենցաղին ու իրեն սաներուն հետ իր վարմունքին վրայ խել մը չարախօսութեանց և զրպարտութեանց, որով վերջապէս Խորասանեանք կառնեն իր քովէն իրենց զաւկըներն, ու ինք զրկուելով բաւականաչափ թոշակէ մը՝ կըստիպուի իր ապրուստին համար պարապիլ գեղեցիկ ձեռնարուեստի մը, լուսանկարչութեան։ (1) Իր բա-

---

(1) Նշանաւոր անձերու լուսանկարներն հանած է քերթողական նրբութեամբ մը և շատին ներքև ոտանաւոր ձօնով։ Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի լուսանկարին ներքև կը գտնենք հետևեալ տաղը.

Վերջինն Հայոց թարգմանչաց,
Ո՛վ որ հայիսդ ի պատկերդ,
Է առաջի քո աչաց:

—

Զանկեղծնիկ մեր դարուն
Զքնաղագեղ բարբառոյ
Սա 'նծայեաց մեզ նոր զարուն:

—

Քոյք Պիերեանք յորրանն
Զդա ընկալեալ յորդեգիր,
Որպէս իւր իսկ վըհայր

—

Եւ ի Հայոց մուսայից՝
Ո՛չ ոք քան զնա ձայն ազու
Քնարին արար դաշնակից

—

թեկնածներէն Կրճիկեան Յակոբ էֆ. ալ կը յառաջացունէ իրեն ամսական փոքրիկ նպաստ մը, որով կրնայ պարապոյ ժամեր տրամադրել գրականութեամբ ալ զբաղելու:

Բայց հրապարակի վրայ շատ բան չէ ցուցած յայնժամ. մինչեւ 1858՝ տարը տարուան մէջ՝ **Եպիմենիդեսն** եւ **Կուրաց դաստիարակութեանն** զատ բան մը չէ հրատարակած Փարիզէն: Նախ իր աշակերտներուն ձեռնկալութեան եւ ապա տեղական Նոր եւ խուռն ուսումնասիրութեանց զբաղած՝ չէ կրցած եւ չէ ալ ուզած, հիներուն սեպհական երկայնամտութեամբ մը, հրապարակ ելնել լաւ մը չհասունցած:

Իր միւս մտերիմ ուղեկիցն ալ՝ Կ. Ս. Իւթիւճեան՝ քիչ մը ատեն Փարիզի մէջ վաճառական ուսումի զբաղելէն ետեւ, 1851ի

Նախնեաց գնդին վերջապահ
Կեայ նա դեռ եւս, այլ ընդմին
Դառանակայ շինի մահ:

—

Անմահ երկոքն է բերկես,
Այլ ի պահել ապագայց
Եւ զպատկերն իւր՝ եւ Պըւես,

—

Սիրող նորին եւ համբակ
Լուսանըկար դրոշմեցի
Զկենդանագիրդ ի հրեակ:

1858 ի Լուտետիա

վերջերը կը դառնայ Պոլիս, և, օգտուելով Տէրոյենցի և անոր խումբին դէմ տիրող հակակրութենէն, պաշտպանութեամբ Օտեանեաններուն և Խորասանճեան Գէորգ աղայի՝ կը յաջողի ձեռք առնել Տէրոյենցի անդրանիկ թերթը, որուն ծախքը Պատրիարքարանը կը հոգար, և անունը փոխելով Մասիսի՝ հրատարակել զայն նոր ոճով և պիրկ աշխարհաբառով։

Եւրոպայէն դարձող և Պոլիսի նոր գըպրոցներէն ու Ճեմարանէն նոր ի նորոյ հասնողներուն խումբը կազմելու վրայ էր բոլորովին նորիկ երիտասարդութիւն մը՝ ֆրանսագէտ ու ֆրանսախօս ալ, սնած Վոլթէրի, Մոլիէրի, Շադոպրիանի և այլնի գործերով, և այս գոյն նկարագիրով՝ բաւական տարբեր հին դպրոցէն ու մարդիկներէն, որոնք հետզհետէ սկըսած էին տեղի տալ իրենց Արապեան ապաբանովը տիրացուական վէճերովն և ժողովներով և կարի չարշիական կազմակերպութիւններով։

Ասոնց համար առաջին բարեպատեհութիւն մըն էր Մասիսի նորաձև երևումը. առաջին թերթը 1852 փետր. 2ին մեծ ճիգերով և եռանդով հրապարակ ելնելով՝ կը գտնէ, մանաւանդ Խասգիւղի և Սամաթիայի յառաջադիմականներէն ու Տանձազարեան վարդապետի վէճերուն առիթով գժգոհած

Ճանապարհաններէն, յուսացուածէն աւելի յաջողութիւն։ Արդէն բազմահմուտ Տէրոյենցի աշխարհաբարը՝ թէպէտ բառերու ընտրութեան և հարազատ բացատրութեանց կողմէն ընտիր՝ այլ հինցած ու յոգնած էր իր զուտ հայերէն սահմանին մէջ, և անքուն գրագէտին բազմազբաղ արագագրութեան վրայ՝ ռամիկին ալ հասկընալի ըլլալու ճիգ մը՝ տուած էր անոր ռամկական կնիք մը. Կ. Ս. Ութիւճեան՝ փարիզեան ու երիտասարդական ճաշակովը յատուկ մատենագրութիւն մը ըստացած էր թեքեալ և ածանցունող աշխարհաբառի, որուն քիչ-նպաստած ըլլալու չեն Միսաքեանի խորհրդակցութիւններն ալ։ Անոնց վրայ եթէ աւելցունենք 42էն ի վեր Պոլսոյ հայերուն մէջ բողբոջած կրթասիրական և ընթերցասիրական առոյգ և անդորր զգացումները՝ կը գտնենք Մասիսի սկզբնական ու հիմնական յաջողութեան գաղտնիքը։ Այս յաջողութեան նախկին աւետիսն՝ իբրեւ մտերիմի՝ Ութիւճեան Միսաքեանի կը հաղորդէ նամակով մը, յորդորելով ալ որ Պուճեան աշխատակցի իրեն։ Սակայն մեր պանդուխտը՝ մինչեւ 1858 թուականը՝ ընդարձակ գրութենէ մը զատ՝ բան մը չէ հրատարակած Մասիսի մէջ. միայն խորհրդատու եղած է անոր մտերմական նամակներով, որոնց մէջ իր հին ու նորով բարեխառնուած ոգիովը կը

տրամախոհէ նոր խմբագրին նոր ոգիին հետ։

Իր հասուն և չարունակեալ յօդուածները կը սկսին 1858ին և կը տեւեն մինչեւ 1861՝ փարիզեան մելանով և ֆրանսական նրբամ-տութեամբ երփնազարդուած։ Իր Տքնու-թիւնը, Վարդան փաշայի դէմ գրածները, Միրիքելամ Կարապետ բողոքականներին թա-ղումին առիթով Մեղուի մէջ գրած Գերեզ-մանը, Ս. Ոսկանեանի Արեւելք և Արեւմուտք թերթերուն վրայ բանաքննական երգիծանքն՝ իր հրատարակութեանց ամէնէն փայլուններն են, թէպէտև դժբաղդաբար մեծ մասով վի-ճաբանական ըլլալնուն համար չունին տեւա-կան յատակ մը, իբրեւ գիտնական կամ մա-տենագրական յիշատակներ։

Այդ քանի մը տարուան Մասիսները, սակայն, Պոլսոյ մէջ ձեռքէ ձեռք յափշտակ-ուած են, և ինք խմբագիրն՝ առեննին Պոլսի մէջ ամէնէն հմուտ երիտասարդ հրապարա-կագիրն՝ հիացումով յայտնած է միշտ իր շնորհակալութիւնները Միսաքեանին՝ բացար-ձակապէս վկայելով թէ այդ յօդուածներն ընթերցողաց «հիացումն խանդաղատանքի (enthousiasme) հասած» էր։ Այդ կրօնիր-բանասիրականներն ու վիճաբանականներն՝ ի-րաւամբ ըրած էին զինքն օրուան լաւագոյն քննադատը. առանց անկեղծութեան չահու՝ իրեն նպատակ ըրած ճշմարտութիւնը՝ կը

փայլակեցունէ ինք հոն իր ստեղծներուն գըլ-
խին՝ փա՛ստ, լեզո՛ւ կարկո՛ւտ հմտութիւն՝
մանաւանդ դիցաբանական, ճարտարխօսական
կորով անծանօթ, սեղմ տրամաբանութիւն՝
համեմուած վարդ ու յաղթական ծաղիկներով,
տրաբանութեանց խիտ անակնկալներով։ Իր
կորովը ի բանի՛ն և ի լեզուի՛ն է. չի կայ հոն
թեթեւութիւն, խամութիւն, գգուած ասու-
թիւն, նիւթոյ և ոճի աններդաշնակութիւն
և անարի սուտակապատութիւն, այլ միշտ
նիւթին և դատին հո՛յժ է՝ զոր առնելով
սեղմ ու կշռուած հիւսքի մը մէջ, փոքր ինչ
դիցաբանական շռայլութեամբ ու հելլէն բար-
ձրայօնութեամբ, կը շարէ մարգարիտէ բառե-
րու հատիկներով. վիճաբանութեանց մէջ ալ
եբբէ՛ք չխաղար բառերու և երկրորդական
ակարութեանց հետ. ստոյն զգետնած ատեն
անգամ՝ կը փայփայէ անոր երեսները, հերիք
է որ սիրտէն վիրաւորուած չըլլայ ինք։ Կը
թուի հոգի կուտայ ճշմարտութեան համար.
կը մոռնայ դէմինը, կը մոռնայ պճնող և քը-
մահաճող Փարիզը, կը մոռնայ մերթ ինք-
զինքն անգամ, ու կըսկսի փաստաբանել
պարզ պերճութեամբ ա՛յնպիսի յաղթ գնաց-
քով մը՝ որ թաւալում մըն է քան հոսում,
և կը հասնի կանխակշռեալ երագութեամբ
բուն եզրը, նկատեալ չեզոք եզրակացութեան.
ա՛լ շահուա՛ծ են բոլոր ընթերցողները, ա՛լ
ստոյն ալ կը մրմնջէ.—

— Այո՛, այդպէս է։

Այո՛, այդպիսիներո՛ւ ձեռքով նախ ան-ցուտախական հայ դպրութեան մէջ եւրո-պական այն սեղմ եւ կարգադրէտ ոճը, որ ինքն ալ հետզհետէ աճելով եւ նուաղելով՝ ինկա՛ւ թուլցա՛ւ եւ ապականցա՛ւ վիպական ճապաղ գրուածներու եւ արուեստակեալ հօ-գեբանութեանց մէջ՝ մինչեւ որ մեր օրերն հասաւ ընդարձակ այլ կա՛րի չահախնդիր մերթ կարի՛ փառասէր, կարի՛ մնափառ ու անմա-տենագէ՛տ զուտ լրագրականութեան մը։

Միսաքեանի այդ հսկա՛յ եւրոպական ոճին մէջ՝ կըրնանք ըսել՝ Մագոլէ՛յ մը կայ, որուն անգղիական լա՛յն լրջութեան տեղը բռնած է պողպատի համեստ զգօնութիւն մը հայ՝ բա-րեխառնուած ֆրանսական կրակ զուարթա-մտութեամբ։

Տա՛նք՝ գործիս չափին ներած պայմանով՝ այդ արձակներէն քանի մը ճաշակ, իբրեւ պատահական ընտրութեամբ։

— ԺՊԻՏՔ ԴԵՄՈԿՐԵՏԵԱՑ Գ. «Օրագիր մը դատարան մըն է, ուր դատաւորին բարե-կամներն ու ատելիներն հաւասարապէս դատի մտնելու իրաւունք ունին։ Հոն դատաւորը, ո՛չ Ժամկոչեանին բարեկա՛մ է, ո՛չ Գ. Վար-դապետին թշնամի, ո՛չ Միսաքեանի աշա-կերտ, ո՛չ Պօղոսի փեսայ եւ ո՛չ Պետրոսի ա-ներ։ Անիկայ ամէն մարդէ անջատեալ մարդ

մը, և պարզամտեալ է զանգատու ճշմարտու-
թեան, որ իրեն յանդիման եղողներուն ամէ-
նուն ալ միամտէս կը նայի. այսինքն՝ մէկուն
ալ երեսը չտեսնար, և ամէնուն ալ ձայնին
միայն ականջ դնելով, կը վճռէ դատաւորին
քերթուածը։ Դատաւորը դատապարտելէն մեկնելէն
ետեւ, քաղաքացի, ազգական, դրացի, բա-
րեկամացը բարեկամ, և եթէ իրեն կը վայլէ,
թշնամեացն ալ թշնամի է։

Օրագիրի մը սրբազան պարտքն ու նուի-
րական պաշտօնն է այս։ Ի՞նչ կըսէ անոր Գ.
Ճամկոչեան։ Իր հեգնական գրուածքին նա-
յելով, կը թուի թէ ինք հեռու է այս կար-
ծիքէն, և կուզէ որ օրագիրը ջոկատի մը
ձայնարկուն, գործիքը, ախոյեանը, պատնէշն
ու կաղապարն ըլլայ. իր կողմը չեղողներուն
դէմ յարձակմունք հանէ, իր հակառակորդաց
արդիւնքն ու իրաւունքը ժխտէ և իր բարե-
կամաց վաստակաւորութիւններն ու անիրաւու-
թիւններն անգամ արդարացունէ ու ներբողէ։

Ասանկ փոքրոգի մտածութեանց և զգաց-
մանց հակամէտ օրագիր մը՝ պիծակ մըն է,
որ ազգին ընկերական որ և իցէ փեթակէն
մի՛շտ կը վռնտուի, մի՛շտ մեկուսի կը մնայ.
ինքնին կը կորնչի։ (1) Փարիզ 27 յունուարի
1860» տե՛ս Մասիս թիւ 419։

---

(1) Ընդհակառակ կը . . . շատ անգամ, մանաւանդ այն
ատեն (1860էն 1875)։

—ՆՇԱՆՔ ԺԱՄԱՆԱԿԻ, Քավուռի մահը
Ա. Լեզուաց և կրօնից այս խառնուրդուն վի-ներին՝ ազգ և ազինք իրարմէ բաժնուած և չա-րաչար զանազանուած անեղերքէն, բարէ՛, տա-կաւին անտանկ մարդիկ կը ծնին, որ աշխարհնք եկած ատեն անծանօթ՝ Յոյն կամ Իտալացի են, օրինակ իմն, և մեռած ատեն՝ ամէնազ-գի կամ աշխարհաքաղաքացի կերթան:

Ասոնք իրենց ներգործութեամբը՝ բովան-դակ մարդկութեան սէրն ու համակրանքը ստացած ըլլալով՝ այն անջրպետող վիհերուն վրայ հետզհետէ մէյմէկ կամուրջ և ազգաց մէջ մէյմէկ կապ կցորդութեան կըլլան, որ իրարմէ օտարացած ժողովուրդները տակաւ իրարու մերձեցունելով ընտանեցունելով՝ տիե-զերական միութեան ճարտարապետները կը համարուին: Ասոնք են, որ մեծ մարդ, հա-յակապ անձինք, ծայրագոյն հանճար կամ ոգի կըսուին, և մեռած ատեն իրենց ար-դեանց ժառանգութեան հետ՝ դառն կսկիծ և մորմոք կը ձգեն մարդկութեան:

... Քավուռ որ Իտալական թագը, Լոմ-պարտայի, Թոսքանայի, Նէապոլսոյ, Սիկի-լիայի, Ռոմանայի և Մոտէնայի առանձին-ներովը զարդարեց, այն կէտէն, որ Ադրիա-կան ծովու փեսային գոհարն ու երկու Բրո-տաններու չափխուղաներն անոր վրայ աւելցը-նելու հասած էր, իր օրրոյն, իր բերկրանաց,

իր բազում ճգանց և անպարագիր վաստակոց տակ նուիրական մարմինն ընկճելով, տառաուածեղէն հոգին դուարթութեամբ աւանդեց։

Մարդկային ազգին մէջ, ի սկզբանէ հետէ, եկած գացած տասնեակ չնաշխարհիկ էից փոքրիկ թիւին նայելով, մարմնափոխութեան վարդապետութեանն հաւատալու կը փորձի մարդ։ Արարչագործ սիրոյն մշտնջենական մէկ կայծը չե՞ն, կըսեմ, արդեօք անոնք՝ որ այսօր Նումայի, վաղը Պղատոնի, միւս օր Արիստոսի, երբեմն Սահակ Պարթեւի և հետզհետէ Ֆենելոնի, Ֆրանգլինի և Թավլուռի մարմին և դէմք առնելով՝ կուգան մատուցանել կարօտեալ ժողովրդոց դարման, սփոփանք. մտայն սթափութիւն և իրենց առաքելութեան համար ազգաց ոլորտներու մէջ ներապանծ վարսամներու նման ժամանակ մը շողալէն ետև, աւելի կամ նուազ փութով կանցնին կերթան դարանակալ իմաստութեան ծոցը, մինչև ի նոր առաքելութիւն։

Այս վարսամներուն, կամ թէ ըսենք, այս կայծակիր մարմնոց ամէնէն շուտ ետ դարձողը Թավլուռ եղաւ, որ իր սիրտը, մտածութիւնները, ցանկութիւնները բոլոր, և մէկ խօսքով բոլոր անձն՝ իտալացիններուն սիրոյ բագինին վրայ դրած, ի՛նչ պատարագ և ի՛նչ քահանայ՝ ինքզինքը զոհելով, խարուկելով, ճենճերելով՝ սպառեցաւ մոխիր դար-

ձայն, որ իր աճիւնէն թեթեւս ուրիշ անուանով փիւնիկ մը յառնէ:

Մի՛ տարակեր զիս, ո՛չ շողոքորթութիւն, դժնդակը կրակը երթալէն ետեւ չուշան անուանել, կնամարդին՝ դիւցազն, և առաքինութենէ կամ. արդիւնքէ զուրկ մեռնողն ալ՝ Յովսէփայ կամ Եպամինոնդի անուանը պատել: Ես, սկսած օրը վախճանին մօտեցած կենաց մը ունենալով, գեղեցիկին, բարոյն և ճշմարիտին սիրահար եմ: Ուստի սիրտս և գրիչս մարդկութեան բարեացն ուխտելով, պարտաւորանց մահուան ներբող չեմ կրնար հիւսել. միայն հոգւոյն փրկութեանն համար մարդասիրապէս կաղօթեմ: Հեռո՛ւ գնա ուրեմն ինէ, և թող որ չնորհապարտ սրտէս բղխած արտասուքս Բավուռի արքայական աճիւններուն նուիրելով՝ մոխիրէն միւս Բավուռի մը փիւնիկօրէն ծնանելիքն հմայեմ:» 18 Յուլիսի 1861:

— ՏԻՆՈՒԹԻՒՆՔ, Քաղաքակրթութեան առեղծուածին լուծումը. Մարդուս յոյսն և համբերութիւնը պարտասած օրին մէկը, խընամակալութիւնն անոր կարճմտութեան վրայ ծաղրելով և թշուառութեանը գթալով, յանկա՛րծ իր առեղծագործ մատին ծայրովը Մայանոցի աղքատ գործաւորի մը (1) ծոծրակին

---

(1) Կիւթթէնպէրկի:

դպաւ, այն վայրկեանին Կիւթթէմպէրկ մարդկային մտածութիւնը կապարի վրայ ձուլելու և միեւնոյն իմաստը վայրկեանէ վայրկեան կրկնելու հազարաւորելու և բիւրաւորելու խորհուրդն երկնեց և ծնաւ։ Անկէ ետև պատերազմ և ապստամբութիւն, սով և սըրածութիւն, գիւղեր և քաղաքներ կործանած և պարպած ատեն, չեն կրնար մարդկային մտաց հարստութիւններն ապագայից ժառանգութենէն կապտել։ Հրդեհը կրնար Աղեքսանդրիայի գրքատունը ճարակել, բայց Փարիզի, Լոնտոնի և բոլոր Եւրոպայի ու Ամերիկայի մատենադարաններն եղած տեղերնին ալ անկորուստ պիտի մնան։ Արուեստներն ու գիտութիւնները կրնան իյնալ, արուեստագէտն ու գիտունն ալ կորնչիլ, բայց արուեստն ու գիտութիւնը կորնչելիք չունին։ Վերջապէս մարդկային մտաց վաստակներն երկիրի երեսէն բնաջինջ ըլլալու համար, պէտք է որ երկրագունտն հրով կիզանի և փոշին անհունութեան մէջ ցրուի։

Ահաւասիկ ուրեմն գործին ոգին և պատճառը, որով քանի որ մարդկութիւնը երկրի երեսը մնայ, իր խորհուրդներն ալ յորդւոց որդի, յազգաց ազգ պիտի անցնին յաւէրժանան, և այս աւուր ծնած իմաստն՝ աշխարհիս կենակից և վախճանակից պիտի ըլլայ, թէ որ մարդկութեան օգտակար և արժանի

համարուի ։ Այս գործոյն միջնորդութեամբը՝ մարդիկ ծագաց ի ծագս աշխարհի իրարու կենակցութիւն, խօսակցութիւն, խորհրդակցութիւն, դաստիարակութիւն և օգնականութիւն ընելով, իրար պիտի լուսաւորեն և կրթեն, ինչպէս որ ապացոյցն օր ըստ օրէ կը տեսնուի ։

Արդ՝ թէ որ տպագրութիւնն այս կարողութիւնն ունի՝ անշուշտ Եւրոպայի այս օրուան բարգաւաճութեանը տպագրութեան արդիւնքն ըլլալուն մերիններն ալ կը հաւատան նէ, կը հարցունենք թէ տպագրութիւնն ինչ կընէ մեր մէջ ։ Մասիս, թիւ 414, 1859 Դեկտեմբեր 31 ։

— ՏԻՆՈՒԹԻՒՆՔ, Գերեզման. Գերեզմանատունը Քրիստոնէից համար անծածկոյթ եկեղեցի մըն է ։ Բայց որովհետև Քրիստոնեայք քրիստոնէութիւնը քրիստոնէութեան ստորաբաժաններ և յանուն Քրիստոսի երփնազան քրիստոնէութիւններ ճարտարեր են, ուստի Բողոքականին, Յունականին, Հռոմէականին և Լուսաւորչականին գերեզմանատուններն ալ՝ Բողոքական, Յունական, Հռոմէական և Լուսաւորչական տաճարներ կամ եկեղեցիներ են անծածկոյթ ։ Ինչ որ եկեղեցւոյ կամ տաճարներուն մէջ կըլլայ, դաւանութիւն, ժամերգութիւն, խաչելութիւն, ուղղափառութիւն, որդոտոքսութիւն և հե-

յետադիմութիւն, նոյն բաները գերեզմանատանց մէջ ալ կըլլան անփոփոխ, և աւելի մեծ հանդէսներով։ Այս տե՞ղն է արդեօք, որ Բողոքականն ու Լուսաւորչականն իրար լծել, իրար չփոթել կուզէք։

Բարէ՛, թէ որ կրօնքները գերեզմանատանց դուրսի դին կանգ առնէին, թէ որ թաղմանական հանդերձանքը հոնկէ ներս չի մտնէին, թէ որ հաւասարապէս աղամորդի ծնողներն հաւասարապէս իբրև աղամորդի թաղուէին լռութեամբ, և հասարակաց արտասուօքը միայն հողերնին ցօղուելով, ա՜հ, այն ատենը Միրիքելամ Կարապետը Միրիքելամ Կարապետին հետ առ օրին չթաղողները նզովեալ ըլլային. բայց հօրդ հողուն ըլլայ միտ դիր, բանն անանկ չէ. աղամորդի ծընողները, Մովսէսի որդի, Մահմէտի որդի, Պետրոսի որդի, Աթանասի որդի, Լուսաւորիչի որդի, Կալուինի, Զուինկլէսի և ալ խել մը Եսի ու Ոսի որդի կը թաղուին կոր։

Կրօնքներն իրենց հանդերձանօքն ու աղաղակներովը կամ մրմունջներովը մինչև տապանաց եզերքը կերթան, և արարողապետներն ալ մարդն հողին մէջ դրուելէն ետև ալ ինք իր գլխուն չթողելով, իւրաքանչիւրն իրենց անշնչացեալ խաստովանողաց ականջին ի վար անդրշիրիմեան ճշմարտութիւններ ունին հաղորդելիք։» Մեղու, Թիւ 109, 1860 Սեպտեմբեր 10։

Ասոնք փոքր ի շատէ կրնան տալ 1850-60ի Մխաքեանին հրատարակածներուն ոգին և մանաւանդ լեզուին վրայ համառօտ գաղափարներ մը, իսկ նոյն միջոցներուն պատրաստուած վիպական ու թարգմանական գրուածներէն (որ դեռ ձեռագիր կը մնան)՝ կրնանք հատուածաբար առնել հոս Տելեմաքի ազատ յարմարութիւն մը գրաբառ ոտանաւոր և քանի մը տողեր՝ իբրեւ ճաշակ իր գրաբառին ու քերթողի կարողութեան։ Մընացածը բարեմիտ բանասէր մը կրնայ տպել տալ։

ԱԶԱՏ ՅԱՐՄԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՏԵԼԵՄԱՔԻՆ ՖԵՆԵԼՈՆԻ

«Ես որ երբեմն յանձնառագործ ի քընար
Ջղուզնաքէկից յօրինէի երգ յարմար՝
Ըզվանկըտւոյն զբօսուցանել շուրջ զամբոխ,
Դիւցազնական տաղից կացեալ արդ քերթող.
ԶԱբենասայ երգեմ զարկածս համբակին,
Յոր խիբացեալ զարգուն տիոց դիցուհին,
Զի մի՛ իւրեւ ի փորձութիւն ածցէ զնայ,
Կամ փորձութեան ինքն իսկ իցէ ենթակայ,
Նախահոգակ իմաստութեամբն իւրական
ԸզՄենտորին էր կերպացեալ տիպ դաժան:
Մուսա՛յդ, որ ցարդ ծանուցեալդ ես լոկ անուամբ,
Եւ քան զագռաւ սպիտակ անգիւտ գոս անձամբ,
Հե՛ղ ի տաղս իմ զծիծաղ եւ զխինդ բռնայիր,
Եւ զնախատիպ զերկդ իմ կացո՛ անբասիր:

Էր Կաղիպակ խորասուզեալ ի սեաւ սուգ,
Եւ զդիցական ցօղէին զայսն արտասուս.
Զի Ոդիսեւս կէս փեսայն իւր անաստուած,
Լքեալ ըզնա՝ դաւով գնացեալ էր ի բաց։
Յետ արկածից յոգունց Յոյնդ այդ խաբուսիկ
Լեալ ի մրըրկաց առ դիցուհւոյն ընկեցիկ,
Ի բարութիւն նորին անդ զամս եօթներեակ
Համայծակցի վայելեալ էր հանգուցեալ,
Եւ Կաղիպակ զանմահութիւն ի պարգեւ
Անպատարին էր խոստացեալ արդարեւ,
Եւ ակն ունէր նա ի բախտն մանաւանդ
Զի Դարբինեան (1) ոք ի հողմոց վարեալ անդ՝
Վաղարսկիզըն ամուսնութեան ի յռութիւն
Պսակ շնորհաց դընէր ի գլուխ երկոցուն,
Եւ հարազատ ծնընդեամբն այս ըզկըղզին
Դիցանուշակ եւ դիք մանուն յընուին,
Մայր ունելով յորովայնէ դիցուհի
Եւ հայր՝ յետոյ աստուածացեալ 'ւս պատեհի։
Այլ Ոդիսեայ եղով վաղ կին ոստայնանկ
Ի նա խորհէր յաւէրժ փեսայն խորամանկ,
Եւ զմտաւ ածելով ցայգ եւ ցերեկ
Ըզկըրկոցին Պենելոպեայ զերբեւեկ
Բըռնականին ամուսնութեանն ինքեան յուծ
Ծանրանալով ածէր զայրոյթ կամ զայրուց.
Այլ փախըստեան ոչ գըտանէր նա աղագ,
Շուրջ ամենուստ զինք պատելով ծով անյագ:
Իսկ Ոդիսեւս որ թախուցեալ ի յայրին

---

(1) Թուրք կ'ակնարկէ 1860—1870ին հռչակաւոր Յակոբոս վրդպ. Չիլինկիրեանը, որ զմտնելով Երուսաղէմի միաբանութեան հետ՝ լքած էր զայն և ի Պոլիս կը կատարէր քարոզական ու տարօրէն պաշտոններ։ Իր խոր ծերութեան ընդունեց հայ-հռոմէական կրօնն, որուն այնքան դէմ գրած էր երբեմն։

Ունկն եդեալ էր բանից տիկնոջն եւ բժշկին,
Ի թաքստէն յայնժամ եկեալ յերեւան.
Ընդէ՞ր, ասէ, տիկի՛ն քեզ կեանք դառնանան,
Մինչ Ոդիսեւս յինքնանուէր կայ առ քեզ.
Իւրոյ առնել սիրոյն փորձոյ արդ հանդէս:
Ի շիւղ երթայց անհաւասիկ ի Նաքսոս,
Եւ առօրին ի շիւղ ածից զըՍկոմբրոս:

Անձնապաստիրն ի միտս եկեալ Կաղիպսէ,
Եւ զծածկամիտն համբուրելով հէքն՝ ասէ.
Իմս Ոդիսեւս, մի՛ զնայցես մի՛ դու ի շեղ,
Հուպ ի ծովափն անդ յայլ այրի կան զէտեղ
Տապար, ուրագ, սըղոց, շաղափ եւ գըչիր,
Եւ աղախնայցս օգնելով քեզ ժիրաժիր,
Դու անդանօր կառուցես քեզ այսօր շատ,
Եւ ի վաղիւ ի ջուր գցիս դու պատրաստ:

Ոդիսեւս վաղ գիտէր զգործեացն բզպահեստ,
Այլ չըր ներեր խաբէութեանն իւր արհեստ,
Խօսիլ երբէք առ դիցուհւոյն զայսմանէ,
Զի մի՛ նըմա խէթ փախըստեան ածիցէ:

Այլ դիցական ի հրամանին նա ի ջուր,
Վաղվաղակի զկաղնիս հարեալ ընդ արուր,
Ծածուկ ձեռամբն Աթենասայ առօրին,
Կազմակերպեալ հանդերձ շատ ոչ չնչին.
Եւ իջուցեալ ըզնա ի ջուր կազմ ի չու,
Ի Կաղիպսեայ խնդրէ զոչ իւր օրհնեցու.
Նա անզգիտակ փախըստին խաբկանաց,
Զմիտահեծան ծովուց կոչէ ինքն զաստուած
Եւ զիշխեցողն հողմոց եւ զհայրն Եւողոս
Օգնել նըմա ի հայրայրել իւր Սկոմբրոս.
Եւ աչ տըսեալ խարբերայթին եւ համբոյր
Վասըն դարձին սէր ուխտէ նմա անպարոյր:
Նա զառագաստ պարզեալ հողմոց եւ մեկնի,
Եւ հեռացեալ ի բաց գոչէ. Դիցուհի՛,

Զիմ ծըխելի եւ զծառանցոյց եւ զմելին
Մոռացայ այդր ի պահու մեր հրաժեշտին.
Գտեա՛ զնոսին, եւ տո՛ւր մաքրել զկասկարայն,
Զի ձկունսն խորովեցից նոյն հեսայն:
Ասէ, եւ սեպ ծածանէ նա զթաշկինակ,
Եւ Դիցուհին ընդնոյն առնէ օրինակ.
Արեւն ի մայր իւր խոնարհեալ մըտանէ,
Եւ զնացկին լաւս ծածկի յաչաց յայնմհետէ:
Աղաչանաց Կալիպսեայ լեալ ունկընդիր,
Անտի Եւող. ասէ Գիսիդ վրէժխնդիր,
Նա զմրըրիկս իւր արձակէ զայրագին,
Սա բարկանայր այլս պղուղեալ մինչ յարփին,
Վարեն մըրըղեալ զհեղլեն յաւէժ ուխտադրուժ,
Ի տառապանս կեալ յազգս ոչ նուազ խուժադուժ:

Ի նաւանշել նշուլից արփւոյն նախարծարծ՝
Աստուածուհին թողեալ ըզմուն եւ ըզբարձ,
Ի բըլրակի բարձու դիմէ սարաւանդ.
Դէտակըն կալ իւրն Ոդիսեայ դարձի անդ,
Մոռանալով ի՛ւ զըՍկոմբրոս պիտանին
Եւ զակընկալ առաջնապետող արգանդին:

Բարէ՛, գըլեն անդ ժամս ըզժամս, եւ դանդաղ
Սահին աւուրք իբրեւ զգոմէշ անսըւաղ,
Եւ անձկալցոյն յեզերս անդ ոչ դիտի լաւս,
Որ զնայր բերել ինքեան նըշեն բարեբաստ:
Զի՞ նմա եղեւ. գոչէ դըշխոյն առ վշտին,
Եւ Կարձագանգք ըզնոյն կըրկնին յանգ բանին:
Մի՛ Գիսիդեայ հրոսող այլեացն որկորուս
Անդնդասոյզ մատնեա՞ց ըզնա ի կորուս.
Կամ թէ դաւով դրուժանն արդեօ՛ք պատրեալ զիս
Խո՞յս ետ յինէն լեալ ապաստան ի յայլիս:
Որ զինէ եւ է պատճառք նորին կորստեան,
Վըկա՛յք վըշտացս, ո՛վ դիք, տո՛ւք ինձ ապաստան,
Դուք որ միով ոչ շաստցեալ անուանաւ,

Ի յառնելանց ցանցորդէ դուլ ընդ երկնաւ,
Եւ կանանին ձեր, մանաւանդ հոյդ. Հե՛փեստ,
Ծախէ զաւուրսն յամուսնութեան զաղտամեաս:
Զամուսին մի մահացու շա՞տ սէտէ ինձ,
Որ ի կըղզւոջ աստ կամս ըղձեալ յանմահից.
Թէ Ոդիսեան մանկիկ խաղայր ինձ յայրիս,
«Պոնեա ըզդէմսըն բերելով հայրենիս »
Ոչ արդարեւ պատրեալ ի սպառ մնայի,
Եւ ոչ ըղձեալ ամենեւին ամայի:

. . . .

ԳԵՂՈՆՔ ԵՐԵԿՈՐԻՆ

Քանզի շըրթունք իմ հըպան ի քո դեռ եւս լի բաժակ
Քանզի զճակատ իմ գունատ ի մէջ Թաթիցդ հանգուցի,
Քանզի զհոգւոյդ ծըծեցի մերթ ընդ մերթ սիւզ անուշակ
Հոտ խնկաբոյր ՚նդ ոլորտիւք պարածածկեալ ըստուերի.
Քանզի եղէ արժանի բարբառ ի քէն լըսելոյ,
Որ ծածկափակ ի սըրտին ծաւալանայր յերակունս,
Քանզի տեսի զքո լալիւն, քանզի տեսի զժպիտ քոյ,
Աչկունք քոյին յաղերս իմ և շրթունք քո յիմ շըրթունս,
Քանզի տեսի ճաճանչել զմայլեալ գլխոյս ի սպառուած
Նըշոյլ մի քումըդ աստեղ. աւա՜ղ յաւէրժ քօղելոյ,
Քանզի տեսի անկանել ի ծով իմոցըս կենաց
Թերթ մի վարդի յապաւեալ ի քոյոցդ իսկ օրերոյ.
Իշխեմ ասել ապաքէն ցերագախոյս ամս ամաց,
Անցջի՛ք անցջի՛ք հանապազ, չի՛ք ծերանալ ինձ երբէք.
Գնացէք ի բաց ընդ ծաղկանցդ ի սպառըսպառ Թօշնելեաց,
Է՛ ի հոգւոջս իմ ծաղիկ, զոր հատանել չի՛ք ումեք.
՚Նդ հարեալ ի նա Թեւոց ձեր, ոչ զեղցին ինչ յանօԹոյս,
Յոր զծարաւ իմ հարկանեմ և զոր լըցիս պատարուն.
Քան զձեր մոխիր համօրէն առաւել հուր զոյ հոգւոյս,
Եւ ի սըրտի իմ զոյ սէր՝ քան զմոռացօնս ձեր զեղուն։

Թրգմ. Խ. Գ. Մ. ՎԻԿՏՈՐ ՀԻՒԳՈՅ

ԱՌԱԿ

ՃՊՈՒՌՆ ԵՒ ՄՐՋԻՒՆ

Ճըպուռն երգելով զամառն ողջոյն
Ընդ ժամս աւուր և ընդ ցայգոյն,
Մինչ հիւսիւսակըք ամեհի
Եղին զբնութիւն մերկ ամայի,
Զգաց անագան սիրտ է կըսկիծ
Ըղատաւոր սովոյն ըմպանալից:
Ոչ գոյր ուրեք խուն մի ճանճիկ
Եւ ոչ եւս որդըն փանաքեկ՝
Աս հարկանէր զքաղց նորին,
Որ է քաղել հուռ էր զգէն:
Յոգւոց հանեալ յիշեաց յայնժամ,
Թէպէտ, աւա՛ղ, յոյժ տարաժամ,
Զորընդրես մրջիւն զիւր դըրացէ
Որ անկարօտ աւուր հացէ՝
Յամառնային վաստակոյն էր
Յըղփայր յարդիւնըս բազմաթիւր:
Մատեաւ է դուռն յարկի նորին,
Եւ յայնեալ զնա կողկողագին՝
Տալ ի նմանէ խնդրէր յոզոք
Հատիկըս ինչ սովոյն յամոք:
— Ի հունձս ամին, ասէր, քոյրե՛կ,
Հատուցից քեզ կրկնապատիկ,
Վաշխ ընդ գլխոյն և լարեաւ
Երդուեալ յանդըրուժ բանիցս հաւատ: —
Սակայն ժըլատ է տալ ի փոխ

Աղւոր այս ծաղկէն յաւէրժ ոսկի,
Աւէ. Դիւցէ՛, գլխաւն ամի
Չէ՞ գործեցեր յաւերժելի.
—Ո՛Հ, Երգեցի յանկրան աւարքս: —
—Երգէ՞ր. փա՛Ղ. կախաւելոց արդ:

Ե՛րբ է հրեշտակաց պարմ աւ է խորոտ,
Եւ է մեղուաց է պարն, ո՛Վ Վար:
Թրգմ. Խ. Գ. Մ. ԼԱՖՈՆԴԷՆ

Բայց իր ժամանակին ամէնէն ճշմարտասէր ու ճշմարտապէ՛ս բանաստէր այս գրիչն ինչո՞վ կը փոխարինուէր՝ նոյն իսկ իրեն համակրող բանաստեղծներէն, և ի՞նչպէս կապրէր՝ զայս քաջ կը պատկերէ Փարիզէն Աղաթօն էֆ.ի գրած հետեւեալ տրտունջը, որուն նըմանն շատեր ալ գրած է իր միւս ծանօթներուն:

Սիրելի՛ ու մեծարիմ բարեկամ,

«Վերջին թղթովս խոստացած էի ձեզի տասն և հինգ օրէն դարձեալ գրել. և կարեւոր էր գրել, բայց Գ. Արամն (1) այն օրերը Փարիզ հասնելով (ընդ որում ձեր պարկեշտասուն քոյրը տեսայ բերկրութեամբ) նայեցայ որ բաղդն ա՛յլ անօրէնութիւն ըրեր է, և գրեթէ գրելու կարիքը դադրեցաւ, որով-

(1) Ծ. Խ. Ճանիկ Արամեան տպարանապետ

հետեւ անպիտանացաւ։ Այսինքն Գ. Արամն եկած օրէն Փարիզի մէջ օրագիր մը սկսելու դիտաւորութիւն մը ցուցնելով, մտածեցի որ դուք իրագէտ ըլլալու էք իր առաջադրութեանն եւ ձեր ազգականութիւնն հարկա՛ւ եւ իրաւա՛մբ կը պարտաւորէր ձեզ, անո՛ր մանաւանդ ձեր սպասը մատուցանել քան ինծի...

Բայց իս վհատեցողն այս դէպքը չէր միայն, որ այլով մասամբ ինծի ալ ուրախալի էր. այս դէպքէն զատ, ուրիշներն ալ որ ձեզի պէս ինծի իմ օրագիրիս ոչ միայն մօտաւոր սկզբնաւորութեան մը յոյս, այլ համամտութիւն աւետեր ու փութով ձեռնարկելու խրախոյս,... նաեւ պատուէր խրկած էին. անոնք ալ ձեռնթափ եղան իրենց առաջարկութենէն, եւ ձեր ինծի՝ «Գ. Նշանն այս օրերս օրագրիդ համար բարենշան լուր պիտի տայ ձեզի» գրած առեննիդ, այլք ինծի գրեցին, որ «Երէցն կրտսերոյն ծառայեսցէ.» կամ «ի քաղցոյ կորիցէ։» Ինծի ծանուցին որ անօթի մեռնիլ չեմ ուզեր նէ, Մասիս օրաթերթը պայծառացունելու պիտի ծառայեմ։ Ինծի ծանուցին որ իմ շնորհիւս տգիտութենէ հեռացած, Փարիզ եկած, քանի մը բառ ու բան սորված աշատագիրիս կամացն ու օգտին զոհելու եմ իմ օգուտս։ Ինծի ծանուցին որ արդէն 200 բաժանորդ ունեցող օրագիրի մը քով, ես հինգ բաժանորդ ստանալու հրաման չունիմ։ Ինծի

ծանուցին որ 11 տարուան աշխատութեանս արդիւնքն Իւթիւճեանին օրագրին մատուցանելու, և այս իրիկուն առօրեայ թերթին մէջ երեւելով՝ վաղն ի սպառ անյայտ ըլլալուն ականատես ըլլալու եմ։ Եւ առնոց ամէնուն փոխարէ՞ն....։ Ամիսը 150 ֆրանք... ժողվողքով. բայց ես հինգ ամիս է որ կը գրեմ. և մինչեւ հիմայ 2 ամսական տրուած է, մէկը 150, միւսը 130ի հաշւով. ան ալ ոչ ամբողջ, այլ հարիւր միայն։ 150ը 130ի իջաւ, վասն զի Կուճիկեանէն խոստումն առեր են որ ան ալ ամիսը 20 կամ 40 ֆրանք պիտի տայ եղեր, ուստի իրենց խոստացած 150ին 20ը վար երթալէն ետեւ, ամբողջն ալ չղրկեցին, միւսն ալ՝ ինչպէս որ պարտքը չէր, պարծանօք այլոց խոստացածը չվճարեց. լսելով թէ հարիւր երեսո՛՛ւն ֆրանքի անսպառ գանձ պիտի գայ եղեր ինծի ամսէ ամիս։ Ես թէ՛ ազգին գրականութեան և թէ՛ իմ անձիս ունեցած պարտքս հատուցանելու համար իրենց գրեցի՝ որ ուրիշ անգամ 6000 ֆրանքով կրնայի բանասիրականս սկսիլ, 2000ը մէկ տարուան ապրուստիս համար, մնացորդը բանասիրականին, և որովհետեւ իրենք ապրուստիս Ճախս խոստացեր են, ըսել է որ գործիս համար 4000 կը բաւէ. իրենք արդէն 3000 պատրաստ կայ ըսած էին, մնացած հազարն ալ ճարելը դժուար չըլլար։ Երկու թուղթով գրեցի ես

անոնք Խ. Գ. Աղային, որոց մէկը Միքայէլին միւսն ալ Իւթիւճեանին ձեռօքը ղրկեցի, և 2 ամիսէ ի վեր լռութիւն արհամարհութեան միայն պատասխան ընդունելէն զատ, Ամբրոսիոս վարդապետն ալ եկաւ յատկապէս ինծի ծանոյց որ Խ. Միքայէլ աղան հօրն առջին բառարանիս (1) տպուած թերթերը քննելով՝ պատուական գտաւ և խոստացաւ որ տպագրութեան համար իր բաժնին ինչ որ առաջարկենք՝ սիրով հատուցանէ։

Անհաւատալիկ, սիրեցեա՛լ բարեկամ, ինծի պատահածները. — Ես ասոնք ձեզի կը գրեմ մտերմաբար, վասն զի Ռափայէլեան ոմն այս անգամ Պոլիսէն դարձած ատեն իբրեւ ի լրոյ հաւաստեց՝ որ դուք ձեր գրասիրական նախանձայուղութեամբ ինծի համար ըսած էք եղեր թէ. «այն մարդուն ապրուստն ապա-

(1) Իր բազմաթիւ ձեռագիրներուն մէջ չտեսանք այդ բառարանը. Մահուընէն ետեւ իր գործերը տեսնելու և զանոնք խարբալելու կարի՛ նախանձայոյզ պարոններուն վրայ՝ բաւական պատասխանատուութիւն կայ այդ ձեռագիրներու և ուրիշ յիշատակներու անամփոփութեան մասին։ Միսաքեան կշռադատ բառագէտ մըն ալ էր, բառեր ունէր որ բառարան կարժէին։ Գրագէտներու մէջ քանի մը տարի վէճ քշեց Պոլիս թէ [illegible] բառին ի՛նչ ըսելու է, և այդ բառին համար այն ատենէն պիտակցուցին հայերէնի ոգին՝ որ մինչեւ [illegible] ըստ. գրագէտ եղաւ. Միսաքեան շինեց յանկարծ՝ իր հաշտ մէկ վայրկեանին՝ [illegible] բառը, և ըստ ոչ իր սովորութեան բերանացի հաղորդեց քանի մը ծանօթներու։

հովելու է որ խաղաղ սրտիւ աշխատիս։ Անտ մատուցուած ապրուստն ու խաղաղութիւնը․ կողակիցս կուզեն որ էշ վարելու մանկունք հանէ իրենց։ Իմ ազնուութեանցս երկունքն Իւթիւճեանին չե՛մ տար որ տասուապեցունէ ու իր գրածներուն հետ ...ը ղրկէ։ Կա՛մ միայուն և ընթերցանելի տպագրութեամբ կը հրատարակեմ գրածներս և կամ Պոլիս գալէս առաջ՝ օրագրաց մէջ հատտուած հատտուած ճաբակ տալէս ետեւ, ամէնն ալ կրա՛կը կը դնեմ։ Ի զուր գրեցի ապաշնորհներուն թէ՝ երաժըշտական ընթերցանութիւնն ազգին դպրոցաց մէջը մինչեւ հիմա մուտ գտած չէ․ հա՛րկ է անոր սկզբունքն այբբենարան մը տարածել, և նոր դրութեան նշանագիրները Պոլիս չգըտնըւելով՝ ես ափկայ Փարիզ միայն կընամ տպել։ Ի զուր կը խնդրեն և կըսպասեն ծանօթ բանաստեղծներն Ա․ի վրայ գրած երգերս, որ Հովիկեան խեղճ Նիկողոս աղային ներշընչութեամբը ծնած ըլլալուն, ընդ վայր ջանացի իր կենդանութեանն ատեն հրատարակելու, և ընդ վայր ջանացի յետոյ ալ իր յիշատակին նուիրելու։

Ի՛ս մուիկ ըրէք, ազնի՛ւ Ազաթոն, այս անգամ յոյս չի կա՛յ, ազգին առաջին համարեալ գերդաստանը գրականութեան և գրագէտին սաանկ օգնելէն ետեւ ես յանձն առած եմ և կուխտեմ յանուն Աստուծոյ,

իրենց դրամն առջեւ մահացլեալի ծախել, և ո՛չ դրականութիւնն և ո՛չ դրագէտը գովին չնթութեամբ սուտակապաս գերի ընել։ Երեք տեսակ մէկզմէկէ մեծ պզտիկ բոլոր գիր, երեք տեսակ նօտր գիր, հինգ տեսակ ալ երկաթագիր այբուբէնի մայր պղինձ ունիմ, ամէն զուգագրօք և նշանագրօք հանդերձ։ Բոլորագրաց ինչպէս և նօտրերուն առաջինն, Ծան. Կարապետ վարդապետի տպած գիրքերուն գիրին նման է, երկրորդն այն գիրին ու Վենետիկի օրացոյցին գիրին միջակն է, որով դեռ ուրեք բան տպուած չի կայ. երրորդը, Վիէննայի մէջ Պաղդ. բառարանին մանր գրոց չափովը չինուած է, որ քերականութեանս (1) ու տրամաբանութեանս աղիւսակներուն տըպագրուելուն համար ճարած էի, Վիէննայի վանքը մէկ մայրը կամ մաթուխն եօթը ֆրանք կուտայ, այն հաշուով իմ քովս եղած գիրերը որ կատարեալ տպարան մը կը կազմեն, հինգ վեց հազար ֆրանքի բան կըլլան. առաւելէն ետեւ ընել տրուած ուղղագրութիւններովս 2400ի մօտ եղած է. 2500 կըրնաքնէ ջանացէք, չըլլար նէ, 2000 ֆրանքի ծախելու փոյթ ըրէք յանուն մարդասիրութեան և բարեկամութեան։ Խասգիւղցիք որ թատր հաս-

---

(1) Այս ձեռագիր քերականութիւնն ալ անյայտ է, որ անշուշտ ամբողջ մըն էր միւս ամբողջ ձեռագիրներուն մէջ, Գ. Ծածո՛ւկ։

տեսնելու. չափ յառաջամտութիւն ունին, ան-
շուշտ շատ չեղեր դպրոցին տպարան մըն ալ կը հաստատեն: Իմ գիրքերս իրենց համար դիւրագնի ստացուածք մը կ'ըլլան, և երբ դուք ալ վաճառելու խնամք ընէք՝ մեծ չար-եաց և մեծ գայթակղութեանց խափանարար բարերարութիւն մը ըրած կ'ըլլաք:..........

Թուղթիս պատասխանը գրել արժան համարէք նէ՝ ուղղակի փօստայով ինծի ղրկեցէք Ռիւ տիւ Ֆօպուռ Մօնմառտ 13... Ամենայն վստահութեամբ այս գործը ձեր ուղղասէր եղբայրասէր բարեկամութեան խնամոցը յանձնելով՝ մնամ միշտ բարեկամ

Խ. Գ. ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Ասանք այսպէս: Եւ մենք՝ թերեւս քիչ մըն ալ տաղտուկ պատճառելով՝ փոխադրեցինք հոս այս մանրաքան նամակը, որպէս զի իր գործնական յօժարութեանց և ձեռնարկութեանց վրայ ինքնախօս գաղափարներ տուած ըլլանք:

Ֆրանսական ասպետային ուղղամտութեանց և արձակ բերումներու մէջ սնանող Պուէտին այս յայտարարութիւններն՝ արդարեւ դառնապէս իրաւացի են, նկատելով իրերը սոսկ վարժապետական կամ գրական հայեցուածէ, մանաւանդ նկատելով Ֆրանսաբնակ այդ հայեակներով: Բայց միւս կողմէն պէտք է դի-

տեղ որ պանդուխտը՝ չէր գիտեր թէ այն ատեն Պոլիս զբաղիլ սկսած էր ուրիշ բանասիրականներով. նորէն կը յուզուէր հինի նորի խնդիրը. Թուականն 1861ի կը փոխուէր. Իր առաջին համարած գերդաստաններն ալ հետզհետէ իյնալու վրայ էին ժամանակներու բերումով: Նորլեզուեաններու և հին գրաբառեաններու, գղերի և աշխարհականի կրգուրտուքներուն վրայ՝ եկած ուղխօրէն բաժնած էին կանոնադրականները և հակականոնադրականները, լուսաւորեալները և խաւարեալները կուսակցական ուժգին վէճերը: Ֆրանսայէն դարձող նոր բանգէտները՝ գլուխ կեցած նոր երիտասարդութեան մը՝ վերոյիշեալ յարանուանութեանց ներքեւ հին բանգէտներուն հետ սկսած էին բախիլ նախ թերթեւս համրասիրաբար, ապա տակաւ անձնասիրօրէն և յաղթասիրաբար. Ճարճատուն ճառերու և գաղափարներու մը հետ մուտ կը գտնէին՝ կարի բարեմարդիկ և երկիւղած կաղապարներու մը վրայ ձուլուած հին վարպետ հայերուն մէջ՝ յախուռն գործունէութեան, կատարող թափով յառաջադիմութեան, հայրասիրութեան իսկ ձգտումներ ու արարքներ, որոնց կարի՛ թոյլտու աչքով նայեցան ժամանակին գործի գլուխ կեցող Լուսամիտները:

Այս լուսամիտներուն գլխաւորներէն էին

Սերվիչէն էֆէնտին, Աղաթոն Գրիգոր էֆ.ն, Ն. Ռուսինեան և այլն, որոնք՝ մանաւանդ Երուսաղէմի վանքին Ռեբուլն դուրսեն կը-ռիւներուն առեն՝ կարդալով իրենց հին չու-ռակից Միսաքեանին Ռեբուլեան խաւարեալ-ներուն խելքը գովող գրուածները՝ դանակի պէս կտրուեցան և պաղեցան իրմէն. և Թե-րեւս ասոր համար բոլորովին ալ երեսէ ձգե-ցին զինքը, մանաւանդ որ քանի մը հին մե-ծատուն ընտանեաց մէջ Միսաքեանի համար-ձակագործութիւններն ալ աղէկ անուն մը թողած չէին հինէն ի Պոլիս իր վրայով, և այդ ընտանիքները վրէժխնդի՛ր ալ էին իր-մէն։ Ասով՝ ժամանակին երկու ահագին կու-սակցութիւններէն՝ ո՛չ խաւարեալները կըր-ցան վերջին սէր մը ունենալ հին լուսաւոր-եալ Միսաքեանին վրայ, ո՛չ ալ լուսաւոր-եալները կըրցան իրենց առաջին ջերմ սիրոյն վրայ մնալ խաւարամէտ իրենց Միսաքեանին վերադարձումով։ Ասոնցմէ զատ՝ ունէր ի՛նք ալ Թերեւս իր աւելի ծանր հին յանցանքնե-րըն և իր մռուռ տրամաբանութեան հետե-ւանք պաղութիւններն՝ որ ազնուական չու-ռամիտներուն ցուրտ կը բերէին։ Կուսակցա-կան ծայրայեղութեանց մշուշին մէջէն ալ՝ անկարելի էր՝ հինով նորով բարեխառնեալ այդ մարդուն (ինչպէս կախորժինք ճիշդ կըշռա-ռուած ըլլալ) ճիշդ ու բարեդէտ խորհուրդ-

ներուն միջին դիծը տեսնել․ անկարելի էր նաեւ՝ Պոլսոյ միջավայրին ընթացիկ պտուտաւոր հոսանքին բռնուած դաս մը վարժապետներու դրագէտներու և բանասէր եւ-ճափներու՝ աննախանձ դիտել զարգացած կարող և ազնուաշուք անձերու կողմէ Միտաքեանի ընծայուած տեսական բացառիկ յարգը․ իրեն եղած պատուադիր յորդորները կըզչարեցունէին այդպիսիները․ աւանդական ձեռնաձիգ ընկերշակութիւններն ալ քիչ չէին խրտչեցուներ այդ աճայիպ մարդը, որ իր տրտակարգ աշխատութեանց մասնակից ո՛չ ոք կընդունէր։ Քանի մը համեստ ու ամենայնիւ համակիր բանասէրներու փափագն ալ՝ չէր կրնար օժանդակել իր կարլի վերացական ու բանաստեղծական իղձերուն։ Գրականութիւնն ի հարկէ, ՝մանաւանդ ի պատահմանէ, իրենց շահավաճառի գործիք ընող անփորձ այլ հնարագործ մարդիկ ալ՝ իրենց սովորեալ քաւթիւններովն և քարընդոտնողութիւներովը՝ բոլորովին ձեռնթափ ու հմայաթափ կընէին այդ անձկուն գաղափարամարդը, որ յամառ ալ էր իր ծաղկաքաղ սկզբունքներուն մէջ։

Այսպէս, յիրաւի կամ յանիրաւի, լքուած և խաբուա՛ծ ալ իր Պոլիսի բարեկամներէն․ յուսահատ աչէն և չկրնալով դառնալ ձախին, խաբուած իւր վերացական խորագի-

տութեամբն ու չկրնալով խաբել իր կարգին՝ պանդուխտն իր ապրուստին համար կուտար ինքզինքը ձեռնարուեստական զբաղումներու. ա՛լ ոչ ինչ ունէր եկամուտ՝ բացի Կռճիկեան էֆ.ի կապած մէկ համակրական ամսականէն ։ (1)

Լուսանկարի աշխատանոցի մը **prépara-teur**ն եղած էր, և իր պարապոյ ժամերուն անշշուկ կը հետեւէր գրական մեծ շարժումներուն ։ Վենետիկի ջոջերն ալ՝ գիտնալով իր բանասիրական արժէքն ու հայկաբան կորովը՝ կը պատուէին զինքն իրենց այցելութեամբ ու մտերմական յարաբերութիւններով ։ Հ. Արսէն Հ. Եղուարդ և ուրիշներ՝ յաճախ բաց այցելութիւններ կուտային իր Փարիզի դիտգինեան սենեակը ։ Իբրեւ ճաշակ այս պատուական յարաբերութեանց՝ • կուտանք հոս նաեւ Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի մեղմիկ գիրը, զոր ղրկած է Պուէտին՝ Վիրգիլիոսի հովուականին առաջին գլուխին ձեռագիր թարգմանութեանն հետ.

«Քրիստոսասիրի և սիրեցելոյ Պ. Միսաքայ Հայոց բանահիւսի, ի Քրիստոսի նուաստ ծառայէ յԵղուարդայ Արքեպիսկոպոսէ խնդալ ։

«Զցանկալի գիծս մատանց Ձերոց մտադիւր վերածութեամբ ընթերցեալ, զուարճա-

(1) Ըստ Վսեմ. Տօքթ. Մ. Խորասանճեան էֆ.ի ։

ցաք ոչ սակաւ ընդ կիրթ ախորժակս Ձեր և ընդ զարգացումն բանասիրութեան ի մերազնեայ գրոհի, ածեալ զմտաւ զի եթէ առ մեօք քերթողահայրս մեր (1) վերակենցաղէր՝ ոչ ևս բողոք զանուսումնասիրութենէ համազգեացն հարկանէր։ Այլ ի Ձեզ թէպէտ և բարութիւն սրտի զանցեալ ի դրուատիւն՝ ի պատկանաւոր խրախուսանս անդ՝ առաւել քան զարժանն զանձնասիրութիւն մեր փայփայէ, որ հազիւ զթարգմանչի քերթողաց ոչ անճահապէս կըրեմք զանուն՝ թերևս ընաւ իսկ անծանօթի ի հայկազնեանն ի Պառնաս, սակայն չնորհ ունիմք սիրոյն որ զմեզ անդր վերընծայէ։

«Արդարեւ զօրինակ առաջնոյ հովուերդութեանն ոչ առ գերարգոյ Հ. Բագրատունի՝ այլ առ խնդիր քեռորդեկին մերոյ յղեալ էր, և հօր Բագրատունւոյ ի նմանէ զայն առեալ և ապա առ նա ինքն դարձուցեալ իցէ, և ոչ զանիրաւս առ ձեզ պատճառեալ. այլ մեք ահա զհաւասար նորին աստանօր յաւելումք առ ի լրումն ուսումնասիրիդ եւեթ ըղձանաց, զի մի՛ նախ քան զտպագրութիւնն հատուկտիր ինչ մեծի քերթողին տաղք ի ձեռս յածիցին։

«Ցանկալի և մեզ տեսութեանդ Ձերում հանդիպել, և եթէ ի գալստեան Ձերում չյաջողեալ՝ ի դարձին յուսամք թէ յաջողեսցի.

(1) Մովսէս Խորենացի։

այլ այժմէն իսկ զվաստակ և զմեծարանս մեր արժանաւորիդ ընծայեալ՝ ողջ լինել Ձեզ մաղթեմք շնորհիւ Տեառն:»

Ի Հռոմ		Հ. ԵԴ. ԱՐՔ. ՀԻՒՐՄԻՒԶԵԱՆ

Շիրակայ շնորհալեզու արքեպիսկոպոսին սիրահարն ու հետեւողն էր ինք ի հայկաբանութեան. Արքեպիսկոպոսն ալ հետզհետէ համակրեցաւ իրեն: Խ. Գ. Միսաքեան՝ Հիւրմիւզեանի ծաղկեայ ու ներդաշնակեալ գրաբառին ջերմ պաշտօնեայ մը եղած էր, թէպէտ և ինք ունէր աւելի՛ ջղուտ գրաբառ մը արեւելեան: Մանաւանդ իր ոտանաւորներուն մէջ՝ ամէնէն շատ մօտեցած է մեծ Թարգմանիչին վճիտ ոճին. անոր համար ալ յարգուած է միշտ փափկաճաշակ գրաբառագէտներէն: Անգամ մը՝ երբ ի՛ր իսկ Գերպ. Հիւրմիւզի յանդիման կը կարդար իր ձեռագիր տաղերէն մէկն, քերթող Արքեպիսկոպոսն ու իր փոքրաւոր հետեւողը խանդաղատանքով կը վկայեն՝ թէ ինք յաջողած է ամէնէն աւելի մերձաւորութեամբ մրցակցիլ Հիւրմիւզեան գեղապարոյր ոճին. կը յաւելունք մենք ալ՝ թէ այդ փափուկ ոճին վրայ ինք աւելցուցած էր կարեւոր ինքնութիւն մը, իմաստներու աշխարհիկ առատութիւն մը, սեղմութեամբ կշռուած, և կորով մը սեպհական՝ բաւական տարբեր Հիւրմիւզեան տաղերու նմանութեանց և սեթեւեթեալ նազանքէն:

1861էն մինչեւ 1871 գրեթէ ոչինչ հրատարակած է. Փարիզի մէջ այդ տասը տարին իրեն համար լուռ աշխատութեան միջոց մը եղած է. գրել, կարդալ, լուսանկարել, դիտել, օրինակել, առաջնորդել երիտասարդութեան և առաջնորդուիլ Ֆրանսայի մեծերէն՝ հանրապէս ասոնք եղած են իր զբաղումներուն բովանդակութիւնը: Այդ միջոցին Պոլսի հետ իր կցորդութիւնքը կարի ցանցառած էին, և հին Պոլսեցիներուն տեղ անցած էին նորեր, որ կարի նոր և տաք խնդիրներով զբաղած՝ ա՛լ դուռն ուրեք կրօնային յիշել Նոր-հին Միսաքեանը: Փարիզի մէջ ալ բաւական չատցած էին Հայերն և կրօնային Միսաքեանի կարօտը լեցունել իրենց զուարթ տեսութիւններովը: Իր մենարանն ալ հոն՝ ընդարձակ վերնայարկի մը սրահն էր, բաժնուած քանի մը արուեստական սենեակներու՝ խորակերտ զուարճալի անջրպետներով, որոնց մէջ էին իր մատենադարանը, իր աշխատանոցը, իր ճեմարանը, իր բակն ու պարտէզն (1) և հաւնոցը:

Թռչուններու և հաւերու սիրող մըն էր ինք. իր ծանօթներէն մին կը պատմէ՝ որ օր մը տեսած է Միսաքեանը Փարիզի փողոցներուն մէջ տրտմագին և արտասուաթոր՝ որ

(1) Սրահին մէկ անկիւնն հողայատակեալ պարտէզ մը շինած էր։

մանրոյին տակն առած. մէկ հիւանդ իր հաւոկը, կը տանէր ղայն յատուկ բժիշկի մը։ Աստր նման շատ խանդաղատելի և զուարճալի մանրավէպեր կը պատմուին իր փարիզեան կենցաղին վրայ. հոն անցուցած է, կըսուի, Պոլսի երիտասարդական վարքէն բաւական տարբեր վարքով ալ կեանք մը։ Այդ մանրավէպերն ալ կը թողունք ուրիշի մը պատմել։

Միջոց մը էր. Տիւլորիէի կողմէն կառաջարկուի իրեն հայ լեզուի ուսուցչութիւնը Քոլէժ տը Ֆրանսի մէջ. բայց այն ատեն Փարիզ գտնուող լեզուագէտ հայ քահանայ մը մէջ նետուելով՝ կառաջարկէ ինքզինքը։ Աստր վրայ Միսաքեան կրա՛կ կտրած՝ ծանր գիր մը կը գրէ Պոլսի պատրիարքին, որուն մէջ կշտամբանքով յիշելով այս անիրաւ ոտընձգութիւնը՝ կը յայտարարէ թէ գիրքերը ծախելով Մարսիլիա և անկէ Եթնա պիտի անցնի՝ ինքզինքն Եմպեդոկղի պէս հրաբուղխը պիտի նետէ։ Սրտնութի՛ւն ամեհի՛ և արժանի՛ հոմերական դիւցազներուն։

Փիլիսոփայական հռետորական ու քիչ մըն ալ բժշկական և անդամահատական (որմէ չէր ախորժեր) դասերու հետեւած է իր պարապոյ ժամերուն, այլ նախընտրած ճիւղն եղած է միշտ հայ մատենագրութիւնն և բանաքննական ու մատենագիտական արուեստն առ հա-

տարակ։ Փարիզի պուրինիստներուն մեծ մասը ճանչցած և ամէն շաբաթ ցանգորդած է անոնց Միսաքեան՝ պրպտող կրկտող հետաքրքրութեամբ ու մտահնամով շռայլութեամբ։ Կըսուի նաև թէ վայելած է ժամանակակից քանի մը Եւրոպացի նշանաւոր գրագէտներու բարեկամութիւնն ալ. թէ իր յորդորումովը Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզ թարգմանած է մէկ քանի գրաբար հրաշակերտներ, մանաւանդ Պօղ Վիրգինէն, (1) թէ Հ. Սարգիս Թէոդորեանի 4 հատոր Մուրատեան վարժարանի պատմութիւնը տպագրուած է իր ձուլել տուած գիրերովը, թէ Փարիզցիք իր վարած մենիկ ու ինքնաբաւ կենցաղին արտակարգութեան համար՝ մատնանիշ կընէին զինքն «Ահա հա՛յ փիլիսոփան, հա՛յ Լամարդինն ըսելով», թէ.......

Բայց այս և ուրիշ շատ զրոյցներ, որ իրարու ներհակ բաներ ալ կտուբերեն, չեն կրնար՝ գէթ նոր սերունդին՝ ներկայացունել մարդուն վճռական նկարագիրը, մինչեւ որ անձամբ չներկայանայ ինք մեզի իր բովանդակ երեւոյթներովը՝ տունին ու գրական։ Պէտք է Պոլի՛ս գայ Միսաքեան, որպէս զի տեսնենք շօշափենք զինքը, խօսի՛նք իրեն հետ, խօսի՛ մեզի հետ։

(1) Պէռնարտէն տը Սէն.Պիէռի այս սիրուն գոհարը Թարգմանած է գրաբարի Գ. Ս. Իւթիւճեան ալ՝ դարձեալ Միսաքեանի Թելադրութեամբն և սրբագրութեամբ՝ Հիւրմիւզեանէ շատ առաջ։ Մենք տեսած ու հաւնած ենք այդ ձեռագիրն ալ Կ. Պոլսեցի Թարգմանիչին քով։

Գ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տեւսոնեան պայքումը. — Միսաքեան պաշարեալ եւ հրանիւթի թնդուած. Որբն ի Փարիզ.—1871ի ահաւոր անկումը եւ Պոլսոյ Հայոց վիճակը. — Ռոպէնսոն'ն ի Փարիզ, Ռոպէնսոն'ն ի Պոլիս. — Իր ընդունելութիւնն հոս.—Միսաքեանի զաւակները.—Մասիսի խմբագիրը.—Շուշ կիսնայ իր պաշտանքին. — Իր Գորտամկնամարտը. — Փիլիսոփայ մարդուն պատկերը, մեր դպրոցը. — Թէոդորոս Զօրայեան փիլիսոփան. — Գուէ՛տը. — Իր Ա. դասը. — Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ եւ Անաքարսիս. — Աշխարհաբառէն դէպի գրաբառ. — Միսաքեանի ակադեմական մէթոտը. — «Ձե՛ն կարդար կը գրեն, չգիտե՛ն դաս կուտան». — «Սկիւտարի հողն ու եռանդը տե՛ղ մը չիկայ». — Միսաքեան երեսփոխան եւ ատենապետ. — Իր կենցաղն 1885էն ասդին. — Իր ժամանցավայրը. — Իր ապրանքն ու տարազը. — Միսաքեան Հաճի-աղայ. — Տեղական ու հոգեբանական պատճառադիտութիւններ. — Իր տունն ու սենեակը. — Իր մարդատեցութիւնը. — Իր ծերութիւնը. — Իմ Տարուքնականութեան յարած. — Հիւանդութիւնը. — Վախճանն եւ յուղարկաւորութիւնը. — Սկիւտարն եւ Սկիւտարցին. — Իր Գարբենոյն ու Գանիքոնը. — Վերջաբանական բուն տեսութիւններ :

Գ.

Կը հասնի վճռական Թուականն 1870։ Տեւտոնեան հուրին նախկին պայթումէն իբր ամիս մը ետքը՝ Միսաքեան իր **Նոր Բարե-ջոճին** հետ կը պաշարուի իր սենեակին մէջ՝ իր սիրական մատեաններովը, իւրակերտ բու-րաստանովը, Թռչուններովը, հաւերովը, իր երազներովը, յոյսերովը և պատրանքովը։ Իբրև դիտող ու պատմագէտ մը չէզոք, ինք օրերով առաջ՝ հակառակ Փրանսացիներուն սկզբնական աղաղակներուն՝ կռահած էր այս աղէտաւոր պաշարումը. մինչ Փարիզցիները կրակ ու բոց կտրած **ա Պէ'րլէն ա Պէ'րլէն** կը գոչէին, ինք նախատեսելով առաջիկայ սովը՝ պաշարած էր բաւական ուտելիք, գլխաւո-րապէս օթեկ հացի կարմրած չորտեր ու թա-**հինի հէլվասը**՝ պատրաստուած դարակներուն վրայ։ Եւ անոնցմով էր որ չաբաթներով կը կերակրուէր՝ մինչ Նքթեալ ամբոխն անսուրբ կատուներն եւ մուկե'րն անգամ կը մաշէր կո'յր կատաղութեամբ։ Բայց քիչ մնացած էր որ այդ պատմական պաշարումը տապալէր զինքն ալ ռումբերուն ներքև. վասն զի երկրորդ չաբթուն մէջ՝ ինկած էր իր քովի սենեակը խոշոր հրանիւթ մը, և կործանելով առաստաղը՝ ձգած էր թովանդակ յարկը ան

ու դողի մէջ։ Այս դէպքի մէջ դէպքն է՝ որ առիթ առած է իրեն յօրինելու խոկոյն քերթուած մը, որուն մէջ կը նկարագրէ պաշարումին խստութիւնն և շուրջանակի աւերը բաբելական, իր դժբաղդ վիճակը ճակատագրեալ, Ֆրանսացիներուն զայրագին խուճապը, Փարիզի բնակիչ մոլութիւններն և փարիզցիներուն գեղծ վարքը՝ պաշարումէն առաջ. հո՛ն է՝ որ երբայեցի գուշակի շեշտերով կը կշտամբէ իր երբեմնի պաշտած յեղամիտ Ֆրանսացիները։ Գրեթէ բոլոր Հայերն ալ փախած էին Փարիզէն. սակայն ինք՝ Ֆրանսացիներուն զուարթ և երջանիկ օրերուն երբեմն ուրախակից՝ կուզէ նաև աքիլլեան կարեկցութեամբ մը թշուառակիցն ըլլալ անոնց, և կը մնայ հոն՝ թերևս մեզի անծանօթ ուրիշ պատճառներով ալ։

Այսպէս պատեալ պաշարեալ Միսաքեանի ալ փարիզեան վերջին օրերը՝ գերմանական ռումբերով աւելի կը մթագնին կը խաւարին, ամէն յոյսի հետ խորասուզուելով հեղեղեալ խառնակութեանց մէջ, որոնցմէ ազատիլ չէր հնար բայց եթէ համբերութեամբ և պատեհական փախուստով մը։

Ամէն բան լմնցած էր 1871ին։ Այդ անհաւոր անկումէն ետքը՝ Միսաքեան սկսած էր նկատել գաղիական հռչակեալ մեծութիւնն և գիտութիւնը ճշմարիտ փիլիսոփայութեամբ մը,

տակ մերկ աչքով, առանց խոշորացոյցի, առանց ակնոցի անգամ։

Տարիքը լեցած, իր հին բարեկամներէն ոչ ոք մնացած, իր հին ծրագիրներն յանկարծակիի եկած, հրապարակէն անձկացած՝ յետին ա՛խ մը կը փրթի ընկրկեալ սրտնեալ և ճարահատեալ պանդուխտին ներսէն, ու աչքն Արեւելք կը դարձունէ։ Ա՛լ դառնալու է Պոլիս։

1871ը Պոլսոյ հայերուն ամէնէն բեղմնաւոր տարիներէն էր. գործօ՛ն, խօսո՛ւն, սըր-բագրեա՛լ, խարբալեա՛լ։ 1860էն ի վեր ամէն բան առած էր՝ տակաւ յառաջատութեամբ՝ նոր և աշխարհիկ գնացք. կերպացած էր խօսողներու կանոնաւոր չարք մը և խօսելու կանոնեալ լեզու մը. հին կռիւները, կուսակցական մռայլ ու տգէտ վէճերը՝ գէթ առերեւոյթս՝ խափուցուած էին հարթ համերաշխութեամբ մը. միայն Փրանսական անկումն ալ՝ բաւական ցնցած էր նմանող նոր երիտասարդներուն պատրալից խելապատակները, որ 10-20 տարիէ ի վեր դարիլ սովորած էին՝ Փրանսական մատենագրութեանց ու փիլիսոփայութեանց տեսիլներուն հետ՝ Փրանսական պոռոտագոյն անուրջներ խիզախ պարիկներ և յախուռն կիրքերու արդիւնք յախուռն սկիզբներ։ 1860ի առաջնորդող սերունդը՝ դեռ մասամբ գործի գլուխ կանգնած՝ կը

խրախուսէր նորահաս երիտասարդներին՝ իր ազդեցութեամբ ու չափազանց թոյլատուութեամբ (tolérance)։ Օրագրութիւնն՝ հինէրէն ու նորերէն կը բանէր ժամանակին կարող ձեռքերուն մէջ, Մասիս, Փունջ, Օրագիր, Մանզումէ, Մեղու օրուան թերթերն էին, ու կը կարդացուէին իւրաքանչիւրն իր գոյնին մէջ՝ պահպանական, կղերական, համարձակ, զաւեշտական ևայլն՝ մանրամասնութեամբ ֆրանսականին եթէ ոչ էութեամբը գէթ երեւութեամբը ճշգրտատիպ։ Եւ այս կեանքը ֆրանսակեաց Միսաքեանին ալ չսիրած բանը չէր։ Այդ նմանող զարգացումին ձայնը՝ մանաւանդ հեռուէն՝ շատ անուշ հնչած էր իրեն, անո՛ւշ այնքան, որքան դառնացած էին իր չուրջի որոտող ձայները։

1871ին վերջերն է՝ որ կը ժամանէ Մարսիլիայէն Պոլիս՝ նոյն պարզ և փիլիսոփայ տարազովը, որով կապրէր Փարիզի մէջ՝ հետն առած մինչև իսկ իր 24 տարուան ֆեսը. բա՛րք։ Երկու հազարի մօտ գիրք ու ձեռագիր բերած էր հետն և երկու կառքի չափ սարուփարթայ, որոնց ամէնուն տնօրէնն ու խելք հասցունողն ի՛նք եղած էր ու ի՛նք պիտի ըլլար միշտ՝ ասեղէն մինչև թելը. ստուգիւ, կենցաղին նայելով, Ռոպէնսօ՛ն ի Փարիզ Ռոպէնսօ՛ն ի Պոլիս։

Նոյն օրը ծովով կար, կըսեն։ Ծովովա-

կաններէն իր ծանօթները գալուստն իմացածնուն պէս. կը փութան հետաքրքրութեամբ դիմաւորել զինք, և հարևանցի թօթուըռուքէ մը ետև՝ բերել ժողովին սրահը. ուր չնայելով իր նժդեհական արտաքինին, կընեն իրեն պատուալից ընդունելութիւն մը։ Երկրորդ օրն այցելութիւն մը կուտայ Օտեան Գօղոս աղայի բանասէր որդիին. հոն կը գըտնուի նաև Գեր. Մկրեան Տ. Յովհաննէս հայրը։ Միսաքեանի մեկնելուն վրայ Օտեանի որդին 20 ոսկի Մկրեան հօր կուտայ՝ որպէս զի նոյն ժամուն Պուէտին յանձնէ ի ծախս իւր նախապատրաստութեանց։ Ճամբան հանրակառքին մէջ շատ կըստիպէ քահանան Միսաքեանն՝ որպէս զի ընդունի նուէրը, բայց անհնար կըլլայ իր հաճութեամբն ընդունել տալ. մինչև որ հարկ կըլլայ բռնի գրպանը լեցունել։

Այնուհետև իր համբաւն անդրադառնալով բաւական խորունկ ալքերէ, կըսկսի տարածուիլ մանաւանդ գրագէտ ըսուած դասին մէջ. «Տեսնե՛նք, ներկայանա՛նք, խօսի՛նք հետը» կը շշնջեն անկարծսիրաբար, բայց մեր նորեկն այն տեղուանքը չէ շատ։ Մէկ քանի շաբաթ հիւր կըլլայ Սկիւտար, Իճատիյէ, Իւթիւճեան Կարապետ էֆէնտիի տունը, մինչև որ իր ծնած թաղին եկեղեցապատկան պանդոկին մէջ կը պատրաստէ սենեակ մը, ուր և մնաց մինչև վերջը։

Խասգիւղի կրակ ու գրագէտ երիտասար-դութիւնէն, իր հին բարձրաստիճան աշակերտ-ներէն, Պոլիսի հայ իմացականութիւնէն կարե-ւոր խումբեր հետզհետէ կայցեն կը տեսնեն ու կը չօշափեն փիւնիկ մարդը, որ անզգանա-ղան (indifférent) պարզմտութեամբ կը տե-սակցի ամէնուն հետ՝ դեռ բաւական վառ Փարիզի համարձակ տեսիլներուն և յիշատակ-ներով, մինչև որ կը լուծուի ի՛ր ալ պատ-րանքը, մինչև որ կը խմէ բիւզանդական ջուրը։

Լուր կելլէ նաև իր ազգականներուն մէջ թէ Միսաքեան կարգուեր է, զաւակներ ու-նեցեր է, ու այդ զաւկըներուն եկեր է Փա-րիզէն (այս լուրն ինք հանած էր)։ Կերթան անձկութեամբ և կը հարցունեն զաւակները. — Զաւակնե՞րս, ահաւասի՛կ։ Եւ կըսկսի ցու-ցադրել իր բազմեղբայր գիրքերը։

Դարձեալ աղէկ չգիտենք՝ ի՛նչ խօսակցու-թիւններ տեղի ունեցած են Մասիսի հին խմբագիրին տունն և ի՛նչ եղած է գլխաւոր պատճառն՝ որ այնքան երկարամեայ բարե-կամներ այնքա՛ն տարակարծիք գտնուեցան ապա իրարու և թշնամացա՛ն իսկ, մինչև որ այդ գրական ու անձնական քակտումին՝ եղաւ գլխաւոր պատճառ Միսաքեանի պոլսական ձախողումներուն ալ։

Մասիսի խմբագիրը բաւական տարիքած

ըլլալու է թարմ թարմ հրապարակ նետելու համար իր հին երէցը, որ մինչեւ ետքը պնդած ու չէ զիջած՝ դէթ տարի մը հեռուէն ազգին վիճակին ուսումնասիրելէն ետեւ գործի սկսելու խորհուրդով։ Դարձեալ՝ Միսաքեան բաւական անշողոքորթ յանդիմանութիւններ ուղղած ըլլալու է, ըստ իր սովորութեան, Կ. Ս. Իւթիւճեանի՝ գրական քանի մը խնդիրներու եւ անձնական պարագաներու համար, որ բնական տարաձայնութիւն մը կը ձգէին քառորդ դար մը ամուրիաբար Փարիզի մէջ իմաստասիրողի մը եւ քանի տարի ամուսնական կենցաղով մը Արեւելքի Հռոմին մէջ գրողի եւ գործողի մը միջեւ։

Միսաքեանի պայմանադրած այդ տարուան պայմանաժամին՝ համառօտեցաւ, սակայն, բաւական ձախորդ կերպով։ Ժողովէն, օրագրութենէն, թաղերէն այդ անձն իրենց կողմը քաշելու համար բան չմնաց որ չընէին. սակայն ինքը դեռ ինկած չէր իր հին անմէջ-չէզոքութենէն, ու թարմ եւ հզօր համբաւին գիտակցութիւնը՝ բաւական ուժգնութեամբ անխախտ կը պահէր զինքն հոն։

Իր նախնի ծանօթներուն տեսական ազդեցութեան ու համակրութեան գաղափարը՝ դեռ հզօր կը պահէր իր Ֆրանսական անձնասիրութիւնը, իր համարձակ անձնավստահութիւնը, որ յաճախ ալ աններդաշնակելի ը-

պարտութիւն մը կը ջամբէին իր քիչ շատ փիլիսոփայական (իր իսկ բառով) միտքին։ Կայի՞ն այդ հին ծանօթներուն մէջ այնպիսիներ ալ՝ որ՝ քսան և չորս տարուան ծոյլ տարակացութեամբ՝ կը տարուբերէին Միսաքեանի իմացականին ու բարոյականին հակոտն վիճակի մը մէջ, ու ինք իրաւունք ունենալու էր անոնց շատ երես չընելու՝ որչափ ալ ջանային անոնք խմցունել իրեն իրենց ջուրերէն։ Որով պատճառ մը աւելի ունեցան զինքն ատելու։

Տարի մը՝ իր տարաշխարհիկ գործունէութեանց կոյս ոգին անդին չանցաւ քանի մը մտերիմներու տունը խորհրդակցական սահմանէն։ Հին կարասին հրապարակով խօսեցունելու ոմանց հետաքրքրութիւնն՝ յաջողեցաւ վերջապէս նետել օրուան ատեանը, բաւական ձախորդ պարագաներով, տարաբաղդ Միսաքեանը, որ արդէն ազդեցութեամբ մը «Առաջին անգամ այս պարագաներով հրապարակ ելնելս ինծի բարեգուշակ չը թուիր» կը գրէր իր առաջին տողերով. երանի՜ թէ մտիկ ընէր իր ներքին այդ թելադրութեանցն ու չգրէր դեռ։ Անհաւատալի այդ պարագաները. վա՛յ, կենդանի բառերուն վրայ ծագած էր տաք վէճ մը Մասիսի և Փունջի մէջ, որ կցորդուելով հին հաշիւներու և պրկումներու հետ և տակաւ աճելով՝ առաւ ակադեմական

դաստիարակի երեւոյթ մը. բառարաններ, փառ-ատերգիններ, դատաստաններ յուզուեցան ամիս-ներով. գրադէտ չմնաց որ բան չգրէր այդ բառերուն՝ ըսայնքին, երկայնքին, քղանցքին ու տոտերին վրայ. գրեցին մինչեւ Ա. Մ. Գարագաշեան ու Տէրոյենց ալ։ Եւ այդ գոր-ծանկեմնուրցն էր՝ որ պարապեց Միսաքեանն անգամ իր լռութենէն ու գեղեցիկ պատ-րանքէն։

Համերաշխական այդ հպարտ մակագիրով գը-րեց ի՞նք ալ քանի մը հաեստրական յօդուած. իր բարեկամները խանդով ողջունեցին զին-քը. այլ, չիտա՛կը, բանը չէ՛ր արժեր ա՛յն-քան լեզու եւ ա՛յնքան դիցաբանութիւն եւ աստուածաբանութիւն ակըրթելու չափ։

Չէ՛ր արժեր որ այդ բառական ու անձ-նական վէճերին համար՝ առաջին անգամ իր բովանդակ կծանող ըրջութեանբն հրապարակ նետուէր, վիճէր, մերթ աղայանար ու մերթ վարժապետանար, սուլուէր, հեծուկի մատ-նուէր՝ Փարիզի քաոն եւ հինգ տարուան փի-լիսոփան, որուն համար կայի՛ն աւելի կարեւոր գործեր։ Յաջողեցան, Յ. Պարոնեանի ըստ-ծին պէս, իրենց ծովը ձգել հին լուղորդը, եւ յաջողեցան ընկղմել իսկ զայն, վասն զի ի-րենց ընդդիմատնաբար կը լողար եւ կը մաքա-ռէր զիրենք անխնա՛յ։

Ծանօթ աղայ էինք մենք այն ատեն, եւ Մի-

սաքեանը տեսնելէ առաջ՝ տեսանք ու կար-
դացինք իր գրուածները բացառիկ հետա-
քրքրութեամբ. զմայլեցանք իր ոճին ու
ճարտարախօսական ուժգնութեան վրայ կըծ-
ուած նորանշան անձնաւորութեամբ, և ա-
նողոք ճշմարտախօսութեամբ մըն ալ առած
խրատուցիչ կերպարանք։ Կը բաղձայինք տես-
նել փիլիսոփայ մարդը, կուզէինք մենք ալ
տեսնել զինքը, դաս առնել իրմէն. մանա-
ւանդ մեր մէջէն մէկն՝ որ կոյր տարփող մըն
էր հին յիշատակներու հին լեզուներու և հին
մարդերու։

Պոլիս գալէն տարի ու կէս ետքը պատա-
հեցանք իրեն. անձրևոտ իրիկուն մըն էր երբ
ներկայացանք անոր։ Պատուելին (վասն զի
այսուհետև այս անունով պիտի անուանենք
զինքը) Սէլամիյէի փուռնէն հաց կառնէր.
միջահասակ, խարտեշամօրուք, առոյգ կազ-
մով, կարմիր երեսներով և վառվռուն աչ-
քով՝ վաթսունենոց մը կը ցուցընէր։ Արտաքին
երևոյթը՝ փիլիսոփայ ամզանէն ու անյարդար
մօրուքէն ու ֆեսէն զատ՝ չունէր կարգէ
դուրս բան մը։ «Օ՛ բարև ձեզ» ըսաւ, և տաք
ժպիտով մը քանի մը խօսք փոխանակելէն
ետև՝ «Կերակուրիս ատենն է» կրկնեց և հե-
ռացաւ։

Քանի մը օր ետքն՝ իմացանք որ մեր հո-
գաբարձութիւնը մոռացեր է եղեր դատախօս

ընել մեր դպրոցին Միսաքեանը։ Չէի՞նք ակնկալեր զայս. զի թո՛ղ որ չարունակեալ խառնաշփոթութիւններէ ետքը՝ մենք ալ ուսումէ յուսահատած՝ ինքզինքնիս տուած էինք խառնաշփոթ դպրոցական կեանքի մը, լաւ ալ էինք որ Միսաքեան՝ հակառակ իր մէկ հին Վանեց. աշակերտին թախանձանքին՝ ըսած էր քանիցս թէ «Ես դասատուութիւն ա՛լ չեմ կրնար և չեմ ուզեր ընել»։

Մեր այս դպրոցն ունէր այն ատեն արտաքին կանոնաւոր երեւոյթ մը և ներքին անկանոն վիճակ մը. աշակերտներէն շատեր երես ելած էին, ու հասակաւորներն ալ՝ ինչպէս ըսինք՝ վարակուած խառնաշփոթութեանց ձեռնտուանքով։

Ուսումնական վիճակը՝ Ֆրանսերէնէն զատ՝ շատ յետնեալ ու դադարեալ իսկ էր։ Յաճախ հարկ կըլլար մեզի՝ դաս տալ մեր հայերէնի դասախօսին. յառաջադէմներն ու աչերնին բացուածներն՝ հետզհետէ կելնէին դպրոցէն։ Քանի մը ընկեր էինք՝ որ քիչ մը սէր ունենալնուս համար հայ լեզուին՝ դեռ կը դիմանայինք հոն, և ինքնին՝ առանց առաջնորդի՝ կը կարդայինք օրուան բանաստեղծութիւններն ու գրաբառ խոշոր գիրքեր, Զարգացելոցն ու Իշխականը: Ունէի՞նք Տիգրանակերտցի կրօնախօս ու կրօնակեաց վարդապետ մըն ալ, որուն մատենադարանէն գրաբառ գիր-

քեր փոխ առնելով՝ անյագաբար կը կարդայի տարիքիս անմարսելի բաներ, մինչեւ իսկ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի Պօղոսի Թղթոց Մեկնութիւնէրն եւ Օգոստինոսի Եղ. Քաղաքին Աստուծոյն։ Ունէինք նաեւ ծերուկ դաստիարակ մըն ալ, որ գլուխ ուռեցունելու աստիճան ժամերով կը պանծացունէր գրաբար լեզուին վսեմութիւնը. մոլեգնաբար ինծի կը խօսէր մեծ Հ. Արսէնի ու Հ. Եդուարդի վրայ՝ հինյոյն կէս իմաստուններուն նման ձեռքով ոտքով շարժումներով ստատելով։ Ա.ը կը նմանցունէր Նարինջի եւ Բ.ը ելակի։ Կարդացունէր տուփական շեշտով մը անոնց ոտանաւորներէն ճոռոմագոյնները, զորս գոց ըրած էր. մերթ կը պոռար աստուածապարգեւի մը պէս «Ցուկունքնե՛րդ ուռեմ, Հա՛յր Եդուարդ», մերթ լուռ մուռ հիացումով կարտասուէր՝ աչերն յառած իր մուսային (վկայ ինծի զի ունէր անտանելի մուսայ մըն ալ). արտասանած ամէն մէկ բառին նուիրուած ձեւերը կը կաղապարէր իր այլեծածան մարմնին վրայ՝ դերասանական շարժումներով եւ տաղտկացունելու աստիճան կրկնաբանութիւններով, այնպէս որ տղայոցմէ շատերն ա՛լ երես եղած էին։ Կը խօսէր հին իմաստասէրներուն, մանաւանդ Սենեկայի վրայ, որուն ստոյիկ իմաստներուն սիրահարած էր՝ կարեւէր խաբ--ուէն եաեւ առանձին սիրոյ մէջ. կը խօսէր

աստուածաբանական ու փիլիսոփայական խո-րունկ նիւթերու վրայ, Բարիի եւ չարի ակիզ-բին, Նիւթին յաւիտենականութեան, իրաց վախճանին, Պիւթագորեանց ու Ճեմականաց վրայ՝ ճիշդ հին հայու մը և մանաւանդ Ա. Մանծոնիի գիտուն-իմաստակ Ֆէրրանտէ զուարճալի խելքովն և տրամաբանութեամբ(1), և մենք՝ մանաւանդ ես՝ ժամերով մտիկ կը-նէինք ի յարգանս իր մաքուր ծերութեան այդ գէր վարժապետին ատենականները, որ շատ եպիսկոպոսացածներու աշխատակցած Շահնազարեան ու Նէրսէսեան վարժարաննե-րուն դաստիարակած ու Ռ. Պէրպէրեանի ալ վարժապետած և Միսաքեանի ալ աշակեր-տակիցն եղած էր։ Այդ կարգէ դուրս առողջ ծերունին՝ ցայնվայր դպրոցական յարկերուն տակ մեր տեսած միա՛կ իմաստասէր մարդն էր՝ որ նախկին բողբոջը մնոյց մեր մէջ ծաղ-կաքաղ փիլիսոփայութեան մը և համբերող առաքինութեան։ Այդ անձն էր Թէոդորոս Զօրայեան, ուտելիքն էր արմաւ, չաքարած պանիր և քաղցուեղէն. միս քիչ կուտէր։ Նա մեռաւ իննըսնամեայ։

Այս Զօրայեան՝ օր առաջ աւետեց մեզի թէ Միսաքեան Պուէտը մեզի պիտի դասա-խօսէր. Ա՜հ, այդ Պուէտ անծանօթ մակդիրը

(1) Ա. ՄԱՆԾՈՆԻ Խօսեցեալք. Թրգմ. Հ. Եդ. Հիւր-միւզ. տպագր. Վենետիկ, 1875. հատ. Բ. էջ 451—454։

մանաւանդ՝ շատ կը հետաքրքրէր մեզ. արդ-
եօ՛ք Գլատոնի կապպարէ՞ն կերած թէ Եղիա
մարգարէին քղանցքին կտորէ՞ն ժառանգած
մարդ մըն էր Պուէտը. ամպրոպային հնայք
մը կար այդ պուէs ձայնին մէջ, յոյժ տար-
բեր և յոյժ գրաբառ ալ Ֆրանսական բռեղ-
նա՛յ ձայնէն։

Անգամ մը իմ բացակայութեանս՝ այցած
էր դպրոցն ու ախորժած մեր մէկ քանիին
գրաբառի համար ունեցած տարփանքէն։ Իր
երկրորդ անգամ և վերջնապէս հաստատուե-
լու համար գալու որոշուած օրն՝ առաջին
դասարանը կըսպասէինք 6-7 հոգի կրօնական
լռութեամբ։ Հասաւ ակնոցաւոր մարդը (1),
վրան ալ մաւիօրոյ մը. խոշոր փէս մը գլուխն
և քանի մը գիրք ծրարած անութին ներքև։
Եւ Ֆրանսական թեթև ոստումով մը բազ-
մեցաւ իր աթոռին վրայ. չափ չունէր մեր
ուրախութիւնը՝ մանաւանդ մենէ երկուքին։
Կըմտածէինք պատանեկան երկիւղածութեամբ՝
թէ 25 տարի Փարիզի մէջ անցունող մարդ
մը, որ կը ներկայանար մեզի այդ պարզ հա-
յու տարազով, անշուշտ փիլիսոփայ մը ըլլա-
լու էր եթէ ոչ Պրոմեթէոս մը։ Կը դիտէինք
իր յանկարծական շարժումները. Ֆօնօկրաֆի

(1) Իբրև մարմնական նշաններ՝ Միսաքեանի վրայ
գիտուած է աչքին միայն շեղութիւնն և մէկ ճկոյթին կար–
ճութիւնը։

պէս կը քաղէինք իր բերնէն թռած զգոյշ բառերը, զոր կարտասանէր իրեն սեպհական մե՛ղմ, յստա՛կ, քաղցրո՛ր արտասանութեամբ։ Առաւ քանի մը տեղեկութիւն մեր անցեալին վրայ և հարևանցի քննութիւն մը ըրաւ մեր հայերէնին։

Քանի մը պատասխաններ տուինք Զարգացեղոցէն, որոց չհաւնեցաւ։ «Զարգացեղո՞ց ալ կը կարդաք, հէ՜. դուք ճիճ չեղած մարդ դառնել կուզէք կոր։» Ոտանաւոր ալ կը գրէինք այն ատեն. «Արձակի՛ աշխատեցէք, ըսաւ, ձեզի Հիւրմիւզի գործերը պիտի կարդացունեմ. Տելեմաք և տրամաբանութեան ալ դասեր պիտի տամ»։ Քանի մը անգամ այսպէս փորձելով շարունակելուն վրայ՝ հետզհետէ կը փոխուէր մեր հայ ուսումին ընթացքը. Հոմերի Իլիականը տեղի տուաւ Վիրգիլի Ենէականին ու Ֆրանսերէնն ալ Հայերէնին, որուն վրայ մանաւանդ ե՛ս շատ ուրախացայ։ «Ես կուզեմ որ, ըսաւ, աղէկ սորվիք Հայերէնը, մինչեւ որ չհարստանաք գաղափարով՝ գրել չպիտի տամ ձեզի. Ֆրանսերէն ալ պիտի տամ՝ բայց հարիւրին իննսուն Հայերէ՛ն պիտի սորվիք։» Շանթի՛ պէս զարկաւ այս վճիռը մեր մէջէն մէկ երկու Ֆրանսամոլներուն, որ կը զարմանային լսելով այս յայտարարութիւնը քառորդ դար մը Ֆրանսայի կաթը ծծողի, բերնէն։ Երրորդ դասին հետը բերած էր

Հիւրմիւզի Տելեմաքը, Անաքարսիսի Ա. հատորն ու Ֆրանսերէն հին տրամաբանութիւն մը, զոր թարգմանելով գոց պիտի ընէինք և օրինակէինք ալ. երբեմն Շարպալէն ալ գոց ընելով իբրև Ֆրանսերէն դաս, բայց ո՛չ իր ուղղելովը։ Վեց եօթն ամիս ինկանք ելանք այդ մէթոտով. աշակերտներուն մեծ մասը դժգո՜հ էին ու չէին հետեւեր այդ դասերուն՝ օգուտ քաղելով դպրոցին թոյլ գնացքէն. այլ կայի՛նք քանի մը հոգի՝ որ բոլորովին անմռունչ համակերպութեամբ և պատճառաւոր եռանդով, մանաւանդ ապագային մեծ դասեր կորզելու ակնկալութեամբ, կը հետեւէինք գոյի այդ չոր դասերուն, և ըստ իր թելադրութեան՝ գիշերներն ու պարապոյ ժամերը կը շարունակէինք կարդալ և օրինակել լոկ՝ Ռոլէնի ու Անաքարսիսի ստուար հատորները, Ենէակալանն ու Ե. Հիւրմիւզի տաղերը։ Ինք չհասած՝ գրաբարի մէջ (ի՞նչ պահեմ մեղքս) ես առած էի յատուկ զարգացում մը, պատճառով մը բնաւ գլուխ չունենալով Ֆրանսերէնի, և գրեթէ անսխալ կը գրէի Բագրատունիի ոճին կապիկ նմանութեամբ մը. գրած ալ էի Որիոն վերնագրով ձմեռուան վրայ տաղ մը, որուն մէջ բախող և ողընդժնեայ բառերով ձմեռուան խստութիւններն իբրև թէ կը պատկերացունէի, քանի մը ձեւ ալ յարանելով Մշակականէն.

և կարդացի իրեն զայն ու ըսի թէ Վենետիկ պիտի երթամ ու Հայր Արսէնին պիտի հանդիպիմ. ժպտեցաւ, և այնուհետեւ աշխատեցաւ վարպետ ձեւերով առաջքն առնել այդ Վենետիկի գաղափարին, որ տղայական գաղափարներուս ամէնէն հաստատն էր և որ պիտի կըրնար միանգամ ընդ միշտ փրկել զիս....։ Ինք Միսաքեան ձգել տուաւ մեզի վերջապէս Հ. Արսէնը, զոր յաճախ խծբծելու աստիճան կը քննադատէր, ու դարձուց մեր միտքերն Հիւրմիւզի նկարէն ոճին. ամէն համ Հիւրմիւզի ոճին մէջ էր, ըստ Պուչաին. ամէ՛ն գեղեցկութիւն, հայկաբանութի՛ւն, վայելչութի՛ւն, ճաշա՛կ, շնո՛րհ, մինչեւ Ս. Հոգի՛ անգամ. իր նախապաշարումներէ՛ն էր աս։ Կըզմայլէր Անաքարսիսի վրայ. կըսէր ստէպ. «Հայերէն սորվելու համար ծայրէ ծայր զոցընելու է Անաքարսիսն և Աստուածաշունչը. չա՛ն պէս աշխատելու է»։ Այս խստութեանց վրայ աշակերտներն սկսան ա՛լ աւելի խըրտչիլ իրմէն, որոնց մէջ կայի՛ն դասէն դուրս մարթանքով զինքն իրենց քաշող և օգտուողներ։ Կրտսեր Դուրեան և իր մէկ ընկերը՝ ձգելով իրենց սիրելի Ճեմարանը՝ կուգային ունկնդիր ըլլալու մեր դասերուն և առնելու վարժապետական հիւքեններնին։ Օր մը Դուրեան հրատարակած էր Փունջի մէջ արձակ քերթուած մը գեղեցիկ, զոր ես կարդացի

բարձրաձայն մեր Պատուելիին. մտիկ ընելէ ետեւ քաղցրութեամբ՝ դարձաւ Դուրեանին — «Եթէ յաջողիս, ըսաւ, գրել այդ իմաստն Հիւրմիւզի գրաբառովը, այն ատեն կըլլաս ճշմարիտ բանաստեղծ»։ Սակայն Դուրեան գլուխ չունէր գրաբարի. ցայնվայր կը գրէր գեղեցիկ թատրերգութիւններ ու բանաստեղծութիւններ աշխարհաբար. այնուհետեւ իբր ակամայ տուաւ յայտնապէս ինքզինքը գրաբարի՛ ալ։ Քանի մը անձերու այս կարեւոր դարձին՝ Պատուելիին հեղինակական յորդորներուն հետ՝ մե՛ր ալ եռանդը պատճառ մը աւելի եղաւ՝ որով իրենց հիմնաւոր ապագան պատրաստուեցաւ լրջագոյն յատակի մը վրայ։

Երբէք չէր յոգներ բան մը բացատրելու, տպաւորագոյն ընելու համար, այլ հեղինակօրէն «գացէ՛ք կարդացէ՛ք այս ինչ գիրքը» կըսէր. խորհուրդներ կուտար հեզնութեամբ խառնուած և գեղեցիկ հատուածներ կը կարդար ու կարդալ կուտար լայնսրտութեամբ։

Զուարճախօսութիւնն ալ պակաս չէր մեր դասէն՝ մանաւանդ մէկ քանիներու թելադրութեամբը։ Ամէնէն կարեւորն էր տրամաբանութեան դասերնիս. ինք շատ հզօր խելամտութիւններով կը բացատրէր խորհելու արուեստին կանոնները, որ հիմայ (1898) վերցած են գրեթէ մեր ամէ՛ն դպրոցներէն՝ տեղի տալով ճարտարխօսութեան և բանաստեղ-

ծութեան, առաջինը դայեակ սուտին և երկ-րորդը մխիթարանք անյոյս երիտասարդնե-րու։ Այդ տրամաբանութիւնն էր Ֆրանսերէն հին գրքոյկ մը, զոր մինչ ծածուկ կը պահէր և զոր հեղինակին իմանալու համար երբ օր մը գաղտ կը թղթատէր մէկուն թելադրութեամբն՝ ինք վրայ հասաւ, զայրացաւ, ու դատա-պարտուեցայ հեռանալ դպրոցէն ամիսի մը չափ....։ Այսպէս՝ շատ խիստ էր իր փոշոտ գաղտնիքներուն համար, և այդ խստութենէն աղէ՛կ կօգտուէին վարպետորդի սաները, որ կըրցան շողոքորթել զինքը։

Պոլիսի Հայերէն-Ֆրանսերէն դասատունե-րուն գրեթէ ամէնն ալ սկսած էին քրթմնջել իր վրայ, վասն զի անխնա՛յ կը դատափետէր անոնք. «Ձե՛ն կարդար, կը գրեն. չգիտե՛ն դաս կուտան» կաղաղակէր։ «Գաղափա՛ր, պատմութի՛ւն չունին, ծանծաղ ու թեթեւ մարդիկ են»։ Մեր դպրոցէն միայն կառնէր 10 ոսկի ամսական՝ երկսեռ աշակերտներու Ֆրանսերէն ու Հայերէն դասախօսութեանց համար. այս պարագան բաւ էր իրեն դէմ հանելու կարգ մը դասատուներ, որ չունէին լաւ վիճակ մը։ Այդ քրթմնջիւններն ու նո-րանոր հնարքներ և իմաստակ դիմախօսու-թիւններ այնպէ՛ս ազդեցին իր վրայ՝ որ սկը-սաւ կասկածիլ մեր հաւատարմութենէն ալ։ Երբ դասէն դուրս բան մը հարցունէինք՝ կը

նեղանար կը փախչէր. «Դո՛ւք թելադ-րուա՞ծ էք» կը պոռար։ Այդ կասկածոտ բնա-ւորութիւնն հետզհետէ այնպէս աճեցաւ մեր տղա՛յ երկայնամտութեան հետ՝ որ ալ մա-նուկի մը պէս մե՛նք կը գործածէինք զինքը, իր խօսքէն ու ակնարկութենէն դուրս չէինք ելներ։ Կը ձեռնարկէինք իր պատուէրին ան-սալով օրինակել ամբողջ գիրքեր, և հակա-ռակ թելադրութեան հոգաբարձուներուն՝ կուզէինք որ ամէ՛ն պարագայի մէջ՝ ի՛նք ըլ-լայ մեր ուսուցիչը։ Ես՝ ութ-տասն ամիս այսպէս շարունակեցի իր կէս ակադեմական կէս ընտանեկան դասերուն, և ելայ դպրոցէն յարշի... իբրև թէզ Գուալոյի Arnelus Քեր-թողականին Ա. գլուխը թարգմանելով յան-գաւոր գրաբար։

Մէկ երկու տարի ևս շարունակեց դա-սալ այդ վարժարանին մէջ՝ բաւական ան-լուրջ յուզումներու ալ խաղացողն ու խա-ղալիկն ըլլալով՝ մինչև որ յաջողեցան հանել զինքը. չկրցաւ իր երկա՞ր մէթոտին վրայ հասցունել շատ աշակերտ. երեք չորս հոգի միայն կրցան օգտուիլ իրմէն՝ այն ալ իրենց իսկ յատուկ ճիգովն ու գիտնասիրութեամբ։ Թերևս զղջա՛ց ալ դասախօսութեան ասպա-րէն։ Քիչ մը ատեն ալ դասատուաւ Գաղա-թիուլի դպրոցն՝ առանց զգալի արդիւնքի. «Սկիւտարի հողն ու եղանակը տե՛ղ մը չիկայ»

կ՚ըսէր, վասն զի Սկիւտարցի երեք չորս սա-ներ՝ Ամրտոլցիներո՛ւ պէս կը հետեւէին իր խստապահանջ խորհուրդներուն։

Ետքերն սկսած էր քանի մը տուներ ալ առանձին դասախօսութեան...։ Ու անգամ մը ժողովքին յուզուած մէկ նիստին ատենա-պետ ալ եղաւ. փորձա՛նք կացութիւն, որուն վրայ Յ. Պարոնեան գրեց իր զաւեշտական կենսագրութիւնը՝ բաւական ճիշդ ու համով անէկտոդներով. սաստի՛կ զայրացաւ այդ կենսագրութեան վրայ և բերանն աւրեց ալ։

Ատեցող կը թուէր կուսակցական վէճե-րու, և յաճախ՝ յիշատակով իր հին բարե-բաստիկ ու բարի ժամանակներուն՝ զզուան-քով կը դատապարտէր Ընդհանուր ժողովին ընթացքը։ Կատէ՛ր, նորերուն հետ, հին կա-նոնադրականներն ալ, որոնք աղէ՛կ տեսած էր հեռուէն և որոց աշակերտներուն ամեհի (1) ընթացքին ականատես մօտէն՝ կը մկրտէր տե-սակ մը մակդիրով, որը չե՛նք կրնար յիշել։ Ա՛լ հետզհետէ իյնալու վրայ էր իր տրամա-բանութեան անաչառ ոգին ալ. 1885էն ան-դին ա՛լ անկեալ կեանք մը կ՚անցունէր՝ չա-տերուն աննշմարելի, իր հին անյողդողդ բնա-ւորութենէն բաւական բան ալ վերջապէս զո-հելով իր միջակ շրջավայրին ու ինկած վի-ճակին պահանջումներուն, և այդ զոհերուն

(1) Իր բառն է։

ատեն՝ զինքը Փարիզէն ճանչցողներ, — բը-ժիշկ, բանասէր — «Ո՞ւր է ան Փարիզի Մի-տաքեանը, տուն՛ըը չէ մնացած հիմայ իր վրայ» կըսէին: Եւ արդարե՛ւ, տարիներն ու ներհակներն ա՛լ սկսած էին յայտնապէս ապխա-ցունել իր խօ՛ր ու անտե՛ս վէրքերը: Իր հին նկարագիրէն իր վրայ կը տեւէին դեռ իր անձնավստահութիւնն և անկարօտ օրինապա-հութիւն մը, զոր իբրեւ մինչեւ ի մահ, ամէն պարագայի մէջ, իր ետեւէն ընդ քարշ տա-նիլ կը ջանար:

Զբօսական ժամադրավայրն էր Սէլամսըզի Արթին աղա Թորգոմեանի սրճարանը, ուր ամէն երեկոյ ժամը 12էն մինչեւ $1^{1}/_{2}$ ներկա՛յ էր քանի մը բանաստեղծներու հետ: Կը խօսէր ընդհանրապէս օրուան նիւթերուն վրայ՝ իրեն սեպհական որորուն պերճախօսութեամբ մը:

Կը կարդար մանաւանդ Վարդան փաշայի ու Ա. Մ. Գարագաշեանի գրածները. կը խօսէր մրգեղէններու, Փարիզի կենցաղին, Ամիրաներուն և Ճեմարանի ժամանակներուն, Ֆրանսայի մեծ անձնաւորութեանց և արուես-տական գիւտերու վրայ՝ հասուն բացատրու-թիւններով. կը պանծացունէր անգղիական գործնական հանճարը, կը խոկար Գերմաննե-րու լուրջ յառաջդիմութեանց վրայ, մեծ յոյ-սեր և համակրութիւն կարտայայտէր Իտալա-ցիներուն վրայ. առիթ չէր փախցունէր Կա-

Թուլիկ Համլին դէմ խօսելու՝ գրեթէ միշտ վանական մեկուսի մտածութեամբ մը վերջացունելով իր խօսակցութիւնները։

Տասը տարի չարունակ կերթային՝ իրիկունէ իրիկուն՝ չարշիի անշա՛ն և ապաշնո՛րհ գործերու մը մէջ խոշտանգուած միտքերնին ոթափեցունել հոն իր տեսքովը ու խօսքովը, որ ունէին մեր երիտասարդութեան համար հմայք մը հոմերական։ Սակայն շատ ալ կագանէր ու կը խաղար՝ հին հնարքներու մը վրայ։ Երբեմն ալ ժամ մը լռիկ մնջիկ անկիւնը նստած՝ մխքարշը բերնին՝ առնելէ ետք գաւաթ մը ջուր, կը վառէր լապտերն ու թեւաւոր ստուերի մը պէս կը մեկնէր սենեակը։ Հետզհետէ թախծագին կերպարանք մը առնելու վրայ եղող այս կեանքին կարեկիր, շատերը՝ գործերուն ներածին չափ՝ աշխատեցան բարեկամաբար իրեն յատուկ օրագիր մը հանել տալու, այլ ինք ի սպառ տարտամ խորտուցումով մը չհամարձակեցաւ. ա՛լ ծեր էր վերջապէս։

Իր հին աշակերտներէն ՝Ռին՝ մինչեւ անւամ իր ոսոխներուն դէմ հրապարակով ռաւելու ատոնեան յարեցաւ իրեն, որպէս զի իրեն առնուելով՝ հաշտուի որոնց հետ հին ւճռւկներ ունէր. սակայն ի զուր։ Տարիքին ու կանէր կասկածոտ ու մենասէր բնաւութիւն մըն ալ, որ կը մթագնեցունէր և

տառապանքին աշխարհին հետ անհաղորդ կը պա-հէր իր իմացականը։

Միշտ կը կարդար, սակայն քիչ կը գրէր. գրածն ալ ընդհանրապէս ոտանաւոր էր. կար-կառուն թիւն և անօսրած իմաստներով։ Տա-րիքին եօթանասունը կանցնէր և փորձառու-թիւնն ալ եկած լեցած էր՝ իր զուարթամտու-թիւնը փոխելու անյոյս ու անապաշտանաւոր դառնախօսութեանց և հակադարձական վար-քի մը, որուն մենք՝ դժբաղդ պատահարնե-րով՝ շատ չկրցանք ըլլալ ականջալուր և ա-կանատես։

Հին բարքերու վեր ի վայր փոփոխութիւ-նը, հրապարակային կապիկ ու չարս կեանք մը, իր կարի ճշմարտասիրութենէն ու անձ-նասիրութենէն թելադրուած մարդատեցու-թեան մը հետ՝ ուծացուցած էին զինքն իր սիրածներէն անգամ. և Միսաքեան՝ կաղ-տուած իր ախորժներէն ու փառաթափի՝ ա՛լ դարձած էր իր թաղին մէջ պարզ Հաճի աղայ մը՝ կենակից ու խօսակից անուսում մարդոց և մանուկներու, որ զինքը չհասկընալնուն համար՝ ինքն ալ ստիպուած էր խօսիլ անոնց հետ անո՛նց միտքովը ու լեզուով, որով այդ հետեւակ միտքն ու լեզուն հետզհետէ ազդեց իր վրայ ալ. անհնա՛ր է չպղըշկիլ իր շուրջէն (1)։

(1) Ի. Թէն Շէքսփիրի վրայ ի պատմ. Անգլ. գրա-կանութեան։

Այդ շուրջի անձերը կը դառնէին իր ներքինն իր փոշոտ արտաքինէն ու ըստ այնմ կը բերուէին իր վերաբերումով. գիտցողներն ու զինք աղէկ ճանչցողներն ալ չէի՞ն խօսէր, ո՛վ գիտէ, ի՞նչ էր իր մեծ մեղքը։ Մենք հոս կը ջանանք ըստ կարի՝ հոգեբանական և յայտնի պարզ պատճառներու և պատմական երևոյթներու մէջ գտնել իր այդ այլակերպութեանց և այլակեցութեանց սկիզբը։

Ոչ մէկ կուսակցութեան չյարելու անորոշ ճիգ մը՝ կուսակցական և խօսուն ժամանակի մը մէջ՝ ձգած էր զինքը շատ հեռուն հասարակաց կարծիքը ըսուածէն. թերևս՝ զի հասած էր կարգ մը անողոք ճշմարտութեանց սահմանադրութիւնները, որ ճակատագիր կանուանենք, կամ զի իր մեծափրութիւնը ունեցաւ մարդախոյս ներանձնութեան խորունկ պատճառներ, զորս չկրցաւ չքացունել իր գիտցած փիլիսոփայութիւններէն և ոչ մէն։ Եկած հասած էր այնպիսի ժամանակի մը, ուր հին բարքերն՝ իրենց անտաշ պարզութեամբն իսկ՝ կը մաքառէին դեռ զիրենք եղծանող նոր շրջումներուն հետ։ Այդպիսի շրջան մը կանցունէին Հայերը 15-20 տարիէ ի վեր. այդ շրջանին մանաւանդ՝ շա՛տ դժուար է ապրիլ փիլիսոփայաբար. հոն հանդստաւէրներն ու օրէնքի այնչափի կարևորութիւն չտուողները՝ կը թողնան իրենց լաւութիւններէն, իսկ օրի-

նապաստներն ա՛լ աւելի կը խստանան, որով երբեմն իրենց պնդութեամբ աւելի ու աւեցող ալ կըլլան։ Պատուելին ալ՝ իր հին բարքին հետ՝ հինէ նորէ խառնուած կենցաղականոն մը ունէր, որ շատ բանին չէր գար ժամանակին մարդոց և շրջում մեքենայող յառաջընթացներուն. և ինք ալ փորձառու այդ շրջումներուն, ա՛լ գիտակից որ չպիտի կըրնայ ապրիլ այդ մարդոց մէջ իր գիտցած փիլիսոփայութեամբ, և դառնացած ճարակող նորութիւններէն (զոր ինք կանուանէր ապականութիւն)՝ չափէ՛ն աւելի գժդմինած եղեցաւ իր խօսքերուն և տարազին մէջ. չափէ՛ն աւելի խստացաւ, և խորշեցուց իրմէն գրեթէ ամէնն ալ։ Շատերն համարեցին զինքն հասարակ տեղիով մը՝ Դիոգինէս, այլ ինք իր խստասիրութեամբն ու գիտութեամբ համեմատելի էր աւելի Տիմոնի. իր անհամբոյր բարքովը ու անաչառ դատումովը, անո՛ր պէս կռուեցաւ իր ժամանակակիցներուն հետ, որ մոռնալով իր անցեալ արժէքը՝ մարդատեա՛ց ըսին իրեն ու մարդատեա՛ց ալ ըրին։ Ասոնց վրայ՝ ունէ՛ր այդ մարդատեցութիւնն առանձին պատճառներ ալ։ Իր վերջին տարիներուն ո՛չ միայն բարեկեցիկ չէր, այլ կարօ՛տ ալ էր. շատ տատակ կուտար գիրքի, արով ստիպուած էր բնակիլ անշուք սենեակ մը։ Կերակուրն ալ ինք կեփէր հոն, կա՛րծ

ալ ինք կը կարէր. ամէ՛ն գործ ի՛նք կը կատարէր այդ չորս կանգուն սենեակին մէջ, ուր շատ քիչերու ներուած էր մտնել և ականատես ըլլալ ստորայնանկեալ ամօթի մը, խորապէ՛ս զգացուած հպա՛րտ ամօթի մը։ Այսպէս ապրող կամ այսպէս ապրիլ ուզող մարդ մը՝ ինչպէ՛ս չըլլար յաճախ դառնախօս և դառնագործ ալ։ Վերջապէս ի պաշտօնէ սուրբ մը չէր ինք։

Այդ իր ոստայնին ալ՝ Եէնիմահալլէի իջեւանին անկիւնը 5-6 մէդր մեծութեամբ սրահ մըն էր՝ տախտակեղկով մը բաժնուած երկուքի։ Դուրսի դուռնէն ներս մտնելուդ՝ դէմդ կելնէր Պատուելիին խոհանոցն ու բակը, մէկը ձախ միւսն ալ աջ կողմէն, բակը մանաւանդ շատ խառնափնդոր էր. չորս դիէն դարակներ՝ չիչերով և պտուկներով լեցուած, ոտնամաններ, կրակարան, ջրաման, աղտոտն և մաքուրն իրարու քով, սակայն միշտ անջրպետուած՝ խելքո՛վ մը։ Ներսէն աւելցած գիրքերն ալ շարուած էին այդ բակը, որուն առաստաղէն կը կախէր ձմեռները սըտուզներ սերկեւիլ կամ խաղող ևայլն։ Երկրորդը՝ բուն սենեակը՝ աւելի խորն էր, և հոն էին իր անկողինը (երկու պարզ եռոտանիներու վրայ) կարծրացած բազմոց մը, որ տարիներուն հետ կը ծերանար և կաղատէր և որուն վրայ կը գտնուէին ընդհանրապէս

քանի մը կտոր նորատիպ Ֆրանսերէն գիրք։ Մնարը կը հսկէր իր աւանդական ձէթի կանթեղը, զոր ամէն գիշեր կը վառէր, վասն զի «կը վախնար գիշերն անլոյս արթուննալէն»։ Անկողինէն դէպ ի իր փողոցի դուռը կը ձգէր չուան մը, զոր կը գործածէր հիւանդացած ատենը՝ — պառկած տեղէն բանալու համար այդ խորհրդաւոր մուտքը։ Մեծկակ պաշար մը ունէր անուշեղէնի. ունէր նաեւ պատուհանէն կախուած քանի մը վանդակ թռչուն, որոնք ազատ արձակեց ետքի տարիներուն։ Իսկ գետինն՝ անհամար ձեռագիր ու տպեալ կտորներ, որ քիչ մը կարգի դրուեցան մահուընէն ետքը, եւ որոց ամէնէն աննշանին արգիլուած էր դպչիլ իր կենդանութեան ատեն։ Այդ խշտեակին վրայէն լսած ենք շատ անգամ՝ կատակ թեթեւ ու անհարթ խօսքերու հետ՝ ներշնչական գեղեցիկ խօսքեր ալ, որ իր նուազուոր արտասանութեամբը կառնէին քնարական ձեւ։

Քանի տարի այդ խցիկներուն մէջ ճգնեց Պատուելին՝ ռամիկ պանդուխտներու դրացնութեամբ, ու հետզհետէ ընկճուած համակերպութեամբ։ Չէ՞ր ընդունէր հոն շատ մարդ։ Իր սակաւաթիւ աշակերտներէն մէկ քանին ու քանի մըն ալ հին բարեկամներ կրնային մտնել հոն. դուրսի դրանը համար ալ շինել տուած էր անլոյծ կղպանք մը յատուկ։ Հո՛ն

էին նաև իր լուսանկարի գործիքը. հո՛ն էր ի՛նք իր լուսացարարը, ի՛նք իր խոհակերը, ի՛նք իր ծառան, ի՛նք իր տէրը։ Շատ կը կարդար մանաւանդ Իտալերէն ու Ֆրանսերէն մատենագրութիւնէն. իր սիրած լրագիրներն էին Թանն և Ժուռնալ տէ Տէպա։ Վերջերը սէր առած էր Թուքերէնի ալ, և Անմէտ Վէֆիք փաշայի Տելեմաքը բաղդատելով Հայերէնին հետ՝ կուսումնասիրէր։

Ունէր նաև հազուադէպ բնաւորութիւն մը. իր առանձնական խօսակցութեանց մէջ ինչպէս նաև իր գրուածներէն շատին մէջ քիչ անգամ իր շրջավայրին տարածէն վեր կը հոլանէր իր կարողութիւնը, քիչ անգամ կը նշմարէիր իր բուն լայնութիւնն ու խորութիւնը, մանաւանդ պատմականի ու բանասիրականի մասին. ատոր համար՝ արժանիքով իրմէ շատ վա՛ր այլ գլուխ—ցցուող (poseur) գրագէտներու չա՛փ ալ չպատուուեցաւ իր ժամանակակիցներէն. իրար քարընդոտնելով իրար բամբասելով և յաչաղելով յառաջ անցնողներուն մէջէն՝ ո՛ր անծանօթ մատին հարումով՝ ետ մնացողներուն դասն էր ինք, ուր ապրիլը դժուար և ուրկէ շատ դիւրին էր, սակայն, արձակել ճշմարտութեան պողպատի ձայնը. աւելի՛ այդ ձայնէն քան իր անձէն էր՝ որ կը խորշէին զինքը մարդատեաց անուանողներն ալ։ Այդ յետամնացու-

Թեան մէջ անգամ՝ կը ձգտէր միշտ իմացա-
կան կերտուածին առաջակողմը, ուր կը տես-
նէր շատ անարժաններ. որով կարգ մը իրե-
րու և անձերու հետ՝ դառնապէ՛ս տարածեց
իր արհամարհանքն ա՛յնպիսի իրերու և ան-
ձերու վրայ ալ, որոնք արհամարհելն՝ արհա-
մարհե՛լ է աշխարհ, որչափ ալ խորունկ հա-
մոզումէ մը յառաջ եկած ըլլայ ան. և
մարդատեայն հուսկ ապա ատելի՛ եղաւ մար-
դերուն։ Եւ հասարակ ա՛ս եղած է երեւելի
թանաքննողներու և ամուրիներու վարքը։

Մինչեւ 1890՝ իր տարիքին հետ աճեցաւ
հետզհետէ այս փոխադարձ արհամարհութիւ-
նը. իր աշակերտներն ալ՝ առած իրենց կա-
թուոր բաժիններ՝ թողուցին զինքը, այնպէս
որ Պատուելին իր կարած և լուացած ցնցո-
տիներուն մէջ դատապարտուեցաւ անցունել
չղջիկանի կեանք մը։

Յաճախ՝ անկարծ տեղուանք՝ դէմդ կել-
նէր իր գորշ գրգլեակովը, թեւնաւորուած
տատնին պաշարներով. ձեռքը պնակ մը ծած-
կոցով կամ տոպրակ մը և կամ ծրար մը
քանի՝ աջ ուսը վեր ցցած, վայրահակ՝ կարծես
հին կարաւանէ մը մոլորած ստուեր մը, որ
իր շփոթ քայլերուն իսկ մէջ դէպ ի յառաջ՝
կուզէ անգամ մըն ալ ետ նայիլ, այլ կամըչ-
նա՞յ գլուխը դարձունելու...։ Այս ոգին կը
տիրէ նաև իր վերջին գրուածներուն մէջ։

Այդ վերջալուսական անկեցութեան առեն՝ եղած էր խստակրօն քանքարաթաղոյց մը. Եթէ բան մը հարցուէր իրեն՝ շատ քիչ անգամ կը պատասխանէր ուղղակի կամ լրջօրէն. և գրեթէ միշտ խօսքն ուրիշ նիւթի՝ ուտելիքի, ապրանքի, օրուան լուրի վրայ դարձունելով կը փախչըտէր: Արդէն իր բովանդակ կեանքին մէջ շատ բան դժուարութեամբ ուսած ըլլալով՝ կուզէր ուսուցանել դժուարութեամբ: Իր ծերութեանն ու դեգութեան հետ՝ աճած ծառացած էին իր կաքի՛ երկմտութիւնները, կասկածները, մարդկային ըսուած հաւատքին բացակայութիւնը, կիրք խնայողութիւն մը և աշխատութիւն ցանցիր ու տարտամ, որով չէ՛ կրցած առել իր գործերուն դէթ վերջին կնիք մը: Գրեթէ բնաւ հաւատք չունէր բժիշկներու շատին վրայ, այլ պարզ և բնական կենցաղով կը ծերատածէր ինքզինքը՝ բուսական դեղերու և գլխաւորապէս քափուրի տալով մեծ կարեւորութիւն: Հին խօսքերու և հին լեզուներու հետ՝ շատ կը սիրէր հին գինին հին գիրքերն ու հին տուները: Կըսուի նաև թէ վերջերը թելադրութեամբ մը յարած էր Տարուինականութեան, և ա՛լ սկսած էր իրեն համար՝ յօգնած լարուած պատուարուն միտքի մը այն անդուլ խարխալումը սեւեռել նոր գաղափարի մը վրայ. ուրկէ զատամ հոգին՝

մէկ կողմէն հանդիսատես իր լայն անցեալին միւս կողմէն որորուն համառօտ գալիքի մը առջեւ՝ կարենալ ու տարտամ յոյսերով, այդ համառօտութիւնն երկարելու իր գիտուն հի-գերովը, պէսպէս ներհակներովը, արտակար-գութիւններովը՝ ա՛լ անհասկնալի կը դառնայ իր ծանօթներուն անգամ։

Ա՛լ ցնդեր է կըսէին, ինչպէս մահուընէն ետքը տարէց բդեաշխ բժիշկ մըն ալ մեզի յայտնեց՝ թէ Գուէտը Բարիզէն դարձէն քիչ ետքը կէս-յիմար ապրեցաւ. միայն՝ կըսեն՝ իր երեկոյեան պտոյտներուն ատեն կըզգենուր իր հին զուարթութիւնը։ Շատ կախորժէր Բուզ-կունճուքի ողիմպական հրուանդանէն ու Գիզ-մարքի խմած պիւայէն։ «Մէկ վայրկեան մը աւելի ապրելու համար՝ ամբո՛ղջ ունեցածս կուտամ, կը գոչէ եղեր. պիտի ապրիմ մինչեւ 91 տարու, իմ ծնած տարիս 91 տարեկան մեծ անձնաւորութիւն մը մեռած է, ես ալ պիտի ապրիմ մինչեւ 91 տարիս.» եւ իր բժիշկ աշակերտին դառնալով՝ «Անկէ անդին նայէ՛ կըրնա՞ս ապրեցունել զիս»։

Բայց այդ 91էն շատ առաջ հասաւ 1891ը։ Սիրտի հին հիւանդութիւն մը շատոնց բոյն դրած էր այդ կորովի մարմինին մէջ. հոկ-տեմբեր ամսուն՝ իր սովորականին հակառակ՝ քանի մը օր իրարու վրայ պտոյտի չէր ելած, իր նախնի աշակերտներէն մէկ քանիին մտա-

տանջութեան մէջ իյնալով՝ կերթան առ կառա-նեն սենեակին դուռը. կը բացուի, և կը տեսնեն այդ խուցին հին շահապետը՝ պառկած իր կարծր անկողինին վրայ, ուռեցած էին ոտուըները, տագնապը բաւական ծանր էր։ Կերթան Տօքթ. Ստեփան փաշան կը բերեն, որ կը հրամայէ շուտով փոխել սենեակը։ Կը փոխադրեն զինքն իբր ակամայ՝ մօտաւոր թաղ մը մաքրիկ սենեակ մը. քովն ալ կը դնեն հսկող կին մը։ Ըստ վկայութեան քանի մը ծանօթներու՝ վեց ամիս կը խնամուի հոն հոգածութեամբ մանաւանդ Մանուկ և Նշան Տ. Ցակոբեան-Սեբաստեան եղբայրներուն, որոնք կը սիրէր զաւակի պէս և որոնք ալ զինքը սիրեր են հօր պէս, ու կերակրեր են անուշեղէններով այդ դառնացած մարդը։ Այդ վեցամսեայ հիւանդութեան միջոցին՝ շատ քիչ անգամ կարեւորութիւն տուեր է բժըշկական խորհուրդներու. ցուցեր է յոյսեր վերակենդանանալու և այդ հաւատքով ալ քիչ մը շատկէկ փախուցեր է զինքին, և խաղալիկ եղեր է նոյեան այլակերպութեանց։ Այս և նման պարագաներ գործիս ընթացքին մէջ չխնայեցինք հրապարակել՝ որպէս զի ընթերցողները կարենան ամէնակողմանի գաղափար մը տանել իր վրայ, որուն նկարագիրն՝ սկիզբէն վախճանին՝ անկարելի էր բովանդակել մեզի մանրամասնաբար. մե՛նք ալ ունինք մեր ցաւերն ու պակասները։

Մահուընէն երեք օր առաջ՝ վերջին տխուր վճիռն արձակեր է Տօքթ. Թորգոմեան, ու-ինք իր կամքովը Հաղորդուելով ալ՝ պատ-րաստուեր է մեռնելու ոչ այնչափ վրդոված։ Մինչեւ վերջին օրերը ձեռքէ չէ ձգած Շնոր-հալիին Ընդհանրականը, զոր պաշտած էր ար-դայ հասակէն. հուսկ օրին ուզեր է տեսնել իր բազմակայ ծանօթներէն երկուքը, որոնցմէ միին հիւանդ էր նոյն միջոցին։ Մեռնելէն քա-նի մը ժամ առաջ ճակատը շփելով՝ ըսեր է իր կրտսեր աշակերտին իր ուճայճուրթի՛ւն ու-ճայճուրեանցը — «Հո՛ս, հո՛ս մարգարիտի պէս շարուած են գրուելիք և ըսուելիք ա՛յն-պիսի բաներ, որ ո՛չ ըսուած են և ո՛չ ալ պիտի ըսուին. ելնեմ նէ պիտի սրբագրեմ բոլոր գրածներս»։ Երանի թէ նորէն փո-խադրէին իր սենեակը՝ մաքուր վիճակի փո-խարկելով զայն. գէթ քիչ մը աւելի կապրէր։

Վերջին գիշերը՝ մինչեւ ժամը 1 հանդարտ հակումէ մը ետեւ՝ աւանդուեր է ձիւնալից օր մը ձիւնփառ հասակի մը մէջ։ Իր աշակերտ-ներն առաքինաբար ու եռանդով հրատարա-կեցին իր մահուան բօթն Սկիւտարի մէջ, և պատրաստեցին բաւական վայելուչ յուղարկ մը, որուն ներկայ էին իր ծերութեան բարե-կամները, եկեղեցականներու մեծ մասը, ե-րիտասարդ աշակերտներն ու Ճեմարանի շրջա-նէն մնացած գիտուն քահանայ մը և գիտուն բժիշկ մը փաշայ։

Այսպէս՝ քառորդ դար մը Բարիզը սերտող Սկիւտարցին՝ մինչեւ վերջը չզատուեցաւ իր հայրենի քաղաքէն. իր կեանքին վաստակորեկ երեկոյին՝ հո՛ն, Սկիւտարի մէջ, կարծես կը հասկընար իր բուն տունին մէջ երեկոյանալու գինն և քաղցրութիւնը։ Սկիւտարի համար մոռցաւ չա՛տ բան, հոն ձգեց չա՛տ բան ու խօսք, ինչպէս ձգեց հոն իր 2000ի չափ մատեաններն ու հարիւր յիսուն ոսկիի չափ դրամ։ (1)

Հռովմայեցիի՛ մը շեշտով «Սկիւտարցի՛ եմ» կը պոռար յաճախ իր նեղ օրերուն. Սկիւտարի՛ մէջ ապրեցաւ իմաստասէրի փառածածուկ կեանքն անյարդար, Սկիւտա՛րն էր իր Պարթենոպէն և Սկիւտա՛րն եղաւ իր հո՛ղ Պանթէոնը։

(1) Այդ դրամը տանիօք հանգանակած և իրեն տուած էին՝ հրատարակելու համար իր քանի մը ձեռագիրները։ Եւ ինք իր կարօտութեանց մէջ անգամ չէր խոտած զայն. մահուընէն ետեւ՝ գտեր են այդ դրամը իր սենեակին անկիւնը՝ դրուած քրչեայ ծրարի մը մէջ և կապուած աթըռակի մը տակին... Այնչա՛փ երեսը տուին այդ հանգանակութեան պարագան որ . . . . . .

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ժամանակակից բանիբուն ծերերու և գըրականութեան անգիր պատմութեան՝ այս առձեռն ու ի հարկէ հատակոտոր ստուերներուն աւելի խոր և հանրական գիծերն ալ՝ կարժէ՛ որ կցենք հոս իբրև վերջաբան։

Բացի վարժապետական ու բանասիրական իր կեանքէն ու արարքէն՝ Միսաքեան Թուրքահայ գրագէտներուն գրեթէ միա՛կն է՝ որ կըրցած է, դարուն երեք քառորդին մէջ, ընծորդել իր նեղ սահմանումէն իսկ՝ իր արտակարգ անձին վրայ՝ հին ու նոր հայու նկարագիրն ու գաղափարները, անշո՛ւշտ ոչ սակաւ աններդաշնակութեամբ մը, զոր հարկաւոր կընէ իրերու հանրական ուղղութիւնը, անշուշտ դարձեալ ոչ սակաւ հոգեկան և մարմնական ճիգերով և գղջական այլայլութեամբք, զոր չենք կրնար պատկերացունել ճշդիւ՝ վասն զի զուրկ ենք ալեւոր հոգիի մը խորերը մտնելու կարողութենէն, զո՛ւրկ նաև աւելի ներքին ու անընդհատ ծանօթութիւններէ, զորս ծածկելու կողմէն բաւական ճարտա՛ր ալ էր ինք։

Որչափ կըրցած ենք կշռադատել՝ իր հան-
րական նկարագիրը և ի՛ր իսկ գիտակից
անձնախօսութեամբը՝ կը գտնենք զինքն իբրև
բանաստեղծ-փիլիսոփայ մը՝ իր ապրած շրջա-
վայրերուն և ժամանակներուն ներած չափով։
Իբրև բանաստեղծ՝ չէ՛ր պակսեր իրեն եռանդ
ու տաղանդ, բայց կը պակսէր տիրապէս հան-
ճա՛ր ըսուած սուր հոգեստեսութիւնը. կամ
թէ՝ ըսենք՝ իր գրաբարեան հին կաղապարին
ու յանգամոլիկ ձևերուն մէջ՝ կընկրկէր ու
կը խափանուէր հոգիի այդ աղամանդեայ
հանգամանքն հասու, որ ընդհանրապէս հաշտ
չէ՛ արուեստի հետ։ Տաղաչափական արուես-
տին մէջ՝ քիչերը կրնան համեմատուիլ իր
հետ 19րդ դարու նախնեաց լեզուով գրող
քերթողներէն. իր ամէնէն հարևանցիկ տա-
ղերն իսկ ունի՛ն միշտ՝ լեզուի կողմէն՝ առ-
նական ներդաշնակութիւն մը և՝ ձևի կող-
մէն՝ Ծիոդդոյի (O)[1]ին արագ ու սահուն
ոլորքը։

Ինք Հ. Արսէն Բագրատունին ու Հ.
Եդուարդ Հիւրմիւզ անգամ՝ ետ կը մնան իր-
մէն ճկունութեան յանգի ճոխութեան ու
միրթ իմաստի լիութեանց մասերուն մէջ։

---

(1) Ծիոդդոյ մեծանուն նկարիչ իտալացի՝ որ ինքնեկ ճշգրտագութեան վայրկեանի մը՝ մէ՛կ գիծով յանկարծ գըծած էր կլորակ մը յաւիտենապէս ճշգաբոլոր քան կարկինով քաշուածը, որ և տուիթ տուաւ «Ծիոդդոյի (O)ին պէս կլոր» առածին։

Ունի՛ տառանաւորներ, որ Հ. Արսէնեան ուժգնութիւնն և Հ. Եդուարդեան փափուկ ներդաշնակութիւնը միացած կը ներկայացունեն բնական ծանրութեամբ, մանաւանդ անոնք որ Ցրանայի մէջ գրուած են. ու անո՛նց մէջ է՝ որ կը տիրէ զուարթ պերճութիւն մը, ինչպէս դարձեալ Ցրանայի արձակ գրուածներուն մէ՛ջ է՝ որ կը ցոլայ յըստակ և ճարտարախօս բարձրութիւն մը։

Իսկ իբրև փիլիսոփայ՝ աւելի քան կարծիքով կրնանք ըսել որ ինք, իր քանի մը արձակներուն մէջ շողացուցած տրամաբանական ու իմաստասիրական նրբութիւններէն դատ, չունէր դրաբար ու տեսաբար յատուկ փիլիսոփայութիւն մը։ Իր փիլիսոփայութիւնն աւելի գործնական՝ այսինքն իր վարած ազատ ու անյարդար կեանքին մէջն էր, ուր չնականէ բաւական տարբեր թեթև անհոգութիւն և պատշաճից անտեսութիւն մը կերևէր՝ իր ամուրիական անմաքրութեամբն ու արտակարգութեամբ։ Մտերիմ խօսակցութեանը մէջ ալ՝ յաճախ կը շողացունէր այդ երանելի փիլիսոփայութեան կծու կատակներն ու հնարաբանութիւնները, որ կը ցոլացունէին հին Պոլսահայերուն հանճարը՝ մատենագէտ ու Փրանսիկ փայլով մը օծուած։ Իր արձակներուն մէջ ևս շատ տեղ կերևէին այդ դասն իմաստասիրութեան պտուղ հետ-

քը՝ խառնուած յաճախ անձնագոհութեամբ, այլ ո՛չ ինքնապարծութեամբ, ընկճող տրամաբանութեամբ և հարատահարող ճարտարխօսութեամբ։ Իրեն շատ մօտ ապրողներն ու իր հինաւուրց վարպետութեանց ծանծաղուտը խորագիտօրէն նշմարողները՝ չէին տեսներ ալ իր վրայ՝ ոչ իր ապրած շրջավայրերուն խորե՛րը խորութիւն խելքի, ո՛չ իր հիւսած արձակներուն և ոտանաւորներուն տեսական բարձունքն ալ՝ բարձրութիւն միտքի. Թերևս հա՛րկ ալ էր այսպէս ըլլալ. արտակարգ մարդոց մեծութիւնը կամ բարձրութիւնն իրենց միշտ աննշմարելի եղած է անոնց, որ կապրին շատ մօտերը։ Այլ կայի՛ն համակիր ու միամիտ թափանցողներ ալ՝ թէ ինք մասամբ մը առած էր, չգիտենք ե՛րբը, հոգեբանական դժուարիմաց պատահումով մը կամ ածանցաբար ընթերցումի միջոցով՝ այն ներշնչական յայտոյանդիմանութիւնը (intuition), որ բընութիւնը պահած է զինքը սիրող ամէն մարդոց և որուն օժտուած էր իրե՛ն ալ միտքին լարուածը։ Իր Պավուռը կարդացողները կըրնան կռահել զայդ։

Բայց այդ լարուածը՝ ներգործութեամբ իր այլայլիկ բնաւորութեան ու սիրայած թըռիչներուն՝ չէ՛ր նաև պէտք եղածին չափ հարուստ և հաստատ, այլ ստէպ ենթակայ էր բանաստեղծական անկայ թեթևութեան մը։

Հոգեբանական այդ ազնիւ սեւեռումը, որուն վրայ մահացուներէն շատ քիչերուն տրուած է անխախտ և անաղարտ մնալ, յաճախ տեղի կուտար իր զուարթ բնաւորութեան լծորդ դիցաբանական պատրալից նախապաշարումի մը և վարժապետական հին կողմնահայեցութեանց, որ զոյգ չեն երթար լո՛ւրջ ազնուակա՛ն և կորովի՛ գաղափարներու։ Անոր համար իր սկզբունքն և գաղափարները, ընտի՛ր տեսակի մասին ու առա՛տ քանակով, չէին խարսխած ու անայլայլ. անոր համար մի՛շտ իր ետեւէն երթալը կը բերէր անփորձներուն ծանր տոյժ մը. անոր համար ալ վերջերը չկրցաւ դիմանալ, և յանձնառու եղաւ այնպիսի պզտիկութեանց, զոր կը դատապարտէր կամ դատապարտել կը ցուցընէր առաջ. անոր համար դարձեալ՝ իր Ընտրուածներն ալ աւելի՛ անձնական վրէժի քան գաղափարի յառաջդիմութեան թելադրութեամբը կըլլային, և նետուողները կը զոհուէին մասնական նկատումներու. անոր համար նաեւ չէ՛ կրցած գլուխ կենալ ո՛չ մէկ մեծ գործի և չէ՛ ձգած գրեթէ ո՛չ մէկ գլուխ գործոց։ Իր ամուրիութիւնն և անոր հետեւորդ առանձնութիւններն ալ՝ կրնանք ասոնց գլխաւոր պատճառներն համարել։

Բարքի կողմէ ալ՝ կցիր պահպանողականութիւն մը դը՛րապէս ու թեթեւ ազատու-

թիւն մը տե՛սապէս՝ կը յօրինէին զինքն (որպէս զի այսպէս ըսենք) հակառակ **անձներութիւն** մը. և իր անուրանալի բուն արժանիքն ալ տղա՛յ նախանձոտութեամբ և, ըսե՛նք, սո՛ւր խստութեամբ մը կանհամէր: Նուաղեա՛լ բանաստեղծութեամբ թո՛յլ զուարճաբանութեամբ և անտեղի՛ օրինասիրութեամբ շաղուուած ծերութիւն մը, որ հսկայի՜ ճիգերով կաշխատէր տակաւին խաղալ երիտասարդութեան խաղերը, շատերուն խրատուցիչ ըրաւ իր սքողեալ վաղեմի ինքնութիւնն և շատերէն ալ համարուեցաւ աննպատակ ու անիմաստ ապրող մը. որով կարողներէն անօգնական՝ անաւարտ ձգեց գրեթէ իր ամէն ձեռագիրները, ու չկրցաւ իմաստութեամբ աւարտել իմաստութեա՛մբ մը ապրած կեանքը: Վկա՛յ են սոր իր վերջին աշակերտներուն և բարեկամներուն աւանդած ներհակ ու անհաշտ գաղափարները, ու իր ձգած բազմաթիւ ձեռագիրներուն անյար կցկտուր կոյտը, որոց մէջէն արիադնեան թելո՛վ ալ չես կրնար ելնել: Չենք կրնար ճշգրտիւ դատել թէ ո՛վ էր այդ ձախողակներուն պատճառը. ի՞նք թէ զինքն այնպէս լքուն վերջալոյսի մը մէջ սուզողները: Սա կրնանք յայտնել վըստահաբար՝ որ Միսաքեան Պոլիս գալէն եաև ունեցաւ մեծ անկում մը, կամ բնական օրէնքով կամ իր շուրջի հնարագործութեանց պատճառով:

Գիտակից Թէպէտև իր հին կորովին համբաւին և հմտութեանց՝ լաւ կընէր, սակայն, եթէ յարատեւելով արուեստակցական ազնըւութեան մը մէջ՝ անխնայ չդատափետէր իրմէն անժառանգները. քիչ մը հաշտ երթար իր նմաններուն հետ, մէկդի դնէր քէնն ու ոխը տղայական և քիչ մըն ալ աննախանձ ու խնայող սկիզբներով վարուէր յետնորդներուն և կոյր սիրով իրեն հետեւողներուն հետ։

Ծայրայեղ բարեկամութեան ու ատելութեան մէջ՝ կարծես կապրէին իր ներսը շատ տեսակ մարդիկ. երկիւղած մարդը, մերթ հանդարտ և յաճախ անհանդարտ ու ամեհի մարդը. քիչով լուրջ մարդը շատով կատակաբան մարդուն դէմ և տրամաբանող մարդն հաւասարապէս երեւակայողին քովը։ Այսպէս՝ գրեթէ իր բովանդակ կատարելութեան մէջ՝ ապրած է խիզա՛խ երիտասարդութեան մը ներհակ գնացքովը և յեղյեղուկ ձեռնարկներով, մերթ բաւական ալ հեռու այն լուրջ կեդրոնէն, որ խարիսխն է ծանր ու ակադեմական նկարագիրներու։

Այլ ըսե՛նք վերջին բառն ալ։ Երեք չորս ակադեմական ունէինք, ի՛նք ալ մէկն էր անոնցմէ. Թերեւս շատ անաչառութեամբ դատեցինք զինքն՝ իր իսկ անաչառ քննասիրութեան համեմատ. մեր ծանօթութեանց տեսակէտէն ա՛յսչափ կրցանք կշռել։

Մնացածը՝ թող ըսեն ու կշռեն անո՛նք, որ կը ճանչնային զինքն ուրիշ շատ կողմերով ալ և որ ունէին աւելի լայն սիրտ մը և լայն պարագաներ։

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ

ՍԽԱԼՆԵՐ

էջ	տող	ՎՐԻՊԱԿՔ	ՈՒՂՂԵԱԼՔ
8,	11,	Գէորգ Միւհէնտախեան	Յովհաննէս Միւհէնտախեան
11,	27,	պարեանք	պարծանք
29,	10,	բարձրաբանչ	բարձրագանչ
29,	15,	խաչաբաղխաւ	խաչաբաշխաւ
34,	6,	տուած էին	տուած էր
37,	8,	փետեւեստեալ	փերեւեստեալ
42,	8,	կրնանք	կըրնանք
46,	8,	Գուէտէն	Գուէտին
48,	14,	ուղեկիցներուն,	ուղեկիցներովը,
51,	11,	ի բերան ի բերան,	բերան ի բերան
51,	24,	ճետը	ճետըն
61,	5,	պատաւորին	պատարանին
69,	13.	ի լաուԹիւն	ի լրուԹիւն
69,	21,	զմտաւ	ըզմըտաւ
70,	1,	բժիշկին	բժշկին
71,	4,	ձկունան խորովիցիմք	ըզձըկունս խորովիցեմք
71,	19.	ի՛ւ	իւր
74,	3,	յարեգզերի	յարեգշերէ
95,	2,	պէս.	պէս՝

